

**T.C.
RECEP TAYYIP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**“MAKÂLÂT”I BAĞLAMINDA MUHAMMED ZÂHİD
EL-KEVSERÎ’NİN EHL-İ SÜNNET SAVUNUSU**

(Yüksek Lisans Tezi)

Mehmet Emin YAVUZ

Prof. Dr. Salih Sabri YAVUZ

Danışman

**RİZE
2021**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kelâm Ana Bilim Dalında, Mehmet Emin YAVUZ tarafından hazırlanan “Makâlât”ı Bağlamında Muhammed Zâhid el-Kevserî’nin Ehl-i Sünnet Savunusu başlıklı bu çalışma, 24 Şubat 2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Salih Sabri YAVUZ

Kabul/Red

Üye: Doç Dr. Faruk SANCAR

Kabul/Red

Üye: Dr. Öğr. Üyesi M. Hanefi SULUOĞLU

Kabul/Red

/03/2021

Doç. Dr. Ahmet YANIK

Enstitü Müdürü

ETİK VE BEYAN

Temel İslam Bilimleri Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim

“‘‘Makâlât’’ı Bağlamında Muhammed Zâhid El-Kevserî’nin Ehl-i Sünnet Savunusu’’ konulu tezimi, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Eserimde, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dahil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır.

Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve/veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılabacak bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiç bir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim. **24 /02/2021**

Mehmet Emin YAVUZ

ÖNSÖZ

Son asrın meşhur âlimlerinden birisi de Muhammed Zâhid el-Kevserî'dir. Onun ilmi ve fikri gayretleri ve telifleri malumdur. Benim el-Kevserî'yi tanıma serüvenim onun risale hacmindeki bir eserini okumakla başladı. Bu risalenin Arapçadan çevrilmiş olması ve müellifinin nispetinin de Arapça olması ilk bakışta onun Arap olduğu izlenimi uyandırmıştı. Yalnız yüzeysel bir araştırma ile el-Kevserî'nin bizim bu toprakların insanı olduğunu öğrendiğimde şaşkınlık, heyecan ve mahcubiyet duygularına kapıldım. Diğer eserlerini araştırdığımda, yazdığı eserlerinin biri hariç hepsinin Arapça olduğunu öğrendim ve bu eserleri okuyamamanın üzüntüsünü yaşadım. el-Kevserî'nin ismi anıldığında akla ilk gelen eseri “*Makâlât*”tan bazı makalelerin tercümesini okuduğum zaman el-Kevserî'ye olan ilgim daha ziyadeleşti. İslami ilimler ve Arapça tedrisatının teşvik edici âmili oldu. el-Kevserî'ye dair okumalarımın bir gün onun hakkında bir tez yazımına konu olacağı planlanmış bir şey değildi. Konuyu danışman hocama açtığımda olabileceğini söylemesi benim için bir motivasyon kaynağı oldu.

el-Kevserî Arapçaya son derece vakıf biridir. Zaman zaman ağdalı bir dil kullanmıştır. Neyse ki bu konuda karşılaştığım zorlukları değerli hocalarım sayesinde aştım. Zor olan diğer bir taraf ise müellifimizin ele aldığı meselelerin daha iyi anlaşılabilmesi için yoğun araştırmalar yapma gereğinin hâsıl olmasıdır ki bu da uzun ve yorucu bir kaynak okumasını gerekli kıldı. Umulur ki bu durum daha sonraki ilim hayatımın önemli bir zaman dilimi olsun ve katlanarak çoğalsın.

Bu tez bir giriş iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında; yüzeysel olarak bulunduğu yerler, ilmî kişiliği, makalelerin muhtevası, taassup ve üslup konularına değinilmiştir. Birinci bölümde hayatı ele alındı. Her ne kadar el-Kevserî üzerine yapılan daha önceki tezlerde bu bölüme yer verilmiş ise de bu çalışmanın diğerlerinden farkı oralarda ele alınmamış ve cevaplanması gereken soruların yer almasından dolayıdır. Bu sorulardan bazısı onun kavmiyetçi ve tassup ehli olduğuna dair iddialardır. Bu tez hazırlanırken diğer tezlerde dile

getirilenlerden dolayı tekrara düşmemek için istifade edilerek gözden geçirildi. Tezin asıl konusu olan ikinci bölüm ise Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin ehl-i sünnete karşı yapılan eleştirilere karşı savunma ve cevaplarına yer verilmiştir. el-Kevserî'nin “ehl-i sünnet” ile kasdettiği zümreyi şunlar oluşturmaktadır. Teşbih ve tecsime düşmemiş ehl-i hadis, Mâtürîdî ve Eş'arî kelim ekolleri ve tasavvuf ehlidir. Ehl-i sünnet denilince bu tezin tamamında bu taifeler akla getirilmelidir.

Bu tez hazırlanırken maddi ve manevi desteklerinden dolayı başta danışman hocam Prof. Dr. Salih Sabri YAVUZ beyefendiye; kendisi fikriyle, ilmiyle ve ameliyesiyle el-Kevserî'ye halef, benim için en büyük destekçi olan ve bir el-Kevserî mütehassısı denilebilecek Doç. Dr. Ebubekir SİFİL hocama; tezimi tashih etme zahmetine katlanan Doç. Dr. Mehmet Sait ÇALKA hocama; bazı âlimleri tanımama ve medreseler ile tanışmama vesile olan merhum babama; tedrisat hayatımın başlangıcında kendisiyle tanışıp da o günden bu yana irtibatımızı daha da kuvvetlendirerek devam ettirdiğim ve kendisinden her zaman istifade ettiğim Mahmut NACAR hocama ve bazı kaynakların temini için yardımcı olan Ömer KÜÇÜK kardeşime teşekkürü bir borç bilirim.

Mehmet Emin YAVUZ

5 Ocak 2021

Merkez/RİZE

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	2
ETİK VE BEYAN	3
ÖNSÖZ	4
İÇİNDEKİLER	6
ÖZET	10
ABSTRACT	12
KISALTMALAR.....	14
GİRİŞ	15

BİRİNCİ BÖLÜM

I- MUHAMMED ZÂHİD EL-KEVSERÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

A. Yaşadığı Dönem	18
B. Hayatı	20
1. Denizde Boğulma Hadisesi	21
2. Türkiye'den Ayrılışı.....	23
3. Mısır'a Hicret	23
4. Hastalıkları ve Vefatı	24
C. Tahsili ve İlmi Kişiliği	25
1. Nisbesi.....	26
2. Müderrisliği ve Diğer Vazifeleri	26
3. Ders Vekilliğinden Azledilişi.....	27
4. Hocaları	27
5. Talebeleri.....	29
6. Eserleri	31
a. Telifleri	31
b. Mukaddime ve Ta'likleri	34
c. Makaleler	36

D. Kendisine Yöneltilen Bazı Eleştiriler	37
1. Tenkitçiliğine Dair Yapılan Eleştiriler	37
2. Taassup İddiası.....	39
3. Çerkez Kavmiyetçisi Olduğu İddiası	41
4. Müşkölpesentliği	42

İKİNCİ BÖLÜM

II- “MAKÂLÂT”I BAĞLAMINDA MUHAMMED ZÂHİD EL-KEVSERÎ’NİN EHL-İ SÜNNET SAVUNUSU

A. Haberin Bilgi Değeri.....	44
1. Mütevâtir Haber ve Kıraatların Kur’ânîliği Meselesi	45
a. Mekki b. Ebî Tâlib (v.437/1045)’in Görüşü.....	47
b. Şemsuddîn el-Cezerî (v. 833/1429)’nin Görüşü.....	47
c. el-Kevserî’nin Görüşleri	48
1) Hz. Ebubekir’in Kur’an-ı Kerim’i Yazdırma Meselesi	50
2) İbn Mes’ûd Mushafındaki Fatıha ve Mu’avvizeteyn Meselesi	50
2. Haber-i Vâhid’in İtikatta Delil Oluşu	52
a. Hâricîler	52
b. Mu’tezile Mezhebi.....	53
c. Zâhirî ve Selefi Görüş	53
d. Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat (Mâtürîdiyye ve Eş’ariyye).....	54
e. el-Kevserî’nin Ahad Haber’e Yaklaşımı	55
B. İlahiyat Bahisleri.....	58
1. Âlemin Kıdemi Meselesi.....	59
2. Haberî Sıfatlar	61
a. Haberî Sıfatlara Yaklaşımlar	62
1) Nefy ve Ta’tıl Metodu	62
2) Teşbih ve Tecsîm Metodu.....	64
3) Tefvîz ve Te’vîl Metodu	67
a) Tefvîz Metodu.....	67
b) Te’vîl Metodu.....	70
4) el-Kevserî’nin Görüşü.....	71
a) Arş’a İstivâ ve Kürsî Meselesi	72

b) “Etîtu’l-Arş” Hadis-i Şerifi	76
c) Nüzûl Hadîsi.....	78
d) Allah Teâlâ (c.c.)’ya Cihet İsnadı	80
e) Hulûliyye.....	84
(1) Hulûl-i Havâdis	85
f) Allah Teâlâ ile Yarattıkları Arasında Mesafe İddiası	86
g) Allah Teâlâ İçin Bir Sınır ve Son Tayin Etme Meselesi.....	88
h) Hz. Âdem (a.s)’in Yaratılışı	88
i) “Eynellâh” ya da Cariye Hadisi	89
3. Kelâmullâh’ın Harf ve Sesle Sudurunu Savunma Bid‘ati.....	90
a. Kelâmullâh’ın Mahiyeti.....	91
1) Mu‘tezile’nin Görüşü.....	91
2) Müşebbihe ve Mücessime’nin Görüşü	92
3) Eş‘arî ve Mâtürîdîlerin Görüşü	93
4) el-Kevserî’nin Görüşü.....	94
C. Sem’iyyât ve Muhtelif Mevzular	96
1. Nüzûl-i İsa Meselesi.....	97
a. Mu‘tezile’nin Konuyla İlgili Görüşleri	97
b. Şia	98
c. Ehl-i Sünnet’in Görüşü.....	100
d. el-Kevserî’nin Görüşü	103
1) Kur’an-ı Kerim Bağlamında Nüzûl-i İsa (a.s.) Meselesi	105
2) Sünnet/Hadîs Bağlamında Nüzûl-i İsa (a.s.) Meselesi	108
3) İcma Bağlamında Nüzûl-i İsa Meselesi	109
2. İsrâ ve Mi‘râc	111
a. İsrâ ve Mi‘râc ile İlgili Tartışmalar	111
b. el-Kevserî’nin Görüşü	113
3. Cennet ve Cehennem’in Ebedîliği Meselesi	118
a. Cennet ve Cehennem’in Şu An Mevcut Olduğu Görüşü.....	118
b. Cennet ve Cehennem’in Şu An Mevcut Olmadığı Görüşü.....	118
c. Cennet ve Cehennem’in Fani Olduğu Görüşü.....	119
d. Cennetin Ebedi Ve Cehennem’in Fânî Olduğu Görüşü.....	120

e. Cennet Ve Cehennemim Ebedi Olduğu Görüşü.....	122
f. el-Kevserî'nin Görüşleri.....	123
4. Tevessül Meselesi	126
a. İttifak ile Kabul Edilen Tevessül Çeşitleri	127
1) Esmâ-i Hüsnâ ile Olan Tevessül.....	127
2) İman ve Salih Amel ile Olan Tevessül	127
3) Salih Olan Kişilerin Duası ile Olan Tevessül	128
b. Üzerinde İhtilaf Olduğu İddia Edilen Tevessül.....	128
c. el-Kevserî'nin Görüşleri.....	129
1) Kur'an-i Kerim Bağlamında Tevessül.....	130
2) Sünnet Bağlamında Tevessül.....	131
3) Aklî Delil Bağlamında Tevessül.....	135
5. Tekfir Meselesi.....	139
a. Kelam Ulemasının Görüşü	140
b. el-Kevserî'nin Görüşü	141
6. Müteferrik Mevzular	143
a. Din ve Fıkıh İlişkisi	143
b. “Dinlerini Parça Parça Edip Gruplara Ayrılanlar” ve “... dini doğru tutmanızı ve onda ayrılığa düşmemenizi...” Ayet-i Kerimeleri Üzerine ..	147
c. “Hahamlarını Ve Rahiplerini, Allah'tan Ayrı Rabbler Edindiler” Ayet-i Kerimesi Üzerine	149
SONUÇ.....	151
KAYNAKÇA	153
ÖZ GEÇMİŞ.....	165

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Tez Türü: Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Salih Sabri YAVUZ

Hazırlayan: Mehmet Emin YAVUZ

Yıl: 2021

Sayfa Sayısı: 165

ÖZET

Muhammed Zâhid el-Kevserî, Osmanlı Devletinin son yıllarında, cumhuriyetin ilk yıllarına denk gelen bir dönemde yaşamıştır. Rejim değişikliği sebebiyle zorlu bir süreç geçirmiştir. Bir dava hassasiyeti ile hareket ettiği için, görevini ifa ederken doğru bildiklerinden taviz vermemiştir. Bundan dolayı dönemin idarecileri ile arası açılmıştır. Tutuklanacağı haberini alınca doğup büyüdüğü, eğitim aldığı ve şeyhülislamlık makamının ders vekilliği görevine kadar yükseldiği bu toprakları terk etmek zorunda kalarak Mısır'a hicret etmiştir.

Mısır'da yaşadığı zorlu hayat şartlarının yanı sıra taşıdığı dava adamlığının kendisine yüklemiş olduğu sorumluluk gereği bir yandan dini ıslahat düşüncesinde olanlarla diğer bir yandan ise İbn Teymiyye ekolünün müntesibi olan teşbih ve tecsimci selefi görüş sahipleri ile itikâdî, ilmi ve fikri bir mücadeleye girmiştir.

el-Kevserî ehl-i sünnet görüşünü sonuna kadar savunmuş ve bu uğurda gözünü budaktan sakınmamıştır. Yeri gelmiş makaleler yazmış, yeri gelmiş reddiyeler kaleme almış, bazen el yazması eserlere takdim ve talikler yazarak mensubu olduğu ehl-i sünnet'e hizmet etmeyi bir borç bilmiştir.

el-Kevserî, fıkıhçı ve hadisçi olarak bilinse de İslami ilimlerin her alanına dair eserler kaleme almıştır. Bunun en iyi örneği bu çalışmaya da konu olmuş olan eseri “*Makâlât*”dır. Bu eserinde İslami ilimlerin her alanına dair makaleleri

vardır. Bu çalışmada el-Kevseri'nin kelimâ görüşlerinin ehl-i sünnet'e uygunluğu irdelenmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Haber, Kelamullah, Teşbih, Tecsim, Nüzûl-i İsa (a.s.), Âlemin Kıdemi, İsrâ ve Mi'rac, Cennet ve Cehennem, Tevessül, Tekfir.

Recep Tayyip Erdoğan University Graduate School of Social Sciences

Department: Basic Islamic Sciences

Dissertation Type: Master's Dissertation

Advisor: Prof. Salih Sabri YAVUZ

Author: Mehmet Emin YAVUZ

Year: 2021

Pages: 165

ABSTRACT

Muhammad Zahid el-Kawthari lived in the last years of the Ottoman Empire, in the period corresponding to the early years of the Republic. She had a difficult operation due to the regime change. Since he's acting sensitive to an issue, he doesn't compromise on what he knows when doing his homework. For this reason, the period is opened between period managers. When he received the news of his arrest, he immigrated to Egypt and had to leave these lands where he was born and raised, where he received his education, and where he was promoted to the position of Deputy Sheikh of Islam.

In addition to the difficult living conditions that he lived in Egypt, because of the responsibility he placed on him, he entered into a decisive scientific and mental conflict with those religious reformers on the one hand and the followers of the Ibn Taymiyyah school on the other hand, and the owners of his predecessor and his intellectual views.

el-Kawthari defended his view of the Sunnis until the end, which is why he did not avoid a complex. He has written articles that have been replaced, wrote denials, and has a religion to serve the Sunnis of which he is a member by writing stories and occasionally displaying manuscripts.

Although he is known under the name el-Kawthari, Fiqh and Hadith, he has written works in all areas of Islamic science. The best example of this is his work Maqalat, which was the subject of this study. In this work, he has articles in

all fields of Islamic sciences. In this study, the appropriateness of Kawthari's words for Sunnis was examined.

Key Words: Single Reference, The Speech of God, Anthropomorphism, Corporealism, Descend, Eternity, Isra and Mirac, Heaven and Hell, Tawassul, Takfir.

KISALTMALAR

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi.

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Ed: Editör.

H: Hicrî.

M: Miladî.

R.a: Radiyallâhu anhu.

R.anh: Radiyallâhu anha.

Rh. A: Rahmetullâhi Aleyh.

S.a.v.: Sallallâhu aleyhi ve sellem

T.Y: Tarih yok.

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Thk: Tahkik eden.

Trc: Tercüme eden

V: Vefatı.

b. Bin

bt. Binti

Ter. Tertip.

Tas. Tashih.

Vd. Ve diğerleri.

GİRİŞ

Muhammed Zâhid el-Kevserî (1879-1952) bu topraklarda doğup büyümüş Osmanlı medreselerinde yetişmiş ve en yüksek ilmî mevkilerden Şeyhülislâmlık makamının üç sacayağından biri olan ders vekilliği¹ görevine kadar yükselmiştir. Yaşadığı yer açısından hayatını iki kısma ayıracak olursak ilk dönemlerini İstanbul'da geri kalan kısmını ise Mısır'da geçirmiştir. İstanbul'daki yılları Osmanlı'nın son dönemlerine rastladığı için bazı talihsizlikler yaşamıştır. el-Kevserî merhum Meşrutiyet Dönemi'nin yöneticileri olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle başı derde girip de tutuklanacağı haberini alınca evine dahi uğramadan hemen limana gidip oradaki bir gemiyle Mısır'a hicret etmek zorunda kalmış bir Osmanlı âlimidir. Hayatının ikinci yarısına yakını Mısır'da geçirmiştir. Her ne kadar bir ara davet üzerine ikliminden dolayı Şam'a gitse de daha sonra bir yandan ilim merkezi olma hasebiyle diğer yandan da çok sayıda ilmî ve fikrî mücadeleler ve bunların neşriyatlarından dolayı Mısır'da olmayı tercih etmiştir. Ayrıca Ezher-i Şerîf'in Mısır'da olması onu oraya çeken bir sebep olmuştur.

el-Kevserî'yi ayrıcalıklı kılan hususlardan biri, ilmî çalışmalarını inter disiplinler bir vukufiyet ve yetkinlikle yürütmüş bir âlim olmasıdır. O'nun özelliği kelâm ilminde konuştuğu zaman bir mütekellim; fıkıh ilminde konuştuğu zaman bir fakih; hadis ilminde konuştuğu zaman bir muhaddis; târihu'r-ruvât'a son derece vakıf; cerh ve ta'dîli çok iyi bilen; muhakkik, müdekkik, münazaracı ve münekkit bir kişiliğe sahip ilim ehli olmasıdır. Aynı zamanda el yazma eserler konusunda bir mütehasstır. Ve “unutmak nedir bilmiyorum” diyecek kadar müthiş bir hafızaya sahiptir. İslami ilimlerin her alanına dair birçok telifleri olduğu gibi birçok el yazma eserlere de takdim ve ta'likât düşerek neşretmiş ve makaleler kaleme almıştır.

Onun makalelerinden özellikle bahsetmek gerekir. Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin ismi anıldığı zaman akla ilk gelen; âdeti ismiyle özdeşleşen eserlerinden biri de Kahire'de iken çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlanmış olan İslâmî ilimlerin her sahasında yazmış olduğu makalelerden oluşan ve vefatından sonra talebelerinin vesilesiyle derlenip

¹ Ders Vekâleti: Resmi bir daire olarak 19. yüzyılda kurulmuştur. Ama fonksiyonel olarak II. Bayezid döneminde Şeyhülislamın ders vermeye başlamasından sonra ortaya çıkmıştır. Ancak zamanla Şeyhülislamın idari işlerinin yoğunlaşması sebebiyle bu ders verme işleri aksamış, bunun yerine ders vekâleti makamı kurulmuş, bu göreve tayin edilene de ders vekili denilmiştir. Mehmet İspirli, “Ders Vekâleti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/183.

yayınlanan “*Makâlâtü'l-Kevserî*” isimli eseridir. Bu eser onun fikrî, ilmî ve itikadî duruşunu ortaya koyan bir eserdir. Ayrıca bu esere bakarak onun şahsiyeti ve ilmî kapasitesi hakkında da bilgi edinmek mümkündür. Bu makaleler çeşitli dergilerde yayınlanmaya başladıktan sonra büyük bir kesim tarafından hüsnü kabul görmüş ve hastalandığı zaman yazamadığı sayılarda onun makaleleri gözlenir olmuştur. Onun makalelerini yalnızca bir kesim takip etmemiş aynı zamanda muarızları tarafından da dikkatle takip edilmiştir. Zaman zaman bu kesimden ciddi tenkitler de aldığı olmuştur.

Yazılarındaki üslubu yerli yerinde bulanlar olduğu gibi sert karşılayanlar da olmuştur. Eleştiri olarak kaleme aldıkları için iki farklı üslup kullanmıştır. Hata olarak kabul ettiklerine karşı toleranslı bir üslup takınırken, kasıtlı addettiklerine karşı aynı toleransı göstermemiştir. Bu onun, gayret-i dîniyye ve hamiyet-i İslâmiyye anlayışının tezahürü olsa gerektir.

Bu konuya örnek olarak; Hanefî Mezhebi mutaassıbı olduğuna dair iddialara da temas etmek yerinde olacaktır. Onun hakkında “mecnûnu ebî hanîfe”² denilmektedir. el-Kevserî bu konuda yapmış olduğu çalışmaları yalnızca ihkâk-ı hâk olarak görmüştür. Özellikle de İmam Ebû Hanîfe hakkında bir takım asılsız haberlere muttali olup da, bu konuda sessiz kalmayı kendisinin ilim anlayışıyla bağdaşmayan bir tutum olacağını söylemiştir. Eğer bu iddia –Ebû Hanîfe delisi- doğru kabul edilseydi onun, İmam Ebû Hanîfe’nin bazı meselelerde delillerini araştırmadan İbrahim en-Nehaî ve Kadî Şüreyh gibi kendisinden önceki âlimlerin görüşlerine uyduğunu dile getirmezdi. Bu müdafaa ve eleştirileri kaleme alırken, takındığı üslup ise tenkitte bulunduğu kişinin üslubuna misliyle mukabele olmuştur.

Makâlâtü'l-Kevserî irili-ufaklı yüz altı makaleden meydana gelmektedir. Bilahare merhumun yedi adet daha makalesi bulunmuş olup bunlar henüz yeni baskılara ilave edilmiş değildir. Bu makalelerden on yedi adedi akait ve kelam ilmi ile ilgilidir. Ayrıca birçok makale aynı anda birden fazla ilim alanı ile alakalı olarak iç içedir. Daha sonra bu makalelerden bazıları müstakil olarak da basılmıştır. Bu makalelerin bir kısmı bir konuyu müstakil olarak ele alırken, diğer bir kısmı ise reddiye ve eleştiri amaçlı olarak kaleme alınmıştır. Dolayısıyla bu makaleler, onun yaşadığı dönemde ilmî mahfilde ele alınan konular ve bu konularda serdedilen görüşlerin neler olduğu konusunda da bizlere bilgi vermektedir.

² Ahmed b. Muhammed b. es-Sıddîk el-Ğumârî, *Beyân-u Telbîsî'l-Müfteri Muhammed Zâhid el-Kevserî ev Redde'l-Kevserî alâ'l-Kevserî* (Riyad: Dâru'l-Samî'î, 1996/1417), tah. Ali Hasen Abdu'l-Hamîd el-Halebî, 2. Baskı, 179.

Gerek makalelerinde gerekse de diğer telif, tahkik, ta’lîk ve takdimlerinde ifade-i meram olarak “efradını cami, ağyarını mâni” bir özelliği vardır. Derin bir vukufiyet ve geniş bir müktesebata sahip olmanın avantajıyla başkaları tarafından birkaç sayfada ele alınan konuyu o, bir paragrafta ifade edebilmiştir. Hatta “*Makâlâtü’l-Kevserî*” isimli esere takdim yazan Pakistan Dâru’l-Ulûmi’l-İslâmiyye hadis hocası Muhammed Yûsuf el-Bennûrî’nin tespitiyle “hiç kimsenin, onun sözünü özetlemesi mümkün değildir”! Dolayısıyla müellife ait eserler okunurken geniş bir tetebbuâta ve malumatının arka planına vakıf olmak lazım ki yazılanlardan hakkıyla istifade edilebilsin. Bunun bir yolu da müellifimizin istifade ettiği kaynaklara yönelmenin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bir başka gereklilik ise müellifin bu makaleleri kaleme aldığı yer ve zaman dilimidir.

Bu makalelere muhteva açısından bakılacak olursa içerdiği konuları aşağıdaki gibi serdetmek mümkündür:

- Kur’ân, Kur’ân İlimleri ve Kur’an Tarihi.
- Hadîs, Hadîs İlimleri ve Hadîs Tarihi.
- Akîde, Kelâm ve Usûlü’-d-Dîn Meseleleri.
- Fıkıh, Fıkıh Usûlü ve Fıkıh Tarihi.
- Tarih ile ilgili meseleler.
- Ulema biyografisi.

Bu çalışmada “*Makâlâtü’l-Kevserî*” isimli eserdeki akâid, kelâm ve usûlü’-d-dîn ile ilgili yazmış olduğu makaleler ele alınacaktır. Çalışma iki bölümden müteşekkil olup birinci bölümde Muhammed Zâhid el-Kevserî’nin hayatı, eserleri ve ilmî kişiliğine yer verilecektir. İkinci bölümde ise, müellifimizin Mısır’a hicretinden sonra oradaki muhtelif dergi ve gazetelerde kaleme almış olduğu kelâmî konulardaki görüşlerini içerecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

I- MUHAMMED ZÂHİD EL-KEVSERÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin hayatı ve eserleri hakkında talebesi Ahmed Hayrî “*el-İmâm el-Kevserî*” isminde sekiz bölümden müteşekkil seksen sayfaya yakın bir eser kaleme almıştır.³ Müstakil olarak da basılan bu çalışma, el-Kevserî'nin neşredilmiş olan eserlerinin ya baş ya da son kısımlarında yer verilmiştir. Bizde bu çalışmada da ağırlıklı olarak bu biyografiden istifade edeceğiz.

A. Yaşadığı Dönem

Zaman ve zemin, anlama ve değerlendirme yapabilmek için iki önemli kıstastır. Bu iki özne bilinmeden meselelerin ya da kişilerin anlaşılabilmesi pek de mümkün değildir. En azından eksiklikle malul bir değerlendirme söz konusu olacaktır. İşte bunun için, o zamanı ve zemini bilmemiz gerekiyor. Bunun için bir nebze de olsa müellifin yaşadığı yer ve zamana temas etmek yerinde olacaktır.

Muhammed Zâhid el-Kevserî, Osmanlı Devleti'nin son yılları ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşamıştır. Kurulacak olan bu yeni devletin rejim yapısı daha önceki devletin tam tersi bir özelliğe sahip olmasından dolayı sancılı ve zorlu bir dönem olmuştur. Bu dönemde ekser aydının yüzünü döndüğü yer Batı dünyası olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yıkımından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti de içinde bulunduğu ekonomik çıkmazlardan kurtulmanın yolunun Batılılaşmaktan geçtiği inancı sosyal, siyasî ve dinî bakış açılarına da sirayet ettiği bir dönem olmuştur. Sultan II. Abdülhamit Han'nın tahtan indirilmesinden sonra, her ne kadar yerine yeni bir padişah⁴ geçmiş olsa da hemen hemen tüm yetkileri elinde bulunduran İttihat ve Terakkiciler birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da ıslah adı altında bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Bu ıslah

³ Ahmed Hayrî, *el-İmâm el-Kevserî*, (Kahire: el-Mektebetü Ezheriyyeti li't Tûrâs), 1999, 1-78.

⁴ Bu padişah Sultan V. Mehmed Reşad'dır.

çerçevesinde batılı bir eğitim modeli öngörölmüş, müfredata Batılı ilimler dâhil edilerek İslami ilimlerin eğitim süresi hem kısaltılmak hem de bir nevi seçmeli ders gibi istenilen sınıflarda okutulmak istenmiştir.⁵ Bu modele karşı çıkanların gerekçesi ise İslami ilimlerin gerilemesine sebebiyet verme endişesidir. Çünkü az zamanda çok ders okutulmaya çalışılmasıyla talebe ilgili dersleri tam anlamıyla okuyup hazmedemeyecektir.

İleride de bahsedileceği üzere el-Kevserî'nin görevi sırasında da böyle bir girişim söz konusu olmuşsa da, İttihatçılar buna muvaffak olamamışlardır. el-Kevserî'nin bu karşı çıkışı İttihatçılar ile arasının açılmasına sebep olmuş. İhlas sahibi bir dostu, tutuklanması için karar alındığını kendisine haber vermiş. O an da çarşıdan eve dönmekte iken, eve bile uğramadan doğrudan iskeleye gider. Bir gemiye binerek İstanbul'dan İskenderiye'ye geçer.⁶

Bu zorunlu ayrılışın ardından ehli ilim olan bir kişi için akla ilk gelen yerin Mısır olmasında anlaşılmayacak bir şey yoktur. İlmin neşvünema bulması için özgür ortamın olması şarttır.

el-Kevserî hayatının son otuz yılını Mısır'da geçirmiştir. XX. yüzyılın Mısır'ında her ne kadar Batılılaşma temayülleri olsa da fikir beyanında bir engel söz konusu değildir. Mısır çok değişik ve birbirinden farklı fikirlerin olduğu bir yerdir. İngilizlerin laiklik telkinlerine kapılanlar, selefilik, Batılılaşma, modernleşme, ıslahat, Gulam Ahmed'in Kâdiyânîlik inancı gibi düşünce tarzı taraftarları o zamanın düşünce temsilcileriydi.

Ayrıca şahıs olarak Cemaleddin Efgânî, Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Muhammed Arkoun, Ali Abdürrazık, Tâhâ Hüseyin, Sa'd Zağlûl ve Mahmud el-Akkad gibi kişilerin fikirleriyle tevarüs eden İslam anlayışına tesirleri söz konusudur.

⁵ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, (Kahire: Dâru's-Selâm 2015/1436), 4. Baskı, 430.

⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, (Ahmed Hayrî'nin el-Kevserî hakkında yazdığı biyografi), 438.

B. Hayatı

Çerkez asıllı olan Muhammed Zâhid el-Kevserî 14 veya 15 Ekim 1879 (27 veya 28 Şevval 1296) tarihinde Salı günü Hacı Hasan Efendi köyünde⁷ sabah ezanıyla birlikte dünyaya gözlerini açmış.

Babası Kafkasya'da ilim tahsil ettikten sonra bulunduğu yerde talebe yetiştiren Hasan Hilmi Efendi, yaşadığı yer Ruslar tarafından işgal edilince, talebeleriyle birlikte 1885 yılında Osmanlı topraklarına, o zamanlar Bolu vilayetine bağlı Düzce kasabasına yerleşerek, daha sonra kendi ismiyle anılacak olan bir köy kurmuştur. Sonraları burada bir medrese inşa edip talebe okutmaya devam etmiştir. Hasan Hilmi Efendi 1929 yılında yüz yaşında, oğlu Muhammed Zâhid, Mısır'da iken Düzce'de vefat etmiştir.⁸

Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce, tedrisatı esnasında evlenmiştir. Biri erkek olmak üzere toplam dört çocuğu dünyaya gelmiştir. Hanımı erdemli ve takva sahibi tam bir hanımefendi olarak tanınmıştır. Eşinin her türlü sevincini ve üzüntüsünü paylaşmış, hicretinde ve gurbetinde onun ortağı olmuş, hiçbir zaman halinden şikâyet edip sızlanmamıştır. Aksine birçok belalara maruz kalmasına, sürekli hüznün içinde yaşamasına rağmen ömrü boyunca kimseye belli etmemiş, takva sahibi, sâliha ve örnek bir mümine olmasını bilmiştir. Çocuklardan erkek olan ile bir kızı Mısır'a hicret etmeden önce vefat etmiştir. Diğer iki kızı da Mısır'da iken, Seniha hanımefendi tifo hastalığından vefat etmiştir. Meliha hanımefendi ise bir evlilik yapmış ve şeker hastalığı sebebiyle eşinden boşanmak zorunda kalıp 1948 yılında küçükken yakalanmış olduğu şeker hastalığından dolayı vefat etmiştir. Namazlarını sürekli kılar. Cuma günü öğle namazını kıldıktan sonra bir halsizlik hisseder ve babasına ikindi namazını kılamadığını söylemiştir.⁹

Hemşerisi Muzaffer Özcanoglu, el-Kevserî'nin eşiyle ilgili olarak şunları söyler: el-Kevserî hanımına pasaport çıkartılması için nüfus cüzdanını bana verdi. Bunu başkonsolosluğa götür, pasaport çıkar dedi. Hanımı yakınen şöyle söyler:

⁷ Bilahare bu köyün adı Çalıcuma'ya, ardından Karaçalı'ya çevrilmiştir. Ancak halk arasında hâlâ Çalıcuma olarak bilinmekte ve anılmaktadır.

⁸ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Altun Silsile* (İrgamü'l-Merîd fî Şerhi'n-Nazmi'l-Atîd li Tevessülü'l-Mürîd bi Ricâli't-Tarîkati'n-Nakşibendiyyeti'l-Hâlidiyyeti'd-Dıyâiyye adlı eserin çevirisi), çev. M. Vehbi Şahinalp ve Zahid Kalfagil (İzmir: Silm Matbaası, 1983), 1.

⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 432.

- Beni gönderip kendisi kalmak istiyor. Ben de eşimin ve kızlarımın yanında ölmek ve gömülmek istiyorum, diyerek ağladığını hatırlar gibiyim. el-Kevserî merhum eşini teskin etmeye çalıştı ve şöyle cevap verdi:
- Bana bir hal olursa Kahire’de tek başına hayat sürmek sana zor gelir. Fakat pasaportun elinde olursa Düzce’ye döner, akrabalarının yanında hayatını sürdürürsün.

Özcanoglu şöyle devam eder:

Zâhid Efendi’nin vefatında Düzce’de idim. İzinden döndükten sonra merhumun eşini ziyaret ettim. Eğitim sonunda iki uçak bileti aldım. Eşini Türkiye’ye getirerek, İstanbul’da oturan yeğenine teslim ettim. Bir sene sonra Düzce’de vefat etti. Allah rahmet etsin, Kahire’de çok yemeğini yemiştım.¹⁰

1. Denizde Boğulma Hadisesi

el-Kevseri bir medreseyi faaliyete geçirmek için gittiği Kastamonu dönüşünde ciddi bir deniz kazası geçirmiştir. İstanbul’a dönmeye karar verdiğinde mevsimlerden kıştır. Çok kar yağdığından kara yolu ile dönmek mümkün gözükmez. Bu sebepten dolayı deniz yoluyla önce memleketi Düzce’ye ardından da yollar açıldığı zaman da İstanbul’a geçecektir. Diğer yolcularla beraber küçük bir takaya binip, zorluklarla Ereğli limanına ulaşmışlar. Şafak vaktinde, buradan bir kayığa binerek memleketi Düzce’nin limanı olan Akçaşehir’e ulaşmayı planlamıştır. Nihayet Akçaşehir gözük müştü ki, şiddetli bir fırtına çıkmış ve bindikleri kayık alabora olur. Yolcular boğulmamak için, ters dönmüş kayığa tutunmaktan başka bir şey yapamıyorlardı. Olayı sahilden görenler, her ne kadar çeşitli şekilde müdahale etmek istedilerse de başarılı olamadılar. Kendi başlarına kurtulmaları söz konusu olmayan yolcuların dışarıdan da bir yardımın olma ihtimalide kalmamıştır. Yolcuların tek yaptıkları ise tutundukları kayıktan kopmamaya çabalamalarıydı. Ancak şiddetli dalgalar, sonunda galip gelip onları kayıktan ayırınca hoca da diğer yolcular ile birlikte sulara gömülür. Denizci olan iki genç, suya gömülen tüm yolcuları sudan çıkarmayı başardılar. el-Kevserî’nin

¹⁰ Muzaffer Özcanoglu, “Muhammed Zâhid el-Kevserî ile Yaşadığım Kırık Anılarım”, *Ulaslararası Düzceli Muhammed Zâhid el-Kevserî Sempozyumu*, 24-25 Kasım 2007, (Düzce Belediyesi, 2007), 761.

sonradan öğrendiğine göre, kendisi sudan çıkarıldığı zaman ölü sanılmıştır. Ancak oradaki yaşlılardan biri, “Ayaklarına vurun, yuttuğu suyu boşaltın” demiştir. Bu uygulamadan sonra ölmediği anlaşılmış. Kendine gelmeye başladığında kulakları çınliyormuş. Sonra yavaş yavaş şuuru yerine gelmeye başlamış. Nihayet tam olarak kendine geldiğinde, soğuktan ve dalgalar ile boğuşmaktan bitkin düşen bedeni ölüme yenik düşmesin diye onu kurtaranlar sürekli hareket etmesini istemişler. Kendisini tanıyan pek çok kimse olmasına rağmen, tam olarak ayılıp yüzüne renk gelene kadar kimse onu tanıyamamıştır. el-Kevserî kendisinin ve diğer yolcuların kurtarılmasına sebep olan bu iki kardeşi parayla ödüllendirmek istemiş. Ancak çok zengin oldukları için, bu ödülün, onlar için bir önemi olmayacağını, ama hükümet nezdinde yapılacak resmî bir teşekkürün daha makbule şayan olduğu söylenir. el-Kevserî İstanbul’a döndüğünde, bazı arkadaşlarını araya koyarak Sadrazam tarafından, gösterdikleri cesarete karşılık bu iki kardeşin, şeref madalyasıyla ödüllendirilmelerini sağlar.¹¹

Bir diğer husus, el-Kevserî memleketine dönerken yanında bulunan çok kıymetli el yazma eserler bu kazada denizde kaybolmuştur. Zaman zaman bunları hatırlayıp üzüldüğü talebeleri tarafından aktarılmıştır.¹²

Kastamonu’dan İstanbul’a dönmesinin ardından, 1918 yılında Darüşşafaka’da müderrislik görevine başlamış ve orada Arapça dersleri okutmuştur. Kısa bir süre bu görevde bulunduktan sonra Süleymaniye Medresesinde “Medresetü’l-Mütehassisîn” müderrisliğine atanmıştır. Ardından, Meclisü Vekâleti’-d-Ders’e, Süleymaniye Medresesi temsilcisi olarak üye seçilmiştir. Daha sonra da Sultan Vahdettin Han zamanında Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi’nin ders vekili olmuştur. Ne var ki, el-Kevserî’nin bu görevi çok uzun sürmemiş, İttihat ve Terakki ile anlaşamadığı için ders vekilliğinden azledilmiştir. Ancak ders vekâleti meclisi üyeliği ile müderrislik görevini 1922 tarihinde Mısır’a hicret etmek zorunda kalana kadar devam ettirmiştir.¹³

¹¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 435.

¹² Abdülfettah Ebû Gudde, *Safahâtü min Sabri’l-Ulemâ alâ Şedâidi’l-İlmi ve’t-Tahsîl*, (Halep: Mektebetü’l-Matbûati’l-İslâmiyye, 1992), 274-5.

¹³ el-Kevserî, *Makâlât*, 437.

2. Türkiye’den Ayrılışı

el-Kevserî’ye bir dostu tutuklanması için karar alındığını haber verir. Bu haber kendisine çarşıdayken ulaşır. el-Kevserî’nin önünde üç seçenek vardır; ya tutuklanacaktı ki, bu durum kendisiyle birlikte ilmi faaliyetlerinin de bitmesi demektir, ikincisi haktan vazgeçip idare güdümünde biri olacaktır. Bu da onun için imkânsızdır. Ya da -üçüncü olarak-, “Allah’ın arzı geniş değil miydi ki, oralara hicret etseydiniz ya!”¹⁴ ayet-i kerime’nin gereğini yapmaktı. O da, bu üçüncü yolu tercih eder.¹⁵ Eve bile dönmeden yani ailesine bile haber vermeden sadece üzerindeki bir elbise ile¹⁶ doğrudan iskeleye gider. Buradan Hidiviyye Posta Şirketi’ne ait bir gemiyle, bir daha dönemeyeceği İstanbul’dan, Mısır’a gitmek üzere yola çıkar.¹⁷

3. Mısır’a Hicret

Muhtelif yerlerde az az kalarak 3 Aralık 1922 Pazar günü İskenderiye’ye ulaşır. Bir yıl dolmadan deniz yoluyla Beyrut’a ve oradan da trenle tekrar Şam’a gider. Bu Şam seyahatının ilkidir. Burada bir yıl kaldıktan sonra trenle Filistin üzerinden tekrar Mısır’a gelir. Hulvan’da bir müddet kalır. Halk arasında Türk Tekkesi olarak bilinen, Ebu’z-Zehab Muhammed Bey Medresesi’ne taşınır. 1928’de ikinci kez Filistin üzerinden trenle Şam’a gider. Bir yıl kadar burada ikamet ettikten sonra aynı yoldan tekrar Mısır’a döner. Mısır’a bu ikinci gelişinde beş yıla yakın kalır. Şam’ın birçok meşhur âlimleriyle görüşüp, bazılarından hadis dinleyip icazet alır. Bir yıl kadar burada ikamet eder ve aynı yoldan tekrar Mısır’a döner.¹⁸

Bu ikinci dönüşünden sonra Mısır Devlet Arşivi Dâru’l-Mahfûzâtî’l-Mısriyye’nin açtığı imtihanda birinci olmuştur. Kimi zaman Devlet Arşivi’nde Türkçe belgelerin Arapça’ya tercümesinden elde ettiği gelikle, kimi zaman Evkaf Bakanlığı’nın hayrat gelirlerinden kendisine tahsis ettiği maaşla -kısa bir süre

¹⁴ en-Nisâ 4/97.

¹⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, (Muhammed Ebû Zehra’nın takdim yazısı), 14.

¹⁶ Ebû Gudde, *Safahât*, 24.

¹⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, (Ahmed Hayrî’nin el-Kevserî hakkında yazdığı biyografi), 431.

¹⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 431.

için- hayatını devam ettirir. Ama hep sabırlı, halinden şikâyet etmeden ve kendisini dini üzere sabit kılan Rabbine şükrü dilinden düşürmez.¹⁹

Talebesi Muhammed İsmâîl, Üstadı el-Kevserî'nin bu hicreti için şunu söylemiştir: Türkiye'den Mısır'a hicreti izzet, keramet, ilmî yücelik, Müslümanlara umumî yararları ve örnek fedakârlığı bakımından güzel bir hicret olmuştur.²⁰

4. Hastalıkları ve Vefatı

Ömrünün son yıllarında zaman zaman şeker, tansiyon, görme zayıflığı gibi ileri yaş hastalıklarından şikâyetleri başlamıştır. Ancak buna rağmen ilmî faaliyetlerine devam etmiştir. Bir yandan medreseye dönüşmüş evinde talebe okutma işi, bir yandan telif ve İslam âleminin dört bir yanından gelen mektuplara ve sorulara cevaplar verir. Vefatından bir yıl önce gözleri zayıflamış ve bir gözü iyice sulanmaya başlamıştır. Vefatından iki ay önce Düzce'deki kardeşi Necati Efendi'ye yazdığı mektupta sağlık durumdan bahsederek şu satırları yazar: “Sihhatimiz iyi değil... Allah'ın takdirine razıyız... Dualarınızı bekleriz...”²¹

Vefatından önceki Cumartesi günü humma belirtileri baş göstermeye başlamıştır. Son zamanlarda kendisinin yanından ayrılmayan Şeyh Abdullah Osman bir doktor getirip kendisini muayene ettirir ve doktor bir çeşit humma hastalığı olan Enflonza teşhisiyle ilgili ilaç yazar. Cumartesi gecesi hararet artmış ve iyice bitkin düşmüştür. Pazar günü öğleden sonra Şeyh Abdullah, ikindiden az önce yanından ayrılır ve saat 16.40'ta geri döndüğünde 5 dakika önce, yani 10 Ağustos 1952'de belki de bir gün geri dönme ümidi ile hicret etmiş olduğu bu yerden de dâr-ı bekâyâ irtihal eder. Ruhunu teslim ederken başucunda, vefakâr ve cefakâr ama hiçbir zaman ağzından bir şikâyet duyulmamış Fatiha okumasını tavsiye ettiği hanımından başka kimse yoktur.²²

Talebelerinden biri vefat haberini Düzce'ye ileten bir mektup kaleme alarak derin teessürünü şu kelimelerle ifade eder: “Pek muhterem Necati ağabeyime... 30 sene evvel sizlerden ayrılan Zâhid Efendi, biz talebelerinden de

¹⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, (Ahmed Hayrî'nin el-Kevserî hakkında yazmış olduğu biyografi), 439.

²⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, (Ebû Zehra'nın takdim yazısı), 15.

²¹ el-Kevserî, *Makâlât*, çev. Ebubekir Sifil (İstanbul: Rihle Kitap, 2014), 23.

²² el-Kevserî, *Makâlât*, 433.

bir daha dönmek üzere dâr-ı bekâyâ irtihal etti. Başınız sağ olsun... O yalnız sizleri üzmedi; bütün âlem-i İslam'ı mahzun etmiştir...²³

Vasiyeti yerine getirilir. 11 Ağustos 1952 Pazartesi günü Ezher Camii'nde, Arap Dili Fakültesi Dekanı Şeyh Abdülcélil İsa cenaze namazı kıldırır. Naaşı İmam Şafî'î Kabristan'ında bulunan arkadaşı İbrahim Selim'in Rıdvan Caddesi'ndeki türbesinin avlusuna defnedildir.²⁴

Ahmed Hayrî, hocası el-Kevserî'nin 27 Ramazan 1371 (22 Haziran 1952)'de -aşağıda gelecek olan, sözleri kendisine ait şiiri- kendisine yazdırdığını ve kabrinin başına yazılmasını çok istediğini rivayet eder. Mezarı, meşhur kelimacı Ebu'l-Abbâs et-Tûsî'nin mezarına yakındır. Allah (c.c) ikisinden de razı olsun.

“Ey ibretle bu kabrin yanı başında duran,
Bir ziyaretçi idi dün, şu kabirde bulunan,
Gafil olma dikkat et, ölüm kaçınılmazdır.
Vadesi dolanları an beklemez, ayırır.
Şeyh Zâhid el-Kevserî'dir bu mezarda bulunan,
Rabbinden af bekleyen, ilâhî rahmet uman”.²⁵

C. Tahsili ve İlmi Kişiliği

İlk tahsilini babasından aldı ve Düzce'nin diğer âlimlerinden de ilim tahsilinde bulundu. İptidaiye ve rüştiyeyi Düzce'de okudu.²⁶ Rüştiye mektebinde iken Düzceli Şeyh Muhammed Nazım Efendi'den sarf, nahiv, tarih, Farsça, coğrafya, matematik ilimlerini okudu. Yine aynı yıllarda baba dostu, Düzce müftüsü Hüseyin Vecih Efendi'den gramer ilimlerini okudu. Ayrıca bölgenin önde gelen ilim adamlarından Şaban Fevzi Efendi'nin ders halkasına da iştirak ederek istifade etmiştir.²⁷

Muhammed Zâhid henüz on beş yaşında iken ilim tahsil etmek için memleketinden ayrıldı. Kazasker Hasan Efendi tarafından inşa edilen, amcası

²³ el-Kevserî, *Makâlât*, çev. Sifil, 25.

²⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, 433.

²⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, (Ahmed Hayrî'nin el-Kevserî hakkındaki biyografisi), 434.

²⁶ Ebubekir Sifil, “Muhammed Zahid b. Hasan b. el-Kevserî”, *Ehl-i Sünneti Müdafaa ve Bid'atları Tenkid- Makaleler, İncelemeler* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2014), 117.

²⁷ el-Kevserî, *Altun*, 1.

Musa Kazım'ın da bulunduğu Dâru'l-Hadîs Medresesine gitti. On yıl kadar burada ilim tahsil etmiştir. 26 yaşında icazetini almıştır.²⁸

1. Nisbesî

İlk duyulduğunda Arap olduğu izlenimi veren el-Kevserî nisbesinin dayanağı şöyledir. Büyük dedeleri el-Kevser adıyla bilinir ve el-Kevserî lakabı buradan gelmektedir. Muhammed Zâhid el-Kevserî Mısır'a hicret etmeden önce kaleme alıp neşrettiği *İrğâmu'l-Merîd*'in kapağında “el-Kevserî” kelimesi ث yerine س harfi ile kaydedilmiştir. Bu da, “el-Kevserî” nisbesinin önceleri Çerkez dilinde “tatlı-sert nasihat” anlamına gelen “Gûser” kelimesine nispetle “Gûserî” şeklinde olup bilahare Zâhid Efendi tarafından el-Kevserî'ye kalbedildiği izlenimi vermektedir.²⁹

2. Müderrisliği ve Diğer Vazifeleri

Öğrenimini ikmal ettikten sonra, o dönemlerde padişahın emriyle bütün İslam âlemi çapında her beş yılda bir imtihan düzenlenirdi. 1907 yılında bu imtihanı birincilikle kazanan el-Kevserî, naklî ve aklî ilimlerin tamamından ders okutabileceğine dair icazet alarak Fatih Camii'ne dersiâm olarak atanır. 1907 yılından 1913 yılına kadar Fatih Camii'nde dersiâm sıfatıyla müderrislik yapmıştır. 1913 yılında ise, İstanbul Müderrisliği Reisliği'ne atanmıştır. Daha sonra Ürgüplü Mehmed Hayrî Efendi tarafından ıslah edilen medreselerde Cuma günü hâriç haftanın diğer günlerinde, belâgat, aruz ve ilm-i vaz' dersleri okutmuştur.³⁰

İttihatçıların dinî ilimlerin süresini kısaltma ve reform ile Batı tarzı bir düzenleme yapma isteklerine karşı çıkmıştır. Toplantıya katılan sağduyulu kişilerinde desteğini alarak, eğitim süresini istediği doğrultuda artırmıştır. Bu durum ittihatçıların tepkisini çekmiş ve o zamanın şeyhülislam'ının azline kadar gitmiştir. el-Kevserî'de ittihatçıların baskı ve zulümlerinin hedefinde olmuştur. İttihatçılar arasındaki bir dostu, bu süreçte İstanbul'da durmasının kendisi için zararlı olabileceğine işaret eder. Bunun üzerine el-Kevserî kendisinin de

²⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 429.

²⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, çev. Sifil (çevirenin dip notu), 64.

³⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 430.

açılmasını arzu ettiği Kastamonu'daki bir medreseye 3 yıllığına nakledilmesi konusunda emir çıkarttırır. Bu üç yılın ardından tekrar İstanbul'a döner.³¹

3. Ders Vekilliğinden Azledilişi

Bir medresenin yıkılıp yerine kazazedelere sığınak olarak kullanılacak bir bina yapılması isteniyordu. İlgili komisyonun başkanlığını Sultan Vahideddin ve Tevfik Paşa yapıyorlardı. Hoca³² bu karara karşı çıkar. Şeyhülislam'dan aradığı desteği bulamaz. Yapabileceği tek şey, kullanımında vakıf şartları eksiksiz olarak yerine getirilen bu binanın yıkımını engellemek için mahkemeye başvurmaktır.

el-Kevserî, mahkeme hükmü olmadan bu binanın yıkılmasının caiz olmadığını söyler. İki avukat tutar. Dava devam ederken Tevfik Paşa sadrazam olmuştur. Buna istinaden Hoca'yı davadan vazgeçirmeye çalışırlar. Bunu başaramayınca da, bu konuda dava açma yetkisinin Şeyhülislam'a ait olduğunu ileri sürerler. Bunun üzerine el-Kevserî, medreselerin Ders Vekiliğine bağlı olduğunu bildiren bir yazı çıkarttırır. Bu yazı karşısında yapacakları bir tek şey kalıyordur. O da, el-Kevserî'yi görevden uzaklaştırmaktır. Bunu da yapalar ancak Ders Vekilliği Meclisi üyeliği devam ediyordur ve hoca susmaz. Bu kez de kendisinden sonra Ders Vekili görevine getirilen kişiye giderek şöyle der:

- Sessiz kalırsan ne âlâ. Ama susmaz ve avukatları azlederek davadan vazgeçersen bil ki peşindeyim. Yeni Ders Vekili'nin cevabı şöyle olur:
- Ben hiçbir şey söylemem, dava normal seyriyle yürüsün.³³

4. Hocaları

Muhammed Zâhid el-Kevserî merhum, kendisinden icazet almak isteyen talebelerinin taleplerine cevap vermek için “*et-Tahrîru'l-Vecîz fî mâ Yebteğîhi'l-Mustecîz*” isimli bir eser kaleme³⁴ alır. Bu eser, el-Kevserî'nin çeşitli ilim

³¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 430.

³² Ahmed Hayrî, hocası el-Kevserî'yi kasdetmektedir.

³³ el-Kevserî, *Makâlât*, 437.

³⁴ Bu esere, “sebet, meşyaha (meşîha) veya fehrese” denir. Âlimlerin, hocaları ile onlardan okudukları kitapların adını alfabetik olarak kaydettikleri eserlerin ortak adıdır. M. Yaşar Kandemir, *Fehrese*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/297.

dallarındaki ilmî silsilelerini muhtevidir. el-Kevserî, burada hocalarını ve hocalarının hocalarına ait kısa biyografilerine yer vererek tanıtmıştır.

- 1- Babası Şeyh Hasan b. Ali el-Kevserî (v. 1926): 1829'da Kafkasya'da doğdu. Zamanın önde gelen âlimlerinden dersler aldı. Hocalarından biri de Şeyh Şamil'in öğrencisi olan Şeyh Hasan es-Sıhahî'dir. Kendisi Şeyh Ahmed Ziyâuddîn el-Gümüşhânevî'ye intisap etmiştir. Başlıca fıkıh kitapları ve Râmûzu'l-Ehâdis'i defalarca okumuştur. Kendisi Sahihu'l-Buhârî'ye karşı büyük bir sevgi beslemiş. Bu eseri İbn Hacer ve Bedruddîn el-Aynî şerhleriyle birlikte defalarca okumuştur. 100 yaşında vefat etti.³⁵
- 2- Şaban Fevzi Efendi (v.1903) ve Muhammed Nazım Efendi (v.1913): Babasıyla beraber bu zatlardan da istifade etmiştir.³⁶
- 3- Amcası Musa Kazım (v. 1937): Kafiye, Kavaidu'l-irab, Aruz-i Endülüsi ve Şerhu'l-Ebyâti's-Seb'a'yı amcasından okumuştur.³⁷
- 4- Eğinli Şeyh İbrahim Hakkı (v. 1901): En çok faydalandığım dediği iki hocasından biridir. Asleyn'de (yani Kelâm ve Usûl-i Fıkıh), mantıkta, hikmette ve fıkıhta uçsuz bucaksız bir deniz olduğunu söylerdi. Vefatına kadar ondan eğitim almaya devam etmiştir. Bu hocası için şöyle der: Üstadım Eğinli İbrahim Hakkı delilim, rehberim ve en büyük dayanağımdır.³⁸
- 5- Alasonyalı Şeyh Ali Zeynelâbidîn (v. 1917)'dir.³⁹ Hocası Eğinli Şeyh İbrahim Hakkı vefat edince, vasiyeti gereği, bu zatın yanına gelerek onun ilim halkasına dâhil olur. En çok faydalandığı ikinci hocasıdır. el-Kevserî bu zat hakkında şöyle der: Üstadım, sığınağım, yardımcım ve ilim kaynağım.⁴⁰ Kendisinden icazet almıştır. Bu iki üstadımdan, sarf, nahiv, belagat, edebiyat, fıkıh, usûl, tevhid, mustalah, tefsir, hadîs, mantık, âdâb, hikmet ve buna benzer bu zamanda okutulan diğer ilimleri tamamlamış

³⁵ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *et-Tahrîru'l-Vecîz fî mâ Yebteğîhi'l-Müstecîz* (Yersiz: Matbaatu'l-Envâr, 1360), 42-3.

³⁶ el-Kevserî, *Altun*, 1.

³⁷ el-Kevserî, *Altun*, 125.

³⁸ el-Kevserî, *et-Tahrîr*, 31-2.

³⁹ el-Kevserî, *et-Tahrîr*, 37.

⁴⁰ el-Kevserî, *et-Tahrîr*, 37-8.

bulunuyorum. İkisi dışında kalan ulemadan yalnızca özel eserleri okudum.⁴¹

- 6- Kastamonulu Şeyh Hasan (v. 1911): Şeyh Ahmed Gümüşhânevî'nin en eski talebelerindendir. Muhaddis, sûfî, asrın bereket timsali, esânîd-i âliye sahibidir. Ayasofya Camii'nde iki yıl hadis dersleri vermiştir. Uzun ve bereketli bir ömür sürmüştür. Kendisinden icazet almıştır.⁴²
- 7- Tikveşli Şeyh Yusuf Ziyâuddîn (v. 1920): Zâhidü'l-Kevserî, ondan *Makamâtü'l-Harîrî*, *Muhtasaru'l-Meânî*, *Mir'âtü'l-Usûl* ve *Şerhu'd-Devvânî el-Adûdiyye*'yi okumuş yine ondan “*el-Evveliyye*” olmakla müselssel olan “rahmet hadisi”ni⁴³ dinlemiştir.⁴⁴

5. Talebeleri

el-Kevserî gerek hicret etmeden önce ve gerekse de hicretinden sonra çok talebe yetiştirmiştir. İcazet vermek amacıyla kaleme aldığı sebeti'nden 300 adet bastırmış ancak elinde hiç kalmamıştır. Bunu bastırmadan önce de, kendi el yazısıyla birçok icazet verdiği biliniyordu. Talebelerinden bazılarının isimlerini ve haklarında kısa bilgiler vermekle iktifa edilecektir.

- 1- Hacı Cemal (Öğüt) Alasonî (v. 1966): el-Kevserî İstanbul'da iken ders verdiği talebelerindendir. İstanbul Beyazıt Camii'nde vaizlik yapmıştır. el-Kevserî'nin hicretten önceki talebelerindendir.⁴⁵
- 2- Ali Aksoy: Zâhidü'l-Kevserî İstanbul'da iken kendisinden ders almış talebelerindendir. Daha sonra İzmir ve Bandırma'da vaizlik ve müftülük görevlerinde bulunmuştur.⁴⁶
- 3- Abdülfettah Ebû Gudde (v. 1997): Zâhidü'l-Kevserî'nin en meşhur talebelerindendir. Fakih, usûl-i fıkıh âlimi ve muhaddis olarak bilinmektedir. Tahsil hayatına Hanefî fıkıhıyla başlamış daha sonra hadis ilmi ile de

⁴¹ el-Kevserî, *et-Tahrîr*, 37-9.

⁴² el-Kevserî, *et-Tahrîr*, 33.

⁴³ Hadis tedrisinde geleneksel olarak talebenin hocasına ilk önce okuması adet olan hadis-i şeriftir.

⁴⁴ el-Kevserî, *et-Tahrîr*, 41-2.

⁴⁵ el-Kevserî, *Makâlât* (Ahmed Hayrî'nin el-Kevserî hakkında yazmış olduğu biyografi), 472.

⁴⁶ el-Kevserî, *Makâlât* (Ahmed Hayrî'nin el-Kevserî hakkında yazmış olduğu biyografi), 473.

ilgilenmiştir. İsmi'nin sonuna el-Kevserî nisbetini ekleyecek kadar üstadına saygı ve muhabbeti vardır.⁴⁷

4- Seyyid Hüsamüddîn el-Kudsî: Mısır'da Kudsî yayınevinin sahibidir. el-Kevserî'nin Şam'ı ziyareti esnasında kendisi ile tanışmış ve talebesi olmuştur. Hocasının işareti ile faydalı birçok kitabı neşretmiştir.⁴⁸

5- Prens Hüseyin Hayruddîn (v. 1876): Bu zat Sultan Abdülazîz Han Hazretlerinin kızının oğludur. Zâhidü'l-Kevserî İstanbul'dan ayrılmadan önceki talebelerindendir. Daha sonra Mısır yıllarında da el-Kevserî ile beraberliği devam etmiştir. Hem ilim adamı hem de devlet adamı siması vardır.⁴⁹

6- Şeyh Abdullah b. Osman el-Hımsî: Çerkez asıllıdır. Zâhidü'l-el-Kevserî'nin son yıllarından, vefatına kadar kendisiyle bulunan talebesidir.⁵⁰

7- Hüseyin Atay: Bağdât Şeriat Fakültesi mezunudur. Ankara İlahiyat Fakültesi hocalarındandır. el-Kevserî'den icazetli olduğu doğrudur.⁵¹ Ancak kendisiyle yapılan bir söyleşide İmam el-Kevserî'ye talebelik yapmadığını, kendisi Bağdat'ta talebelik yaparken el-Kevserî'yle mektuplaştığını, icazeti de Emin Saraç hocanın tavassutu ile ("mükâtebe" yoluyla) aldığını ifade etmiştir.⁵²

8- Muhammed Emin Saraç: Tokatlıdır. Okumak için gittiği Ezher'de el-Kevserî'ye de talebelik yapmış ve icazet almıştır.⁵³ Bilindiği kadarıyla el-Kevserî'nin hayatta olan tek öğrencisidir.⁵⁴ Yakın zamana kadar Fatih Camiî'nde bazı günlerde muhtelif dersler okutmaktadır.

9- Ahmed Hayrî: el-Kevserî'den uzun bir süre ders alanlardan birisidir. Bugün el-Kevserî hakkında sahip olduğumuz bilgilerin çoğunu ona borçluyuz. Zira hocasının hayatına dair yazılan "*el-İmâmu'l-Kevserî*" isimli detaylı biyografiyi kaleme alan odur. Hocasına son derece bağlı, hürmet ve

⁴⁷ el-Kevserî, *Makâlât* (Ahmed Hayrî'nin el-Kevserî hakkında yazmış olduğu biyografi), 473.

⁴⁸ el-Kevserî, *Makâlât* (Ahmed Hayrî'nin el-Kevserî hakkında yazmış olduğu biyografi), 472.

⁴⁹ el-Kevserî, *Makâlât* (Ahmed Hayrî'nin el-Kevserî hakkında yazmış olduğu biyografi), 473.

⁵⁰ el-Kevserî, *Makâlât* (Ahmed Hayrî'nin el-Kevserî hakkında yazmış olduğu biyografi), 473.

⁵¹ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Haneî Fıkının Esasları*, çev: Abdulkadir Şener, M. Cemal Sofuoğlu, Yeni Pars Matbacılık, 1982, 4.

⁵² İslâmiyât Bülteni, Temmuz/Eylül, 2002, 7-8; makalat tercümesi 98 no.lu dipnot.

⁵³ el-Kevserî, *Makâlât* (Ahmed Hayrî'nin el-Kevserî hakkında yazmış olduğu biyografi), 474.

⁵⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, çev. Sifil (Çevirenin dip notu) 132.

muhabbet içerisinde olmuştur. Onun hakkında yazdığı satırlarda abartı bulacak olanlar olabilir diye, o zamanda, ondan istifade edenler halen sağ olduğunu hatırlatır. Hatta yazdıklarının onu anlatmaya kifayet etmediğini söyler.⁵⁵

6. Eserleri

Öncelikle şunu söylemek gerekir ki, el-Kevserî sırf yazmış olmak için değil daha çok ihtiyaç gördüğü konularla alakalı olarak, bazen müstakil bir eser telif etmiş; bazen bir reddiye; bazen de problem gördüğü bir alanda daha önce yazılmış bir eser varsa ona bir takım tashih, takdim ve ta'likat ilave ederek neşretmiştir.

Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin yazdıkları muhtelif şekillerde kategorize edilebilir. Hicretten öncesi ve sonrası olarak; basılmış olanlar ve henüz basılmamış olanlar; İslami ilimlerin her bir dalına göre veya telif, takdim, ta'lik, tashih ve makaleler olarak yazılanlar şeklinde. Bu çalışmada kullanılan sınıflamada ise son iki seçenek dikkate alınacaktır. Ayrıca alanımızla alakalı olarak yapmış olduğu bazı çalışmalardan da kısa kısa bahsedilecektir.

a. Telifleri

- 1- *el-İstibsâr fî't-Tehaddüsi ani'l-Cebri ve'l-İhtiyâr*: Muhammed Zâhid el-Kevserî, Mustafa Sabri Efendi'nin Batı Trakya'da iken yaşadığı bazı olumsuzluklar yüzünden -Mustafa Sabri Efendi'nin kendi ifadesiyle- cebri bir fikre meylettiğini ve bu sebepten dolayı "*Mevkıfû'l-Beşer Tahte Sultânî'l-Kader*" isimli eseri kaleme aldığını söylemiştir. Zâhid Efendi, arkadaşı Mustafa Sabri Efendi'yi bu fikirlerinden vazgeçirmek için; "*el-Lum'a*", "*en-Nizâmiyye*" ve "*İşârâtü'l-Merâm*" isimli eserlere ta'likât yaparak neşretmiştir. Bunun üzerine Mustafa Sabri Efendi görüşlerinde daha da ısrarcı olmuş ve el-Kevserî'nin toplam altı sayfaya varmayan ta'likâtına karşın "*Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemîn ve İbâdihi'l-Mürselîn*" isimli eserinde altmış sayfa mukabelede bulunmuştur. Bunun üzerine Zâhid Efendi de mezkûr eseri kaleme alma

⁵⁵ el-Kevserî, *Makâlât* (Ahmed Hayrî'nin el-Kevserî hakkında yazmış olduğu biyografi), 427.

gereği duymuştur. Mustafa Sabri Efendi ile Muhammed Zâhid Efendi arasında geçen kader ve insan fiilleri konusunda tartışmaları içermektedir.⁵⁶

2- *Nazratün Âbira fî Mezâ'imi Men Yünkiru Nüzûle Îsâ aleyhisselâm Kable'l-Âhire*:⁵⁷ İngiliz işgal ordusunda Ortadoğu askerî birliğinin komutanı olarak görev yapan aynı zamanda bir Kâdiyânî olan Abdu'l-Kerîm Han tarafından, Ezher Üniversitesi Rektörlüğü'ne, "Nüzûl-i Îsâ (aleyhisselâm)" meselesi ile ilgili olarak bazı sorular sorulmuştur. Zamanın Ezher rektörü Mustafa el-Merâğî, soruların cevaplanmasını Mahmud Şeltût'a havale etmiştir. Mahmud Şeltût ise bu konu da Hz. İsa (a.s.)'ın öldüğünü ve kıyametin kopmasından önce yeryüzüne inmeyeceğini iddia etmiştir. Onun bu fetvasına birçok cevap ve reddiyeler yapılmıştır. Şeltût'da bu eleştirilere beş adet cevap yazıp, aynı dergide yayınlanır. *Nazratün Âbira*, el-Kevserî'nin, nüzul-i İsa (a.s.) konusunda Şeltût'un iddialarını eleştirdiği eseridir.⁵⁸ Dilimize de kazandırılmıştır.

3- *İrğâmü'l-Merîd fî Şerhin Nazmi'l-Atid li-Teveessülü'l-Mürîd*: el-Kevserî'nin tasavvufa dair bazı görüşleri ile ehli tasavvuftan bazı meşayihın biyografisini içermektedir. Bu eser "Altun Silsile" ismiyle Türkçeye kazandırılmıştır.⁵⁹

4- *Mahku't-Tekavvül fî Mes'eleli't-Teveessül*: Tasavvuf aleyhtarlarının Müslümanları tekfir ettikleri bazı meselelerde vermiş olduğu cevapları muhtevidir. Yani teveessülde bulunmanın, kabir ziyaretinde bulunmanın meşru olduğuna dair konular ele alınmıştır.⁶⁰

5- *Te'nîbü'l Hatîb alâ mâ Sâkahû fî Tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-Ekâzîb*: Hatîb el-Bağdâdî'nin *Tarîhu Bağdat* isimli kitabında İmam Ebû Hanîfe (rh.a.) hakkında ileri sürdüğü gerek itikada taalluk eden ve gerekse de ameli meselelerde asılsız haberlere cevap vermek amacıyla kaleme

⁵⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 454.

⁵⁷ Bu eser, Abdulkadir Yılmaz tarafından, "Nüzûl-i Îsâ (aleyhisselâm) Meselesi" ismiyle tercüme edilip, 2011'de Rihle Kitap tarafından yayınlanmıştır.

⁵⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 453.

⁵⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 450.

⁶⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 454.

alınmıştır. İlgili rivayetleri hem senet hem de metin kritiği yaparak ele alır.⁶¹

- 6- *İhkâku'l-Hak bi İbtâli'l-Bâtıl fî Muğîsi'l-Halk fî Tercîhi'l-Kavli'l Hak*: el-Cüveynî “*Muğîsü'l-Halk fî Tercîhi Kavli'l-Hak*” adlı eserde kendi mezhebini savunur ve yüceltir buna karşın Hanefî Mezhebini ve İmam Ebû Hanîfe’yi yerer. el-Kevserî, el-Cüveynî’nin bu eserinin basılıp her tarafa yayılması üzerine, “*İhkâku'l-Hak bi İbtâli'l-Bâtıl fî Muğîsi'l-Halk fî Tercîhi'l-Kavli'l Hak*” isimli eseri kaleme alma ihtiyacı hisseder. Burada Hanefilere atılan iftiralara cevap verilmektedir.⁶²
- 7- *Ref’u’r-Rîbe an Tahabbudâti İbni Kuteybe*: el-Kevserî, bu eserinde İbn Kuteybe’nin “*Te’vîlu Muhtelefi'l-Hadîs*”inde geçen teşbih, İmam Ebû Hanîfe’ye karşı ta’n ve Ehl-i Kitab’ın kitaplarından, herhangi bir sakınca görmeden “sahih Tevrat ve İncil...” gibi sözlerle yapılan nakillere eleştiriler getirir.⁶³
- 8- *Faslu'l-Makâl fî Bahsi'l-Ev’âl*: Arş’ın dağ keçilerinin boynuzları üzerine durduğu hadisi -ki hurafedir- üzerinde açıklamalarda bulunmuştur. *Makâlât*’ında 52 numaralı makalede de bu husus ele alınmıştır. Tezin ilgili bölümünde ele alınacaktır.⁶⁴
- 9- *el-Cevâbu'l-Vefî fî'r-Redd ale'l-Vâ'izi'l-Ofî*: Oflu meşhur bir vaiz, Düzce’ye gelmiş ve tasavvuf ehline karşı çok katı bir tutum sergilemiştir. Bu zat, bir gün öğle namazından sonra bu konuyu tekrar ele alarak işi büyütmüştür. el-Kevserî bu vaaz üzerine odasına çekilmiş ve oracıkta kaleme aldığı yaklaşık 20 sayfalık risaleyi ertesi gün öğle namazından az önce vaize takdim etmiştir. Bunun üzerine vaiz sofîyye aleyhtarlığında bulunmaktan vazgeçmiştir.⁶⁵

⁶¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 452.

⁶² el-Kevserî, *Makâlât*, 452.

⁶³ el-Kevserî, *Makâlât*, 452.

⁶⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, 453.

⁶⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 450.

b. Mukaddime ve Ta'likleri

- 1- *Leftu'l-Lahz ilâ mâ fi'l-İhtilâf fi'l-Lafz*: Bu eser, İbn Kuteybe'nin “*Kitâbu'l-İhtilâf fi'l-Lafzi fi'r-Reddi ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*” isimli eseri üzerine yapmış olduğu takdim ve ta'likat çalışmasıdır.
- 2- *Kitabu'l-Esmâ ve's-Sıfât*: Ebu Bekir el-Beyhâkî'nin eseri üzerinedir.
- 3- *el-İnsaf fi mâ Yecibü İ'tikâdühü ve Lâ Yecüzü'l-Cehlü bihi*: Ebu Bekir b. et-Tayyibe'l-Bâkillânî'nin eseri üzerinedir.
- 4- *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzu'l-Firkati'n-Naciye mine'l-Fırakü'l-Hâlikîn*: Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî'nin eseri üzerinedir.
- 5- *Tebyînü Kezibi'l-Müfterî fi mâ Nüsibe ila'l-İmâm Ebi'l-Haseni'l-Eş'arî*: İbnü Asâkir'in eseridir. Mukaddime yazmıştır.
- 6- *et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bid'a*: Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-Malatî'nin eseridir. Bunun üzerine ta'lik ve müellifin terceme-i hâl'ini yazmıştır.
- 7- *Kitâbu'l-Hadâik fi Metâlibi'l-Âliyyeti'l-Felsefiyyeti'l-Âvîsati*: Ebû Muahmmmed Abdullâh b. Muhammed b. es-Seyyid el-Batalyevsî'nin eseridir. Tashih, ta'lik ve müellifin terceme-i hâl'ini yazmıştır.
- 8- *Hakikatü'l-İnsân ve'r-Rûh*: Celâlu'd-Dîn ed-Devvânî'nin eseri üzerinedir.
- 9- *Def'u Şübehi't-Teşbîh*: Ebu'l-Harac Abdurrahman el-Cevzî'nin eseri üzerinedir.
- 10- *Risâletü Ebî Hanîfe ila'l-Bettî İmâmi Ehli'l-Basra fi İrcâ*: İmam Ebû Hanîfe'nin “irca” konusunda Basralıların imamı el-Bettî'ye yazdığı risaledir.
- 11- *Tebdîdu'z-Zalâmi'l-Muhayyim min Nûniyyeti İbni'l-Kayyim*: Takiyüddîn Ali b. Abdi'l-Kâfines-Sübki'nin “*Seyfû's-Sakîl fi'r-Reddi alâ İbni Zefîl*” isimli eseri üzerine yazdığı mukaddime ve ta'liklerdir.
- 12- *el-Âlim ve'l-Müteallim*: Ebû Mukâtil'in İmam Ebû Hanîfe'den olan rivayetidir.
- 13- *el-Fıkhu'l-Ebsât*: Ebû Hanîfe. Ebû Mutî' rivayetidir.

14- *el-Akl ve Fadluhu*: İbn Ebi'd-Dünyâ Abdullâh b. Muhammed ez-Zâhid.

15- *el-Akâdetü'n-Nizâmiyye fi'l-Erkâni'l-İslâmiyye*: İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin eseridir.

16- *el-Fark Beyne'l-Fırak*: Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin eseridir. Bu eserde müellifinin ve müellifin ashabının ifadesindeki birçok eksiklikleri ikmal etmiştir.

17- *el-Lum'atu fi'l-Vücûd ve'l-Kader ve Ef'âli'l-İbâd*: İbrahim b. Mustafâ el-Halebî el-Mezârî.

18- *Keşfu Esrâri'l-Bâtıniyye*: Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî.

19- *Merâtibu'l-İcmâ'*: İbn Hazm'ın eseri ve bu eser üzerine İbn Teymiyye'nin *Nakzu Merâtibi'l-İcmâ'*.

20- *el-Mükaddimâtü'l-Hamse ve'l-İşrûne min Delâleti'l-Hâirîn*: İsrâîlî filozof İbn Meymûn'un *Delâletü'l-Hâirîn* isimli kitabında yer alan mukaddimelerin şerh edildiği esere yazdığı mukaddimedir.

21- *İşârâtu'l-Merâm min İ'bârâti'l-İmâm*: Allâme Kemâlüddîn el-Beyâzî. Bu esere takdim ve tanıtım yazısı yazmıştır.

22- *İdâhu'l-Kelâm fîmâ Cerâ li'l-İzz b. Abdisselâm fî Mes'eleti'l-Kelâm*: Şeyh Muhammed Abdu'l-Latîf (İzzuddîn b. Abdi's-Selâm'ın oğlu). Takdim ve tanıtım yazmıştır.

23- *Beyânu Mezhebi'l-Bâtıniyye ve Butlânihi*: Muhammed b. Hasen el-Deylemî'nin “*Kavâidu Akâidi Âli Muhammed*” isimli eserinin bölümüdür. Takdim ve tanıtımdır.

24- *Kânûnu't-Te'vîl*: Hücetü'l-İslâm el-Gazâlî. Takdim ve tanıtımdır.

Gerek telif ve gerekse de takdim, tashih, ta'likleri burada kaydedilenlerden ibaret değildir. Bazı eserleri İslami ilimlerin birçok ilim dalını beraber içerdiği için onlara yer verilmemiştir. Bu eserlerin bir kısmı basılmıştır. Bir kısmı ise halen el yazması halinde ilim ehline kazandırılması bekleniliyor. Neşredilmiş olanların çoğunun üzerine ise herhangi bir tahkik yapılmış değildir.⁶⁶

⁶⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 450-8; Ammâr Ceydel, “Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Görüş ve Eserlerine Genel Bir Bakış”, *Ulaslararası Düzceli Muhammed Zâhid el-Kevserî Sempozyumu*, 24-25 Kasım 2007, Düzce Belediyesi, 2007, 39-42.

c. Makaleler

Muhammed Zâhid el-Kevserî denilince akla ilk gelen onun “*Makâlât*” isimli eseridir. Bu eser hacimleri birbirinden farklı, İslami ilimlerin her sahasına yönelik toplam 106 makaleden müteşekkildir. Bu makalelerde bazen bir meseleyi müstakil olarak ele alırken bazen de başkaları tarafından kaleme alınıpta, el-Kevseri tarafından problemli görülen bir fikre eleştiri amaçlı kaleme alınmıştır. Usûlu’d-Dîn/Akâid/Kelâm alanıyla ilgili 17 makale bulunmaktadır. Diğer makalelerin içinde de zaman zaman kelimî konulara girmiştir. İkinci bölümde bunlar ele alınacağı için bu makalelerin muhtevassından burada bahsedilmeyecektir.

el-İslâm dergisinin sahibi Şeyh Abdurrahmân dergisi için yazı istemeye gelir. Ama Zâhid Efendi’nin vakti müsait değildir.⁶⁷ Aralarında şu muhavere geçer:

- Çok meşgulüm. Asker mektubu gibi aceleyle yazamam. Tetebbuda bulunmam lazım ki okuyucu istifade etsin. Bunun dolayî beni mazur gör, der. Şeyh Abdurrahman ise ısrar etmektedir:
- Efendim, okuyuculardan çokça mektup ve telefon almaktayım. Sizden bir yazı vadi alacağım!... Zâhid efendi, sıkılmış, biraz da kızmıştır. Şeyh Abdurrahman’ı da kırmak istemiyordur. Yeniden mazeretini beyan eder:
- Evladım! Bugünlerde İmâm A’zam Ebû Hanîfe hazretleri hakkında bir eser⁶⁸ yazmakla meşgulüm. Binaenaleyh, sizin mecmuanıza makale verecek halde değilim. Bu seferlik beni mazur gör. Bu cevap üzerine Şeyh Abdurrahman şöyle mukabelede bulunur:
- Efendi hazretleri! Zât-ı semâhetlerinin yazılarını sade bendeniz değil, okuyucularım ısrarla talep ediyorlar. Az da olsa bir yazı lütfedin! Sizden ne gelirse başımızın tacı ve ruhumuzun ilacıdır. Hiç mübalağa etmiyorum: Evlat, sen ne laf anlamaz kimseymişsin, defol git şuradan, deyin; ben bu sözünüzü, bir makale olarak mecmuamda yazar ve okuyucularımın gönlünü yapmış olurum.⁶⁹

⁶⁷ M. Ertuğrul Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar* (İzmir: Kaynak Yayınları, 2009), 2/167.

⁶⁸ Burada kastedilen eser “*Te’nîbu’l-Hatîb*” olmalıdır.

⁶⁹ Düzdağ, *Hatıralar*, 2/167-8.

el-Kevserî'nin makaleleri aranır ve beklenir olmuştur. Bu makaleler yalnızca müellifiyle hemfikir olanlar tarafından değil aynı zamanda muarızları tarafından da yakından takip edilmiştir.

D. Kendisine Yöneltilen Bazı Eleştiriler

1. Aşırı Tenkitçi Olduğu İddiası

İslam ilim mirasına bakıldığı zaman, İslami ilimlerin her sahasında “reddiyelerin” miktarı azımsanmayacak kadar çoktur. Bu faaliyet bazı zaman olumsuz durumlara sebep olmuşsa da, genel olarak faydalı bulunmuştur. Yeter ki, amaç ihkâk-ı hak olsun. Zira bir âlim için hakkın hatırından daha âli bir şey olmamalıdır.

el-Kevserî ile ilgili olarak en çok şikâyet edilen hususlarda biri çok sert bir üslup kullanması ve onun tenkitçiliğidir. Yazdıklarına bakıldığı zaman bunun her zaman için böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Buna gerek el-Kevserî ile ilgili ve gerekse de makaleleriyle ilgili olarak değerlendirmede bulunan birçok âlimin örneklerle şahitlik etmesi gösterilebilir.

Eğer illa da bir sertlik söz konusu ise; el-Kevserî bunu şuna bağlamaktadır. Batılı iptal etmeyip sükût etmek, dilsiz şeytanların karakteridir. Hakkı açıklamaksa rabbine verdiği misaka riayet edenlerin halidir. Halkı irşat ederken son derece yumuşak olmak gerektiğini söyleyen müellif, aynı tavrın şeriati oyuncak haline getirenlere karşı sergilenemeyeceğini, onlara karşı gayet sert olunması gerektiğini ifade eder.⁷⁰

Talebesi Şeyh Abdu'l-Fettâh Ebû Gudde, Yûsuf el-Bennûrî,⁷¹ Muhammed Ebû Zehra⁷² ve diğer bir talebesi Şeyh Muhammed İsmâîl Abdu'r-Rabbi'n-Nebi'nin⁷³ *Makâlât*'a yazdığı takdim yazılarında da müellifin bu hususiyetine temas etmişlerdir. İslam'a düşmanlık söz konusu olduğunda -ister bir şahıstan, isterse resmî veya ilmî bir makamdan gelmiş olsun- sessiz kalmaz; yüksek edebî, belîğ üslubu, keskin zihni ve parlak hücceti ile hata ve sapmayı ortaya koymadan

⁷⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 96, 220.

⁷¹ Bkz: el-Kevserî, *Makâlât* (Pakistan Dâru'l-Ulûmi'l-İslâmiyye Hadis Hocası), 3.

⁷² Bkz: el-Kevserî, *Makâlât* (Kahire Üniversitesi Şeria Profesörü ve Hukuk Fakültesi Dekanı), 11.

⁷³ Bkz: el-Kevserî, *Makâlât* (Kahire Vaizi), 16.

ve hakkı ve doğruyu beyan etmeden rahat etmezdi.⁷⁴ Onu yazmaya sevk eden amil, sadece ortaya bir tahkik koymak yahut insanların övgüsüne nail olmakta değil, İslam dininin sınırlarını müdafaa ve hakka arka çıkma düşüncesidir.⁷⁵

Yûsuf el-Bennûrî, bu sertliğin sebebine dair şunu söyler: Yumuşak üsluba ve latif hitaba alışmış olan kimi okuyucular, onun reddiyelerinde bir “sertlik” ve müdafaalarında bir “katılık” bulabilirler. Bu ancak dinî hassasiyetin ve tabii gayretin neticesidir. Sertlik ve yumuşaklığın yegâne sebebi, reddiye de bulunduğu muhatabın haktan uzaklık ve yakınlığına göredir. Hata neticesi olarak doğrudan sapanlara karşı yumuşak ve toleranslı bir üslup benimserken, bilerek hakkı çarpıtanlara karşı veya dini tahrif etmek isteyenlere karşı yumuşaklık gösterememekte ve sert bir üslup kullanmakta mazurdur. Allah seni gözet sin, Mescid-i Haram’da İmam Ebû Hanîfe’yi “Ebû Cîfe” (yani “leş babası”) olarak anan birine karşı nasıl yumuşak bir üslup kullanılabilir?! Bir onun “*en-Nüketu’Tarîfe fi’t-Tahaddüs an Rüdûdi İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanîfe*”sine; bir de “*Te’nîbu’l-Hatîb alâ mâ Sâkahû fi Tercümeti Ebî Hanîfe mine’l-Ekâzîb*”ine bakın. Bu iki eser arasında belirgin bir üslup farkı bulacaksınız. İkincisinde son derece sert üsluba karşılık, ilkinde halim, toleranslı ve yumuşak bir üslup göreceksiniz.⁷⁶

Hatta el-Bennûrî onun bu sertliğini yerinde görür. Bunun durumun ciddiyetiyle mütenasip olduğunu söyler. Şaşırtıcı olanın ise, bunun kişiden, Allah (c.c.) için sevme ve Allah (c.c.) için öfkelenme dışında sadır olmasıdır, der. Kendileri kınama ve ta’n-u teşni hedefi olduklarında çılgına dönen bir kısım insanların, oklar Allah Teâlâ’nın dinine ve Resulü’nün (s.a.v.) sünnetine yöneldiğinde son derece tahammüllü olduklarını görürsünüz. O “tahâmül” (haksız/gayri adil davranış) da bu “tehâlüm” (sun’î bir yumuşaklık) ve “tahammül”dür ki yerli yerinde gösterilmediğinde çirkin davranışlardır!⁷⁷ Bu konuda daha çok örnekler mevcuttur. Bunlar konunun anlaşılması için yeterli olduğundan bu kadarla iktifa edilecektir. Bütün bunlar nisbesinin tecellisi ya da ismin müsemmaya tesiri olsa gerek. Zira el-Kevserî’ye dönüşen “gûser”, kendi ana dilinde tatlı-sert nasihatçi demektir.

⁷⁴ Bkz: el-Kevserî, *Makâlât*, çev: Sifil (Talebesi Abdu’l-Fettâh Ebû Gudde), 33.

⁷⁵ el-Kevserî, *Makâlât* (el-Bennûrî’nin takdim yazısı), 4.

⁷⁶ el-Kevserî, *Makâlât* (el-Bennûrî’nin takdim yazısı), 5.

⁷⁷ el-Kevserî, *Makâlât* (el-Bennûrî’nin takdim yazısı), 5.

2. Taassup İddiası

el-Kevserî özelde Hanefî Mezhebi genelde de ehl-i sünnet mutaassıbı olarak yaftalanmaktadır. Buna sebep olan durum ise el-Kevserî'nin bid'at kabul ettiği akım ve kişilere karşı yapmış olduğu eleştiriler ile İmam Ebû Hanîfe savunmasıdır. el-Kevserî ehl-i sünnetin her iki kelam ekolünü de savunmuş, bu mezheplere ait el yazması halinde bulunan birçok eserlerin basımını gerçekleştirmiştir.⁷⁸

Hâlbuki onu bu konularda yazmaya iten sebep, İmam Ebû Hanîfe hakkında bir takım asılsız haberlerin neşredilerek yayılmasıdır. Eğer o rivayetler neşredilmemiş olsaydı, o da bunlara mukabelede bulunma gereği duymayacaktı. İşte onlardan bazıları: İslâm ümmetinin üçte ikisinin imamı hakkında “bu ümmetin fitnesisidir”, “cenazesi üzerinde kara bir örtü ve etrafında keşişlerle beraber görülmüştür”⁷⁹ diyen veya “üzerinde köpek derisi olduğu halde nebiz ile abdest alıp, rükû ve secdeleri yarım-yamalak bir namaz kılarak” işte Hanefîlerin namazı budur⁸⁰ diyen kimse hakkında sessiz kalmaya hangi vera' izin verir? el-Kevserî, İmam Ebû Hanîfe hakkında yapılan bu eleştirilere senet ve metin kritiği yaparak mukabelede bulunmuştur.⁸¹

Ahmed Hayrî, ihkâk-ı hak namına yapılan bu savunmanın, taassup olmadığını, eğer bu bir taassup ise, bunun ne güzel bir taassup olduğunu savunur. Düşmanlıktan ve buğzdan kaynaklandığı malum olan buğz merduttur. Zaten düşmanın kötülemesini sağlıklı bulmaz.⁸²

Hanefî Mezhebi mutaassıbı olmadığının bir diğer delili de, kendisinin İmam Ebû Hanîfe'nin bazı konularda delilini yeterince araştırmadan İbrahim en-Neha'î, Kadı Şurayh gibi kendisinden önceki ulemanın görüşlerini benimsediğini söylemesidir.⁸³ O yalnızca Hanefî/Mâtürîdî âlimlerinin eserlerinin basımına ön

⁷⁸ Ebubekir Kâfî, “Şeyh Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Sünnet Hakkındaki Çalışmaları, Sunum ve Değerlendirme”, *Ulaslararası Düzceli Muhammed Zâhid el-Kevserî Sempozyumu*, 24-25 Kasım 2007, (Düzce Belediyesi, 2007), 330.

⁷⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdâd) tah. Beşşâr Avvâd Ma'rûf* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001/1422), 1. Baskı, 15/586.

⁸⁰ İmâmu'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Abdu'l-Melik el-Cüveynî, *Mugîsu'l-Halk fî Tercîhi Kavli'l-Hak* (Mısır: Mısıriyye Matbaası, 1352/1933), 56-7.

⁸¹ el-Kevserî, “*Te'nîbu'l-Hatîb alâ mâ Sâkahû fî Tercemeti Ebi Hanîfe mine'l-Ekâzib*” et-*Terhîb bi Nakzi't-Te'nîb* ile birlikte (yer yok: 1990/1410).

⁸² el-Kevserî, *Makâlât* (Ahmed Hayrî'nin el-Kevserî hakkındaki biyografisi), 442.

⁸³ el-Kevserî, *Makâlât*, 157.

ayak olmakla kalmamış diğer ehl-i sünnet mezheplerinin eserlerinin de basımına katkı sağlamıştır.

Kahire Vaizi Muhammed İsmâîl de, *Makâlât*'a yazdığı takdim yazısında el-Kevserî'ye isnat edilen bu taassup meselesine temas ederek şunları dile getirir. Her verimli ve seçkin kimsenin kıymeti oranında maruz kaldığı gibi üstat da kıskançlığa maruz kalmıştı. Sırf gafletten ötürü veya fitne çıkarmak amacıyla Şeyh'in Hanefî Mezhebine taassup derecesinde bağlı olduğunu söyleyen ahmaklara rastlamak mümkündür. Gerçekle bağdaşır yanı olmayan bu uydurmaların sebebi el-Kevserî'nin güçlü bir münekkit oluşu, Hanefî Mezhebine temelsiz görüşlerle saldıranlara ve İmam Ebû Hanîfe (rh.a)'ye iftiralarla yaralamak isteyenlere karşı acımasız oluşudur. Dini, müçtehit imamları, hakkı ve ilmî gerçekleri savunurken takındığı tavır her zaman böyle olmuştur.⁸⁴

Bu konuya temas eden bir diğer ilim adamı Ebubekir Sifîl hoca ise şunları söylemektedir. Muhalifleri tarafından Hanefî Mezhebi konusunda mutaassıp olduğu yaygın olarak söylense de bid'at mezheplere ve bu cümleden olarak Şia'ya karşı keskin tavrı olsa da sünni imam ve âlimlerle, ehl-i beyt imamlarına karşı saygı ve minnettarlık ifade eden tavrını her zaman koruduğu görülür.⁸⁵

Burada bir izahat yapılması yerinde olacaktır. Bir önceki paragrafta geçen bu ifadeler DİA'nın internet sitesinden alınmıştır. Aynı kısım matbu ciltte ise şu şekilde geçmektedir: Hanefî Mezhebine taassup derecesinde bağlılığı, bid'at ehli kabul ettiği mezheplere ve özellikle Şia'ya karşı sert bir tutum sergilediği bilinen el-Kevserî...⁸⁶

Görüldüğü gibi ilkinde “muhalifleri tarafından Hanefî Mezhebi'ne taassup derecesinde bağlı olduğu” dile getirilirken; ikincisinde, “Hanefî Mezhebine taassup derecesinde bağlılığından” bahsedilmektedir. Aynı anlama gelmeyen bu ifadelerle dair madde yazarının şöyle bir açıklaması vardır. Matbu ciltte yer alan ifadelerin kendisine ait olmadığını, yazdıklarının değiştirildiğini ve kendisinde

⁸⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, (Kahire Vaizi Şeyh Muhammed İsmâîl'in takdim yazısı), 17.

⁸⁵ Ebubekir Sifîl, “Zâhid el-Kevserî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/80-1.

⁸⁶ Ebubekir Sifîl, “Muhammed Zâhid el-Kevserî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/80-1.

okurlarının haber vermesi üzerine haberdar olduğunu, düzeltilmesi için ilgili yerlere gerekli bilgilendirme ve müracaatların yapıldığını dile getirir.⁸⁷

3. Çerkez Kavmiyetçisi Olduğu İddiası

Bilindiği kadarıyla bu konuyu dile getiren merhum Ali Ulvi Kurucu'dur. Yayınlanan hatıralarında bununla ilgili olarak "Kavmiyetçilik Meselesi" ve "Zâhid Hocamızın Çerkezçiliği" isimli iki başlık açmıştır.

Birinci başlık altında Kurucu merhum, kendisi üzerinde daha fazla tesir bırakmış olan Son Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ile Muhammed Zahid el-Kevserî'nin ihtilaf ettiği ikinci husus⁸⁸ kavmiyetçilik meselesidir, der. Her ikisinin de meseleye dair yaklaşımlarını aktarır.

Kurucu'nun aktardığına göre, Mustafa Sabri Efendi'nin nazarında ırkın hiçbir önemi yoktur. O namaz kılmayan, dine uzak duran Türk de olsa, ondan uzak dururdu. Buna karşılık dindar olan kim olursa olsun onları sever, iltifat eder ve onları yurttaki odalarında ziyaret ederdi. Yine Ali Ulvi merhumun aktardığına göre, el-Kevserî Efendi ise, Çerkez kavmine mensup olanları, iyi kötü olsun ayırt etmez, onları kayırırdı.⁸⁹ Yalnızca Ali Ulvi Kurucu'nun aktarmış olduğu bu malumata itirazlar vardır. Ali Ulvi Kurucu merhum gibi, hem Son Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'ye hem de Muhammed Zâhid el-Kevserî'ye talebelik yapmış olan Emin Saraç Hoca, Çerkezlik davası olsaydı oradaki Çerkez talebelere iltifat ederdi. Bu Çerkezlik meselesi Ali Ulvi Efendi'nin zihninde nereden kaldıysa, muvakkat bir zaman böyle bir şey olduysa onu bilemem, ama Zâhid Efendi'nin böyle bir dava güttüğünü söylemek mümkün değildir. Bana o kadar iltifat göstermiştir ki ben onu size anlatmaktan hayâ ederim, diye aktarır.⁹⁰

Araştırmacı yazar ve aynı zamanda el-Kevserî'nin hemşerisi olan Dr. Faruk Ermemiş'e göre ise bu Çerkez Kavmiyetçiliğinin aslı şudur: Çerkez asıllı olup da oraya yerleşmiş olan kişilere karşı yürütülen sert politikalar söz konusu olmuş. Hatta ellerindeki topraklar alınmış. Çerkezler için can ve mal tehlikesi

⁸⁷ Ebubekir Sifil, "DİA'daki "el-Kevserî" Maddesi", *Vahdet Gazetesi*, 24 Şubat 2015, <https://ebubekirsifil.com/gazete-yazilari/diadaki-kevseri-maddesi/>.

⁸⁸ Mustafa Sabri Efendi ile Muhammed Zahid el-Kevserî arasındaki ihtilaf olunan birinci husus kader meselesidir.

⁸⁹ Düzdağ, *Hatıralar*, 2/180-1.

⁹⁰ Emin Saraç, "Emin Saraç Hocaefendi'yle İlmî Yakın Geçmişe Dair", *Rıhle Dergisi*, Mülakat, Yıl 2, sayı 8, Ocak-Mart 2010.

ortaya çıkmış. el-Kevserî ise bu olan bitenlere, her şeyden önce insani bir vazife olarak karşı çıkmış. Yine aynı araştırmacıya göre; el-Kevserî'nin, Çerkez milliyetçiliği yaptığı iddiasının arkasında yatan sebeplerden biri de; el-Kevserî'nin, Mısır'da yayınlanan İslam Ansiklopedisi'nin Arapça edisyonuna yazdığı kırk maddelik “Çerkez Maddesi”dir. Böylelikle ihtidalarının üzerinde henüz bir asır geçmemiş olan Adıge Müslümanları ile ilgilenmesi, onlara dinlerini düzgün öğrenmeleri için yardım etmesinden ibarettir.⁹¹

4. Müşkölpesentliği

el-Kevserî Efendi'nin beğeni ve kabul kriterleri çok yüksek olsa gerek ki, Ali Ulvi Kurucu “*Hatıralarım*” isimli eserinde birkaç tane örnek aktarır.

Kurucu'nun naklettiğine göre, bir gün Mustafa Sabri Efendi, Zâhid Efendi ve kendisi bir davete icabet ettiklerinde, orada Ahmed Naim Bey'in “*Tecrid-i Sarih*”inden söz açılmıştı. Mustafa Sabri Efendi, Ahmed Naim Bey'den sitayişle bahsederek. Hiç ümit etmezdim ki, Ahmed Naim Bey'in felsefe ve tasavvufta muvaffak olduğu gibi, hadis, ricâl-i hadis ve usûl-i hadis'te muvaffak olacağına. Kendisini takdir ettim. Değil mi Zahid Efendi diye, sorar? Zahid Efendi cevaben:

- İhtisası olmayan sahada, ne kadar yorulsa, zor bir işe tevessül etmiş sayılır. Naim Bey'in mesleği değildir. İleri gelen ulemanın hayretler içinde kaldığı, tenkitlere muhatap olduğu meselelere girdi. Bu ricâl-i hadis dediğiniz zor bir iştir.⁹²

Bir diğer örnekte, Mustafa Sabri Efendi, bir dergide, el-Kevserî Efendi'ye “İstanbul'da bulunan meşhur âlimler kimlerdir?” diye sorulduğunu; el-Kevserî'nin de buna verdiği cevapta, Manastırlı İsmâîl Hakkı Efendi için “el-Vâizu'ş-Şehîr” yani meşhur vaiz dediğini aktarır.⁹³

“*Hak Dini Kur'an Dili*” adlı tefsirin sahibi Elmalılı M. Hamdi Efendi hakkında ise, “Fıkıh, felsefe, mukârene, kelam ve mantık bilir. Ama tefsirci

⁹¹ Faruk Ermemiş, “Kafkas Göçmeni Düzceli İlim Adamı Muhammed Zahid el-Kevseri'nin Yetiştirdiği Sosyo-Kültürel Çevre ve Bu Çevrenin Tarihsel Arka Planını Anlama”, *I. Uluslararası Düzce'de Tarih ve Kültür Sempozyumu* 21-22 Kasım 2014, Ed. Ali Ertuğrul, İstanbul: Düzce Belediyesi Kültür Yayınları, 2014), 126.

⁹² Düzdağ, *Hatıralar*, 2/163.

⁹³ Düzdağ, *Hatıralar*, 2/164.

değildir.”⁹⁴ Bunları bilen Mustafa Sabri Efendi, el-Kevserî Efendi için “bu mübareğe hoca beğendirmek o kadar zor oldu ki...” diyerek telmihte bulunmuştur.⁹⁵

⁹⁴ Düzdağ, *Hatıralar*, 2/164.

⁹⁵ Düzdağ, *Hatıralar*, 2/164.

İKİNCİ BÖLÜM

II- “MAKÂLÂT”I BAĞLAMINDA MUHAMMED ZÂHİD EL-KEVSERÎ’NİN EHL-İ SÜNNET SAVUNUSU

Tezin asıl konusu olan bu bölümde el-Kevserî’nin “*Makâlât*”ındaki değinmiş olduğu kelâmî konular tespit edilecek ve sistematik kelam sırasına göre ele alınacaktır. Bu görüşlerin ehl-i sünnete uygunluğu tahlil edilecek ve bunun içinde diğer fırkaların görüşleriyle mukayese edilecektir. Ehl-i sünnet açısından bir katkı söz konusu olduğu zaman hususen üzerinde durulacaktır.

A. Haberin Bilgi Değeri

İslami ilimler içinde “haber” denilince akla ilk gelen disiplin hadis ilmi olacaktır. Zira bu terim, her ne kadar aralarında umum-husus ilişkisi olsa da hadis kavramının müteradifi olarak da kullanılmaktadır. Ancak bu kavram yalnızca hadis ilminde kullanılmamaktadır. Zira kelam ilminde de bu kavram önemli bir yer işgal etmektedir. Hatta kelam kitaplarının asıl konuları olan ilahiyat, nübüvvet ve sem’iyyât bölümlerinden önce bu konu ele alınır.

Kelam ilminde bilgi elde etme yollarından biri de haber-i sadıktır. Bu konuda kelam âlimleri ittifak halindedirler. Haberi bilgi kaynağı olarak kabul etmeyen fırkalar eleştirilmiş ve onların iddialarına cevaplar verilmiştir.

Kelâm ilminde doğru haber iki kısımdır. Mütevâtir haber yalan üzerinde söz birliğine varmaları aklen mümkün olmayacak kadar çok sayıda kimselerin, beş duyudan biriyle elde edip bildirdikleri şey, kesin ilim teşkil eder ki buna tevâtür denir. Mütevâtir olan haberi inkâr eden, ittifakla kâfir olur. Bunun için tevâtür, delilden anlamayan çocuklara bile kesin bilgi ifade eder.⁹⁶ Kesin bilgiden

⁹⁶ Allâme Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Mu’cemu’l-Ta’rifât*, tah. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire: Dâru’l-Fadîle, t.y.), 85; Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhâtî’l-Funûn ve’l-Ulûm* tah. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü’l-Lübnân, 1996), 1. Baskı, 1/738; Hüseyin Cisrî Efendi, *Risâle-i Hamîdiyye* çev. Manastırlı İsmâîl Hakkı (İstanbul: Bahar Yayınları, t.y.), 2 no.lu dipnot, 18.

kastımız zarûrî ilimdir. Zarûrî ilim Allah Teâlâ'nın bilenin nefsinde -kendi irade ve gayreti olmaksızın- meydana getirdiği bilgidir. Örneğin kişinin kendi varlığını, açlık, susuzluk, haz ve elem gibi değişik hallerini hissedip kesin bir şekilde bilmesi zarurî ilimdir.⁹⁷

Mütevâtir habere örnek geçmiş hükümdarların ve bizden uzak memleketlerin mevcudiyetini bilişimizdir. Doğru haberin ikincisi peygamberlerin gösterdiği mucize ile doğruluğu teyit olunmuş haberdir. Bu da -istidlâl yoluyla da olsa- kat'î ilim ifade eder.⁹⁸

Diğer bir haber türü daha vardır ki, ona da "ahad haber" denir. Bunun itikatta delil olarak kullanılıp kullanılmayacağı tartışılmıştır. Mutlak olarak kullanılabileceğini söyleyenler olduğu gibi yine mutlak olarak kullanılmayacağını söyleyenler de olmuştur. Bunların yanında bazı karineler ile birlikte kullanılabileceğini söyleyenlerde vardır.

el-Kevserî mütevâtir haberi delil olarak kabul edilip edilmeme yönü itibariyle ele almamaktadır. O, kıraat-i aşere dediğimiz kıraatler ile nüzul-i İsa (a.s.) meselesindeki delillerin tevâtürlüğünü ispat meyanında konuyu irdelemektedir. Ahad haberi ise itikatta delil olup-olmama yönü itibariyle ele almaktadır.

1. Mütevâtir Haber ve Kıraatların Kur'ânîliği⁹⁹ Meselesi

Aslında el-Kevserî mütevâtir haber konusunda ne müstakil bir eser kaleme almıştır, ne de herhangi bir makale yazmıştır. O, tevâtür meselesine hem Kur'an-ı Kerim'in kıraatları bağlamındaki makalesinde hem de bazı kalamî konulardaki - nüzûl-i İsa (a.s.), cennet ve cehennem'in ebediliği konuları vs.- makalelerinde temas etmiştir.

⁹⁷ Nüreddîn Ahmed bin Mahmûd bin Ebî Bekr es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, çev. Bekir Topaloğlu, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 16; çev. Bekir Topaloğlu, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 4. Baskı, 55

⁹⁸ es-Sâbûnî, *el-Bidâye*, 17; çev. Topaloğlu, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 55.

⁹⁹ Bu ifadeden kastımız şudur: Kıraatlar, Kur'an ile özdeş midir? Kur'an'a inandığımız gibi, kıraatlara da inanmamız gerekir mi? Eğer "evet" diyeceksek, kıraatlar netice itibariyle birer "rivayet" değil midir? Her rivayete inanır mıyız? Mesela İslami bazı konularda, aynı hususla ilgili birbirinden farklı rivayetler vardır. Kıraatlarda da bu durum söz konusu ise, hangisini doğru kabul edeceğiz? Abdurrahman Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010) 2. Baskı, 377.

Amentü'nün şartlarından bir tanesi de kitaplara iman etmek olup her bir Müslüman, Kur'an-ı Kerim'in hem lafız olarak hem de mana olarak Allah (c.c)'dan gelen vahiy olduğuna, indiği günkü gibi hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze kadar geldiğine, bundan sonra da kıyamete kadar böyle devam edeceğinde iman eder ve bundan da en ufak bir şüphe duymaz. Müslümanların bu inancını bilen müsteşrikler, Kur'an-ı Kerim'in, Hz. Peygamber (s.a.v) döneminden günümüze kadar değişmeden geldiğine dair yaptıkları itirazlarda kıraat farklılıklarını ileri sürerek son ilahi kitabın metninin değişikliğe uğradığını iddia etmişlerdir. Mesela, Goldziher (ö. 1339/1921) kıraat vecihlerine dayanarak Kur'an-ı Kerim'in bütünlük arz eden bir metninin olmadığını iddia etmiştir.¹⁰⁰ Ayrıca İslam âlimlerince genel kabul gören şekliyle Hz. Peygamber (s.a.v)'den günümüze kadar tevâtüren ulaştığı gerçeğini de inkâr etmiştir.¹⁰¹

Bu konu her ne kadar bir yönüyle Ulûmu'l-Kur'ân'ın, diğer bir yönüyle rivayet ilminin alanına giriyorsa da başka bir yönden de Kelâm ilminin ilgi alanına girmektedir. Kıraatlerin kur'ânîliği meselesi ve bu kıraatlerinden vahyin korunmuşluğuna dâhil olup olmamasıyla irtibatlı bir mesele olduğu yönüyle de kelâm ilmini alakadar etmektedir. Bu gibi eleştirilere cevap vermek elbette öncelikle Kelâm ilminin vazifesidir. Zira bu ilmin misyonu, itikada ilişkin konuların naklî ve aklî olarak müdafaasını yapmaktır. Şunu da belirtmek lazım ki, bu mesele klasik kelim ilminin meseleleri arasında yer almamaktadır. Bunun sebebi, belki de bu meselenin o zamanda problem olarak görülmemesi veya böyle bir eleştirinin gelmemesidir.

Kelam ilmi açısından üzerinde durulması gereken hususlar şunlardır: Kur'an-ı Kerim ile kıraatler aynı şey midir? Kıraatlerde, Kur'an-ı Kerim gibi tevâtüren mi nakledilmiştir? Kur'an'ı inkâr edenin tekfir edilmesi gibi kıraatleri de inkâr eden tekfir edilir mi? Eğer bu kıraatler tevâtüren nakledildi ise dünya ahkâmının icrası bakımından bu kişiye nasıl bir muamele yapılır? Yani inkâr eden kişinin dünyevî ve uhrevî durumu hakkında nasıl bir hüküm verilir?

Öncelikle kıraat hususunda otorite kabul edilen âlimlerin görüşleri incelenecek daha sonra da el-Kevserî'nin bu konudaki görüşlerine yer verilecektir.

¹⁰⁰ Ignaz Goldziher, *Mezâhibü't-Tefsîri'l-İslâmî*, (Mısır: Mektebetü'l-Hancî 1374/1955), 7-8.

¹⁰¹ Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 334; Tahsin Görgün, "Goldziher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/108.

Bu başlık kıraatlerin kelâm ilmiyle olan ilişkisini ortaya koymak açısından yararlı olacaktır. Zira kelim ilmi açısından bu konu üzerinde çokça durulmuş bir konu değildir.

a. Mekkî b. Ebî Tâlib (v.437/1045)'in Görüşü

Mekkî b. Ebî Tâlib kıraatleri üç kısma ayırmaktadır. Bu üç kısımdan ilki olan kendisi ile Kur'an-ı Kerim telaffuz edilen makbul kıraatler olduğunu söylemiştir. Bu kıraat için de üç şart ileri sürmüştür.

- 1- Sika kişilerden Hz. Peygamber(s.a.v.)'e ulaştırılmış olması,
- 2- Kur'an-ı Kerim'in kendisi ile indirildiği Arapça'da kullanımının yaygın olması,
- 3- İmam Mushaf'ına (yani resmü'l-osmanî hattına) muvafık olması.

Mekkî b. Ebî Tâlib, bu özelliklere sahip bir kıraati inkâr edenlerin küfre gireceğini söylemiştir.¹⁰²

b. Şemsuddîn el-Cezerî (v. 833/1429)'nin Görüşü

el-Kevserî, el-Cezerî'nin aşağıda ortaya koyacağımız görüşlerine atıfta bulunarak ondan alıntılar yapar. İbnü'l-Cezerî'ye göre ihtimalen de olsa resmü'l-mushafa ve bir vecihle de olsa Arapça'ya muvafık olan ve sahih senet ile nakledilen bütün kıraatler sahihtir. Bu özellikleri bünyesinde bulunan her kıraatin kendisinde şüphe bulunmayan mütevâtir kıraatler olduğunu söylemiştir. İbnü'l-Cezerî, tevâtür ile şunu kast eder: Bir topluluğun diğer bir topluluktan tüm senet zincirine dek aynı şekilde kıraatleri rivayet etmesidir. Onun yanında tevâtür olması için herhangi bir sayı yoktur. Bununla birlikte tevâtür için sayı hakkında ihtilafın vaki olduğunu söyler. İhtilaf edilen bu sayılar altı, on iki, yirmi, kırk ve yetmiştir.¹⁰³

¹⁰² Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-İbâne an-Meâni'l-Kırâât*, thk: Abdü'l-Fettâh İsmâîl Şelebî, (Kahire Üniversitesi: Külliyyetü Dâru'l-Ulûm, 2007), 51.

¹⁰³ İbnü'l-Cezerî, Şemsü'd-Dîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn* nşr: Ali b. Muhammed el-Umrân, (Mekke, Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1419), 79-80

On mütevâtir kıraatin ravilerinin isimlerini tabaka-tabaka sıralamıştır. Bu esere göz atan kimseler için, yedi kıraat şöyle dursun, on kıraatin dahi her tabakada tevâtür bulduğu hususu son derece açık bir biçimde ortaya çıkar.¹⁰⁴

el-Kevserî şunu da ekler: Kaldı ki Şemsuddîn el-Cezerî, bu on kıraatin ravilerini her tabakada sonuna kadar araştırıp ortaya koymuş da değildir.¹⁰⁵

Öğrencilerine bu on kıraat üzere Kur'an okutanlar hesaba gelmeyecek kadar çoktur. Ben onları *Tabakâtu'l-Kurrâ* isimli eserde alabildiğine detaylı bir şekilde zikrettim. Burada ise, ("yedi kıraat" dışındaki) "üç kıraat" –ki Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Halef kıraatleridir- veya onlardan biri üzere Kur'an okutanların sadece meşhurlarını, öncekilerden sonrakilere doğru tabaka-tabaka zikredeceğim ki, onların da bize kadar mütevâtir tariklerle geldiği bilinsin, şeklinde konuyu izah eder.¹⁰⁶

el-Kevserî'nin de işaret ettiği üzere, bu konuda, birkaç istisna dışında aykırı görüş beyan eden kimse olmamıştır. Bu aykırı görüş sahipleri ise, eş-Şevkânî ve Sıddık Han el-Kinnevcî'dir. Bunlar dışında bir bütün olarak değil de, mütevâtir kıraatlerin birine yönelik eleştiri yapan kişiler de olmuştur. el-Kevserî onlar içinde şunları söylemiştir: Bu bir kalem sürçmesi ve alanları olmayan bir alana el uzatmaktan dolayı ileri gelmektedir.¹⁰⁷ Kolektif olarak, kıraatlerin Hz. Peygamber (s.a.v.)'den kıraat imamlarına tevâtüren gelişi konusunda şüphe izhar edenlerin başında Mu'tezile gelmektedir.¹⁰⁸

c. el-Kevserî'nin Görüşleri

el-Kevserî, öncelikle dikkatleri şuna çeker. Birinci olarak: Kur'an-ı Kerim'in peyderpey indirilmesi ve Hz. Resûlullâh (s.a.v.); "Sizin en hayırlınız, Kur'an'ı öğrenen ve öğreten(iniz)dir"¹⁰⁹ buyurarak sahabeyi Kur'an-ı Kerim'in öğrenilmesi, öğretilmesi, korunması ve ezberlenmesi konusunda teşvik ediyordu. Bu konuda onlarca sahih hadis varit olmuştur.

¹⁰⁴ İbnu'l-Cezerî, *Müncidu'l-Mukriîn*, 35.

¹⁰⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 21.

¹⁰⁶ İbnu'l-Cezerî, *Müncidu'l-Mukriîn*, 35.

¹⁰⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 21.

¹⁰⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, çev. Sifil (çevirenin dip notu), 146.

¹⁰⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih (min Hedyi's-Sârî ile beraber)* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2007/1428), "Fedâilu'l-Kur'ân", 21.

İkinci olarak: Hz. Resûlullâh (s.a.v.)'e indirilen vahiy, sayıları kırkı aşan vahiy kâtipleri tarafından, sahabe huzurunda yazılıyordu. Sahabe (vahiy kâtibi olmayanları), indirilen bu ayetlerin bizzat yazımına ve kendileri için yazdırılmasına güçleri oranında ve yapabildikleri kadarıyla koşuyorlardı.

Üçüncü olarak: Sahabeden, kimsesi olmayan fakirler, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in gözetimi altında Mescid-i Nebî'nin sofasında¹¹⁰ barınıyor ve O'nun, teşvikiyle Kitabullâh'ı karşılıklı okuyorlar ve hıfz ediyorlardı. Onlar Kur'an okurken Mescid-i Nebî'yi arı vızıltısını andıran bir uğultu doldururdu. "Sabah akşam Rablerine, O'nun rızasını dileyerek ibadet edenlerle birlikte candan sebat et"¹¹¹ ayeti onlar hakkında nazil olmuştur.

Dördüncü olarak: Ashab-ı Suffe'de talim görerek çeşitli bölgelere gönderilen sahabelerin varlığı malumdur. Bu gönderilenler içinden yalnızca, "Bi'r-i Ma'ûne"de hile ve hıyanetle tuzağa düşürülüp şehit edilenlerin sayısı 70 kadardır. Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.v.), onların başına gelen bu olaydan son derece müteessir olmuş ve bir ay boyunca sabah namazında Kunut'a devam ederek, bu kurrâ sahabelere suikast düzenleyen Ri'l, Zekvân ve Usayye kabilelerine beddua etmiştir.¹¹²

Beşinci olarak: Bi'r-i Ma'ûne olayından sonra, sahabenin Kur'an hıfzı konusunda gösterdiği ihtimam daha da artmıştır. Kimi -şimdiye kadar inen ayetlerin bir kısmını- kimi de tamamını ezberliyordu.¹¹³

el-Kevserî'nin saymış olduğu bu örneklerin her biri bile Kur'an'ın tevâtüren nakledildiğini göstermektedir. İlk nesil olan sahabe neslindeki bu sayının bir sonraki tabiîn neslinde kat be kat artacağı, daha sonra gelen her nesilde bu sayının katlanarak artacağı da bedihi bir şeydir. el-Kevserî, Kur'an-ı Kerim'in tevâtürlüğü için zikrettiği bu örnekleri daha da takviye ederek, kıraatlerden mütevâtir olanların herbiri de Kur'an'ın kendisi olduğuna temas eder ve sonra da bunları inkâr eden kişinin durumuna değinir.

¹¹⁰ Ashâb-ı Suffe kast ediliyor. Burası yalnızca, muhtaçlar için bir barınak değil, aynı zamanda başta Kur'an ezberi ve ahkâmının öğretildiği bir medresedir. Burada yetişenler daha sonra birçok yere Kur'an-ı Kerim talimi ve dini tefakkuh için gönderilmiştir.

¹¹¹ el-Kehf, 18/28.

¹¹² Bu olay 4/626 yılı safer ayında meydana gelmiştir. (et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, 2/545.)

¹¹³ el-Kevserî, *Makâlât*, 20.

Arza-i ahîre’de¹¹⁴ varit olan kıraatler, Kur’an’ın, her tabakada tevâtürle aktarıla gelmiş olan birer parçası (eb’âdu’l-Kur’ân)’dır. Bu sebeple söz konusu kıraatlerin bir harfini dahi bilerek inkâr eden kimse kâfir olur. Şu kadar var ki, bu mütevâtir kıraatler içinde, bir tevâtürü büyük çoğunluklar tarafından zaruretle bilinenler bir de kurraların¹¹⁵ tamamı tarafından değil, sadece mesaisini Kur’an ilimlerine hasretmiş olan mütehasıs kurralar tarafından bilinenler vardır. Şu halde yukarıdaki ilk kısımda yer alan kıraatlerden herhangi bir noktanın inkârı ittifakla küfürdür. İkinci kısma gelince, bunlardan bir şeyi inkâr eden kimse, ancak kendisine bunların mütevâtir olduğuna dair delil getirildikten sonra inkâr ve inadına devam etmesi durumunda tekfir edilir.¹¹⁶

1) Hz. Ebubekir’in Kur’an-ı Kerim’i Yazdırma Meselesi

Ayrıca el-Kevserî, bu makalesinde Hz. Ebû Bekr’in, ilk başta, Kur’an’ın yazıya geçirilmesi konusuna niçin sıcak bakmadığı konusunda şunları söyler: Başlangıçta Hz. Ebû Bekr, -Kur’an’ın yazıya geçirilmesini günah saydığı için değil- Kur’an’ın ezberlenmesi konusunda tembelliğe yol açabileceği mülahazasıyla bu işte tereddüt göstermiştir. Cenab-ı Hak: “Allah tarafından, tertemiz sayfalar okuyan peygamber”¹¹⁷ buyurduğu halde, bu ayetin varlığına rağmen, ayetlerin yazıya geçirilmesinin günah olduğu nasıl tasavvur edilebilir, diye sorar.¹¹⁸

2) İbn Mes’ûd Mushafındaki Fatiha ve Mu’avvizeteyn Meselesi

el-Kevserî, İbn Mes’ûd kıraatinde Fâtiha ve Mu’avvizeteyn’in bulunmadığı veya İbn Mes’ûd’un, Mu’avvizeteyn’i sildiği iddiasının yalan olduğunu söyler. Bu sureler, İbn Mes’ûd’dan talebeleri yoluyla mütevâtir olarak rivayet edilmiştir. İbn Mes’ûd (r.a.)’ın kıraati mütevâtir Âsım kıraatidir! el-

¹¹⁴ Son arz: Hz. Peygamber (sav.) ile Cebrâil (as.)’ın Kur’ân-ı Kerim’i her sene Ramazan ayında birbirlerine karşılıklı arz ettikleri, Hz. Peygamber (sav.)’ın Refik-i A’lâ’ya intikal ettiği yıl ise yine Ramazan ayında Cebrâil (as.) ile Kur’an’ı karşılıklı olarak birbirlerine iki kere arz ettikleri sahih olarak rivayet edilmiştir. el-Kevserî, *Makâlât*, 21.

¹¹⁵ Kâri’ kelimesinin çoğuludur. Kur’an tilaveti ve kıraatler konusunda mütehasıs olanlar için kullanılır. Mustafa Öz, “Kurrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/445.

¹¹⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 21.

¹¹⁷ el-Beyyine, 98/2.

¹¹⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 23.

Kevserî, İbn Mes'ûd mushafında bu surelerin bulunmamasını herkes tarafından namazlarda kıraat edildiğini, sıkıntılı zamanlarda okunmak suretiyle Yüce Allah Teâlâ'ya sığınmak için ezbere bilinen surelerden olmasına bağlar. Bu sebepten dolayı unutulmasının mümkün olmadığından, İbn Mes'ûd bunları mushafa yazdırmaya gerek duymamış olmasında anlaşılmayacak bir hususun olmadığını söyler. Keza Kur'an'ın, sure isimleri, ayet numaraları ve aşr işaretleri sayıları vb. gibi Kur'an'a dâhil olmayan şeylerden tecrit edilmesi şeklindeki prensibi doğrultusunda İbn Mes'ûd (r.a.)'ın, Mu'avvizeteyn'in kendilerini değil de isimlerini mushaftan çıkarmış olmasına da bir mani yoktur. İbn Hazm bu konuda ileri geri konuşanlara birçok eserinde gayet güzel cevap vermiştir.¹¹⁹

el-Kevserî makalesinin sonunda bu konulara girmesine sebep olan durumu şu şekilde dile getirir: Müsteşriklerin, kadim İslam ulemasının, Kur'an-ı Kerim ve Kur'an ilimleriyle alakalı, "kıraat kitapları", "resmu'l-Kur'an", "şazz kıraatlar" ve "tabakat" alanındaki eserlerinin neşrine büyük bir özen gösterdiklerini görüyoruz. Hatta bu doğrultudaki mesailer, erken dönem ulemasının Hadis, Fıkıh, Lügat vb. konularda kaleme aldığı şark dünyasına ait çalışmaların neşrine kadar varmaktadır. Onların büyük çoğunluğunun bu faaliyetleri, şu karanlık küreye Kur'an-ı Kerim'den yayılan parlak nura karşı tasarladıkları taassup ve cehalet dolu hamlelerinde değişik bir metot ile haçlılar dönemini ihya amacından neşet etmektedir. O parlak nur ki, gözler ondan ışık almış ve insanlar, Yüce Allah (c.c)'ın dinine dalga-dalga girmişlerdir. Bu sayede yeryüzü, bambaşka bir yeryüzü haline gelmiştir. Müsteşrikler yalan, hile ve aldatmaca ile bu faaliyetlerine ne kadar "objektif ilmî araştırma" görüntüsü verirlerse versinler, amaçları gün gibi aşikârdır.¹²⁰

el-Kevserî, bir de Ezher-i Şerif'e şunları tavsiye eder: Ezher-i Şerif, çalışmalarının bir kısmını da bu türlü kitapların doğrudan orijinal neşrine veya (müsteşriklerin neşrettiği) bu kitapların, ilgili yerlerine gerekli notları koymak suretiyle tekrar basımına ayırsaydı, hilekârların bütün yollarını kapatmış olurdu. Bu, Cenab-ı Hak (c.c) için hiç de zor değildir...¹²¹

¹¹⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 28.

¹²⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 28.

¹²¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 28.

2. Haber-i Vâhid'in İtikatta Delil Oluşu

Konuyla ilgili olarak müellifimizin görüşlerine geçmeden önce “haber-i vâhid”in, kelim ilmindeki bilgi değerinden bahsedilmesi yerinde olacaktır.

Haber-i vâhidlerin itikatta delil olma meselesi ulema arasında öteden beri tartışıl原因 bir konu olmuştur. Bu tartışmanın sebebi bu tür rivayetlerin geliş yolları itibariyle Hz. Peygamber (s.a.v.)’e isnadı mütevâtir haber gibi olmayışından, haber-i vâhid’in itikatta delil olamayacağı yönündedir. Cumhur itikadi esasların sübutu kesin haberlere dayanması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.¹²² Yani herhangi bir konuda bir inancın oluşabilmesi için o konunun delillerinin eleştiriden uzak olması lazımdır. Bunu sağlamanın yegâne yolu ise, kitap bağlamında delaletinin kat’î ve sünnet/hadîs bağlamında ise hem delaletinin kat’î olması hem de sübutun sabit olması gerekir. Böyle bir kesinliğin de ancak mütevâtir haberle mümkün olacağı kabul edilmiştir. Peki, haber-i vâhid’in hiç mi bir bilgi değeri yoktur? Onun üzerine bir inanç tesis edilemez mi? Haber-i vâhidlerin hepsi aynı mıdır? Şimdi bu konudaki yaklaşımlar nelerdir onlara değinilecektir.

Bu konuda üç ayrı yaklaşım söz konusudur. Birinci yaklaşıma göre, bunlar zan ifade ederler; ilim bildirmezler. Bu görüş cumhura ait olan görüştür. İkinci görüş ise, bunlar hem itikatta hem de amelde ilim ifade ederler. Bu yaklaşım tarzı da ehli hadise aittir. Üçüncü görüş olarak ise bunlar bazı karinelerle takviye edilmesi durumunda amelle birlikte itikatta da ilim ifade ederler. Biraz daha detaya inerek fırkaların yaklaşımına yer verelim.

a. Hâricîler

Hâricîler iki sebepten dolayı haber-i vâhid ile hiçbir şekilde istidlâl edilmeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Yani onunla ne itikat oluşur ne de amel gerekli olur. Birincisi, haber-i vâhidlerden istinbât edilen bazı hükümler Kur’an’a aykırılık teşkil etmektedir. Buna dair vermiş oldukları örnek; evli zani’ye uygulanacak cezanın, en-Nûr, 2. ayetinde evli veya bekâr ayrımından bahsetmeksizin yüz sopa vurulması gerektiğinden bahseden ayet ile çelişkili

¹²² Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 110.

bulmalarıdır. İkincisi, aynı lafızlarla yazılı olarak değil de sözlü olarak ve aradan yirmi otuz yıl geçtikten sonra nakledilmiş olmalarıdır.¹²³

b. Mu'tezile Mezhebi

Her ne kadar bu konuda mezhep içerisinde bir fikir birliği söz konusu olmasa da, Mu'tezile genellikle haber-i vâhidin bilgi kaynağı olarak kabul edilebilmesi için çeşitli şartlar ileri sürmüştür.

İlk dönem Mu'tezile'den Amr b. Ubeyd sübutu açısından böyle bir bilginin güvenilirmez olduğunu söylemiştir. Ebu'l-Hüzeyl el-AIIâf, Kur'an-ı Kerim'e ve akla aykırı olmasa bile haber-i vâhidin delil olabilmesi için her nesilden en az dört ravi tarafından nakledilmesini şart koşturmuştur. Nazzâm ise bazı durumlarda mütevâtir haberin reddedilmesinin mümkün olması gibi karinelere bağlı olarak haber-i vahidin kesin bilgi ifade etmesinin de mümkün olacağını söylemiştir. Ebû Ali el-Cübbâî ise, Kur'an'a aykırı olmamak şartıyla haber-i vâhidin zan ifade edeceğini ve bu zannın kuvvetli hale geldikten sonra ilim meydana getirebileceğini kabul etmiştir.¹²⁴ Şia da Mu'tezile'ye yakın durmakta, haber-i vâhidin destekleyici unsurlarla birlikte bir ilim hâsıl edeceğini söylemişlerdir.

c. Zâhirî ve Selefi Görüş

Ehl-i hadîs denilen grup ve kişilerin tamamı, ehl-i zevâhir ve selefi düşünce, haber-i vâhidin, amelin yanında, kayıtsız şartsız bir şekilde ilim ifade edeceğini hemfikir olarak dile getirmişlerdir.

İbn Hazm haber-i vâhid konusunda şöyle der: Bu sahih olduktan sonra kesin olarak sabit olmuştur ki, adalet sahibi bir kimsenin, kendisi gibi kimselerden rivayet ettiği ve Hz. Peygamber Efendimize (s.a.v.) nispet ettiği haber hakır, kesindir; hem ilim hem de amel icap eder.¹²⁵

¹²³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrudin er-Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkıh* tah: Tâhâ Câbir Feyyâz el-Ulvânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y), 1/482-501.

¹²⁴ Ebu'l-Hüseyin Abdu'l-Cebbâr b. Ahmed b. Abdi'l-Cebbâr el-Hemedânî, *el-Muğnî fî Ebvabi't-Tevhîd ve'l-Adl* thk: Heyet. (Mısır: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1382/1962), 15/330-392.

¹²⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y), 1/124.

İbnu'l-Kayyım el-Cevziyye, hocası İbn Teymiyye'nin şöyle dediğini nakleder: Haber-i vâhid, cumhur ulemaya göre yakîn bilgi ifade eder. Selef ve halef âlimleri arasında bu konuda tartışma olmamıştır. İşte bu, dört mezhep imamının ashabından olan büyük fakihlerin mezhebi budur. Mesele Hanefî, Mâlikî, Şafîî ve Hanbelî mezheplerinin kitaplarında nakledile gelmiştir. Hanefîlerden Serahsî ve Ebû Bekir er-Râzî; Şafîîlerden Şeyh Ebû Hamîd, Ebû Tayyib ve Ebû İshâk; Malikîlerden İbn Huveyz, Mundâd ve diğerleri Hanbelîlerden Kâdî Ebû Ya'la, İbn Ebi Mûsâ, Ebû'l Hattab ve benzerleri, ayrıca Ebû İshâk el-İsferâyînî, İbn Fûrek ve Ebû İshâk en-Nazzâm gibi kelim âlimleri bu kanaattedirler.¹²⁶

d. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat (Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye)

Ehl-i Sünnet'in her iki kelam ekolü olan Mâtürîdiler ile Eş'arîlerin görüşleri aynı başlık altında verilecektir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî haber-i vâhidin Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den gelen gerçeklerin mütevâtir haber olamayacağını söyledikten sonra ravilerin durumlarının incelenmesi, haberin açık nasslarla karşılaştırılıp muhtevasının değerlendirilmesi gibi ilmi faaliyetlerin yürütülmesi neticesinde ortaya çıkacak kanaatle hareket edilebileceğini belirtmiş fakat bütün bunlara rağmen bu tür haberlerin gerçeği tam yansıtamayacağını ilke olarak benimsenmesini istemiştir.¹²⁷ Ebu'l-Mu'în en-Nesefî ise kabir azabı gibi ahiret hallerine dair ahad haberlerin yaygınlık kazandığı için istidlâli ilim ifade ettiğini kabul etmiştir.¹²⁸

Eş'arî kelamcılar, haber-i vâhid ile ilgili genel bir prensip olarak, “amele konu olabilir ama itikat için ilim bildirmez” görüşünü savunmuşlardır. İmâm el-Eş'arî'nin, Mu'tezile'den kopuşunun ilk ürünlerinden olan “*el-İbâne*” isimli eserinde ise selefi görüşe paralel bir yerde durduğu anlaşılmaktadır. İmam el-Eş'arî, Allah Resûlü'nden âdil ve sikâ olarak bilinen kimselerin naklettikleri sahih

¹²⁶ Ebû Abdillâh Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ebu Bekir İbn Kayyım el-Cevziyye, *Muhtasârü's-Sevâiki'l-Mürsele ala'l-Cehmiyye ve'l-Muattala* (Riyâd: Edvâu's-Selef, 2004/1425), 2/373.

¹²⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İsam Yayınları, 2003), 12.

¹²⁸ Ebu'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebîrâtü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn* tahkik ve ta'lik: Muhammed el-Envâr Hâmid İsâ (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011), 2/1033.

hadisleri bilgi kaynağı olarak kabul ederiz.¹²⁹ Eş‘arî, “ru‘yetullâh, şefaât, kabir azabı, münker-nekir’in suali, deccâl, havz, Mi‘râc” vb. konularda haber-i vâhidi delil olarak kullanmıştır.¹³⁰

e. el-Kevserî’nin Ahad Haber’e Yaklaşımı

el-Kevserî ahad haber ile ilgili olarak ne bir eser ne de bir makale kaleme almıştır. Onun bu konuya dair fikirlerini, Şeltût’un, “Nüzûl-i İsa (a.s.)” meselesindeki iddialarına yapmış olduğu eleştirilerden öğreniyoruz. Bu eserin yazılış amacına dair geniş bilgi ilgili başlık altında verilecektir.

Mahmûd Şeltût, nüzul-i İsa (a.s) meselesinde vermiş olduğu fetvada, kendisine yöneltilen eleştirilere verdiği cevabın ilgili kısmında özetle şöyle der: Bu konuda -nüzûl-i İsa (a.s)- rivayet edilen hadisler ahad hadislerdir. Ahad hadisler her ne kadar sahih olursa olsun asla inkâr edenini küfre götürecek derecede kesinlik ortaya koymaz.¹³¹

el-Kevserî, Şeltût’un bu ve buna benzer kitap hacmine ulaşan iddialarına, aynı hacme varan cevaplar ve reddiyeler yapmıştır. Yalnız bu bölümde, el-Kevserî’nin haber-i vâhid ile ilgili söylediklerine –bu haber türünün ilim bildirip bildirmemesine bir başka deyişle itikatta delil olabilirler mi?- bakılacaktır.

el-Kevserî bu konudaki hadislerin mütevâtir olduğunu beyan ettikten sonra, velev ki bu haberler ahad haber olsun, bunların nüzûl-İsa (a.s.) konusunda bir itikat oluşturacak kuvvete sahip olduğunu söyler. Bunu ispat sadedinde birçok istidlâlde bulunur. el-Kevserî ilk önce haber-i vâhidin zan mı yoksa yakîn mi bildirir meselesini usûl-i fıkıhtaki “zâhir¹³²-nass¹³³” ıstılahlarına kıyaslama yaparak şöyle der: “Zâhir” lafzın zannîliği, ancak başka ihtimale delâlet eden bir karinenin var olması durumunda söz konusudur. Bunun dışında, kendisinden

¹²⁹ Ebu’l-Hasen Ali b. İsmâîl el-Eş‘arî, *el-İbâne an Usûli’l-Diyâne* tah. Beşîr Muhammed Uyûn (Dimeşk: Mektebetu’l-Dâri’l-Beyân, 1990/1411), 3. Baskı, 49.

¹³⁰ el-Eş‘arî, *el-İbâne*, 53.

¹³¹ Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ Dirâsetü’l-Müşkilâti’l-Müslimi’l-Muâ’sari fî Hayâtihi’l-Yevmiyye ve’l-Âmmeti* (Kahire: Dâru’ş-Şurûk, 2001), 77.

¹³² Zâhir: Manasının anlaşılması için harici bir karineye ihtiyaç duyurmayacak şekilde bu manaya açık olarak delâlet eden, fakat tevil ve tahsis ihtimaline açık bulunan ve kendisinden çıkarılan hüküm sözün asıl sevk sebebi olmayan lafızdır. Zekiyüddîn Şa’bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları* çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 369.

¹³³ Nass: Manasına açık bir şekilde delâlet eden ve kendisinden çıkarılan hüküm sözün asıl sevk sebebini teşkil eden, bununla beraber tevil ve tahsis ihtimaline açık bulunan lâfızdır. Şa’bân, *Usûl*, 371.

kastedilen mananın katiliği konusunda “zâhir” ile “nass”ın hükmü aynıdır. Hatta zannî olan zâhir lafızlar, aynı manada birbirini desteklediğinde, o manaya dair bir katiyet meydana gelir. Nitekim zan ifade eden âhâd haberlerde de durum böyledir; birbirini destekleyecek şekilde aynı manada varit olan haberler, o müşterek manada bir yakîn¹³⁴ meydana getirir.

el-Kevserî bu konudaki yaklaşımların neler olduğunu da aktarır. Bir grup âlim “haber-i âhâdlar ancak amel ifade eder” demiştir. Bu, cumhurun görüşüdür. Ancak kalbin itikadı da amelin bir türüdür. Aralarında İbn Hazm’ın da yer aldığı diğer bir grup da demiştir ki, haber-i âhâd koşulsuz şartsız hem ilim hem de amel ifade eder. Bir diğer grup da, haber-i âhâd karinelerle desteklenmesi durumunda hem ilim, hem de amel ifade eder.¹³⁵

Genel bir prensip olarak “haber-i vâhid’in yalnızca amel ifade eder” diyenler, hem azaların ameline hem de “îtikattan ibaret olan kalbin ameli”ne şamil olan ameli kastetmektedir.¹³⁶ Nitekim Pezdevî, haber-i vâhid bahsinin sonunda bu hususu açıkça ifade etmektedir: Ahiret ahkâmına dair varit olan haber-i vâhide gelince, bunların bir kısmı meşhur kategorisinde, bir kısmı da daha aşağı derecede yer alır. Bu ikinci kısma giren haberler -daha önce de söylediğimiz gibi- her şeye rağmen bir tür ilim bildirir. Bildirdiği bu ilimde, bir şeye kalben itikat etmek anlamında bir nevi amel de söz konusudur.¹³⁷

Haber-i vâhid ile amel konusu, ilim bildiren katî delil ile sabittir. İtikat da kalbî bir amel olup âhâd haberlerden alınabilir. Buna göre âhâd haberlerden itikadî hükümlerin alınmasını inkâr etmek, haber-i âhâd ile “ameli” lüzumlu kılan ve ilim ifade eden kat’î delili inkâr etmek demektir. Buradaki “amel”, hem azaların hem de itikattan ibaret olan kalbin amelini içine alacak şekilde umumidir.¹³⁸

¹³⁴ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Nüzûl-i Îsâ (aleyhisselâm) Meselesi*, (“Nazratün Âbira fî Mezâ’imi Men Yûnkiru Nüzûle Îsâ aleyhi’sselâm Kable’l-Âhire” isimli eserin tercümesi), (“el-Akîdetü ve’l-İlmu’l-Kelâm min A’mâli’l-İmâm Muhammed Zâhid el-Kevserî”, isimli eser içerisinde, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2009), çev. Abdulkadir Yılmaz, (İstanbul: Rihle Kitap, 2011), 53.

¹³⁵ el-Kevserî, *Nüzûl*, 80.

¹³⁶ el-Kevserî, *Nüzûl*, 75.

¹³⁷ Fahru’l-İslâm Ebu’l-Yusr Ali b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûl-i Pezdevî (Kenzu’l-Usûl ilâ Ma’rifeti’l-Usûl)* (Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi, t.y), 158.

¹³⁸ el-Kevserî, *Nüzûl*, 77.

el-Kevserî amelden kastın yalnızca azalarla olan amelin değil aynı zamanda kalbi inanışın da, amelî bir durum arzettiğini söyler. Bununla ilgili olarak da geçmiş ulemanın eserlerinden alıntılar yapar.¹³⁹

“Haber-i âhâd ilim bildirmez” diyenler bununla belirli bir topluluğun görüşüne nazaran âhâd haberi kastetmektedir. Yoksa ümmetin tamamının kabulle telakki ettiği âhâd haberlerin doğrulukları kat’î’dir. Bir grup muhakkikten “karinelerle desteklenmiş olan âhâd haberlerin ilim bildireceği” görüşü nakledilmiştir.¹⁴⁰ Hatta bir grup âlim, Buhârî ve Müslim’in ittifak ettiği ve bunlardan tenkit konusu edilmiş olanların dışındaki rivayetlerin karinelerle desteklenmiş olduğu gerekçesiyle ilim bildireceğini söylemişlerdir. Gazâlî de bu görüşte olan âlimler arasındadır.¹⁴¹

el-Kevserî’nin dikkat çektiği hususlardan biri de şudur: Ahiret halleri ve gayb ile ilgili âhâd haberlerin hadis kitaplarında niçin tedvin edildiğidir. Yani hadis mecmualarındaki sem’iyyât bahislerinde zikredilen hadislerin çoğunluğu haber-i vâhid türündendir. Bunların buralara alınmasının sebebi ilim ifade etmesinden dolayıdır, diye düşünür. Aksi takdirde ulemaya abesle iştigal etmek töhmetinde bulunulmuş olacağını dile getirir.¹⁴²

el-Kevserî’nin haber-i vâhidin, itikatta delil olma meselesini “Nüzûl-i İsa (a.s.) konusu üzerinden ele aldığını daha önce söylemiştik. Ona göre bu hadisleri, haber-i âhâd farz etsek bile bunlar, Buhârî ile Müslim’in ittifakla rivayet ettiği ve hiç kimsenin hadis ilmi açısından eleştiriye tabi tutmadığı rivayetlerdendir. Konuyla ilgili bu hadisler, haleften selefe bütün ümmetin kabul ettiği ve asırlar boyunca bu ümmetin âlimlerinin, içeriklerini itikat konusu ettiği rivayetlerdir. Bu yüzden ilgili hadisleri almak bir zorunluluktur.¹⁴³

¹³⁹ el-Kevserî, *Nüzûl*, 75-6.

¹⁴⁰ Muhammed b. Abdi’r-Rahmân es-Sehâvî Şemsu’d-Dîn tah. Abdu’l-Kerîm b. Abdillâh b. Abdi’l-Kerîm el-Hudayr-Muhammed b. Abdillâh b. Füheyd Âli Füheyd, *Fethu’l-Muğîs bi Şerh Elftyeyti’l-Hadîs* (Riyad: Dâru’l-Minhâc, 1426), 1/93.

¹⁴¹ el-Kevserî, *Nüzûl*, 77.

¹⁴² el-Kevserî *Nüzûl*, 78.

¹⁴³ el-Kevserî *Nüzûl*, 78-9.

el-Kevserî, “ilimle itikat arasında külli bir mülâzemet olmadığını yani biri varsa diğerrinin de olması gerekmediğini söyler.¹⁴⁴ Yani ilim olan her yerde itikat olması gerekmediği gibi; itikat olan her yerde de ilim olması da gerekmez. Kesin kalbî itikat bazen burhan ile bazen de; iknaî deliller, haber-i vâhid ya da taklit ile hâsıl olabilir.¹⁴⁵ Nitekim el-Kevserî bu görüşünde yalnız değildir. Kalbin itikadı, ilimden ve yakînî bilgiden üstün sayılmıştır. Zira ilim bazen kalbî inanç/itikad olmadan da var olabilir. Örneğin ehl-i kitabın, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in hak olduğunu bilip buna itikat etmemeleri böyledir. Aynı şekilde kalbî itikat bazen ilim olmadan da meydana gelebilir. Nitekim mukallidin itikadı böyledir. Durum böyle olunca, haber-i vâhid -her ne kadar ilim ve yakini bilgiyi mucip olmasa da- kalbin amelinden ibaret olan itikadı mucip olabilir.¹⁴⁶

Sonuç olarak, el-Kevserî, “haber-i vâhidin amel gerektirir, ilim ifade etmez” prensibinin mutlak olmadığını, ayrıca amelden kastın hem azaların hem de kalbin amelinin de kast edildiği söyler. Haber-i vâhidin takviye edici unsurlarla beraber ilim ifade edeceğini, bunların itikatta delil olarak kullanılabileceğini, ümmetin haleften selefte bu inanç üzere geldiğini, hadis kitaplarında bu tür rivayetlere yer verildiğini ve akait kitaplarında bu tür rivayetlerden çıkartılmış inanç umdeleri olduğunu söyler.¹⁴⁷

B. İlahiyat Bahisleri

Hiç şüphesiz ki inançlı bir insan için ahiret saadeti dünya saadetinden önce gelir. Zira ilki ebedî iken ikincisi geçicidir. Bu ebedî saadeti elde etmenin yolu da hiç şüphesiz sahih imandan geçer. Sahih iman olmadan cehennemden kurtuluş, cennete girmek, Allah Teâlâ’nın rızasına kavuşmak söz konusu değildir. İman bölünme kabul etmez ve imanın temel umdelerine ilişkin bazı meseleler vardır ki, bunlar imanın aslına zarar verebilmektedir.

İman esaslarının ilki olan Allah Teâlâ’ya iman etmek bu esasların en önemlisidir. Zira bazı kelimcılara göre, peygamber gönderilmemiş olsa bile kişi aklı ile Allah Teâlâ’ya iman etmek ile mükelleftir.

¹⁴⁴ el-Kevserî, *Nüzûl*, 76.

¹⁴⁵ el-Kevserî, *Nüzûl*, 48.

¹⁴⁶ Abdu’l-Azîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü’l-esrar an Usûli Fahri’l-İslâm el-Pezdevî*, nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye), 2/548.

¹⁴⁷ el-Kevserî, *Nüzûl*, 76.

İlahiyat bahislerinin genellikle Allah Teâlâ'ya sahih bir şekilde iman etmek ekseninde dönüp durduğu görülmektedir. Âlemin hudûsu meselesi, Allah azze ve celle'den başka kadim bir varlığın olamayacağı konusunu ele alır. Haberî sıfatlar meselesi de sahih bir Allah (c.c.) inancının vazgeçilmez bir konusudur. İlâhi sıfatlar bazı fırka ve kişiler tarafından nefyedilmiş iken diğer bazı kesim tarafından yaratılmışlara benzer bir ilah tasavvuru oluşturulabilmiştir. Yine aynı şekilde Allah Teâlâ'nın kelam sıfatı ele alınırken hem harf ve sesle sadır olduğu savunulmuş hem de mahlûk olmadığı gibi bir tenakuz ortaya çıkmış veya mahlûk olduğu iddia edilmiştir.

el-Kevserî yaşadığı zaman ve bulunduğu ortamda, yukarıdaki mezkûr konulara dair, ehl-i sünnet hassasiyetine ters düşen fikirler ile karşılaşmıştır. Bir dava hassasiyeti ile bu konularda ehl-i sünnet ve'l-cemaat itikadını savunmuş ve aykırı görüşleri yerine göre bazen sert bazen de yumuşak bir şekilde eleştirmiştir. Sırasıyla bunları açıklamaya çalışalım.

1. Âlemin Kıdemi Meselesi

el-Kevserî "*Makâlât*"ında, "*Modern Ezher'den Yeni Görüntüler*" üst başlığıyla bazen itikada bazen dinin diğer alanlarına ilişkin seri makaleler kaleme almış ve Ezher bünyesinden sadır olan ehl-i sünnet akidesine ters gördüğü bazı hususları dile getirerek zaman zaman geniş bir cevap ve reddiye zaman zamanda kısa kısa cevaplar ve eleştirilerde bulunmuştur. O konulardan bir tanesi de "âlemin kıdemi" meselesidir. el-Kevserî "*Risâle*" dergisinin 246. sayısında, ünlü gazeteci Romlando'nun "*Yarın Üzerine Bir Araştırma*" adlı kitabından Üstâz Abbâs el-Akkâd tarafından aynı adla tercüme edilmiş bir makale okuduk, der. Orada şöyle söylendiğini aktarır: Ona¹⁴⁸ sordum.

- Maddenin kıdemi (ezelî, öncesiz oluşu) teorisini kabulü konusunda neler söylersiniz? Şüphesiz Üstâz el-Merâğî, benim bu meselede bilgi sahibi olacağımı kesinlikle beklemiyordu. Ancak şu ana kadar koruduğu vakarını azıcık kaybetmiş gibi oldu. Bunun ötesinde kendisinden, herhangi bir

¹⁴⁸ Ezher-i Şerif'in o zaman ki rektörü ve Muhammed Abduh'un talebesi Mustafa el-Merâğî kasdediliyor.

şaşkınlık tezahürü görülmedi. Sanki bu vakarı, ilgisizliğini gizleyen bir perde gibiydi. Şöyle dedi:

- Bu konuda sen, sahih haber üzere değilsin! Bu hususta, Usûl ilmi hakkında yazan bir âlimden başka kimse yoktur. Amacı da, içtihadının ulaştığı noktayı ve görüşünü açıklamaktır. Bu noktada şöyle diyerek araya girdim:
- Bu meselede siz ve diğer âlimler, risaleyi tartışan kurulda yer almıyor muydunuz? Şeyh Merâğî tebessüm ederek şöyle dedi:
- Böylesi bir görüş, bundan 50 yıl önce zındıklık sayılırdı. Dolayısıyla da İslâmî câmia içerisinde maddenin kıdemi konusunda cesaret gösteren olmamıştı. Bu büyük bir değişimdir. Bizler bugün özgürlük ve hoşgörü ortamına daha yakınız...¹⁴⁹

Görüldüğü gibi, fazilet sahibi en büyük (üstâz)¹⁵⁰ bu şekilde itiraf etmiştir ki, maddenin kıdemi görüşü sadece Ezherli tek bir âlime ait olmayıp, Ezher'deki risale¹⁵¹ komisyonunda bulunan âlimlerin de benimsedikleri bir görüştür.

Hâlbuki bu mesele Gazâlî'nin, “*et-Tehâfütü'l-Felâsife*”de felsefecileri tekfir ettiği üç¹⁵² meseleden biridir. Oysa evrende herhangi bir varlığın yaratıcıdan müstağni olduğunu söylemenin tecviz edilmesi, bütün âlemin yaratıcıdan müstağni olduğunu söylemeyi tecviz etmek demektir. Zira bu ikisi arasında hiçbir fark yoktur.¹⁵³

Aynı şekilde şeyh, maddenin kıdemi konusunda huzuruna yargı için gidildiğinde bunu zındıklık saymazken, es-Sadru'sh-Şîrâzî¹⁵⁴, “*el-Mebde ve'l-Meâd*”da, İslam filozoflarını “âlemin kıdemi” meselesinden var gücüyle tenzih etmeye çalışmıştır. Ezher-i Şerif'in kimliğini ortaya koyan noktalardan biri budur!¹⁵⁵

¹⁴⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 205.

¹⁵⁰ el-Kevserî, Merâğî'yi kastediyor.

¹⁵¹ Tez komisyonu.

¹⁵² Diğer iki mesele ise; Allah –azze ve celle-nin cüzleri bilemeyeceği meselesi ile Ahirette haşrin cismânî olmasını reddetmeleri.

¹⁵³ el-Kevserî, *Makâlât*, 203.

¹⁵⁴ Alparslan Açıkgenç, Molla Sadru'd-Dîn Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî (ö. 1050/1641) İsrâkî, Ekberî ve Meşşâî düşünce ekollerini mezceden İranlı filozof ve âlim. (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/259.

¹⁵⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 205.

el-Kevserî ilgili makalesinde geniş geniş izahatta bulunmaz. Yalnızca bu meselenin tekfir gerektiren bir durum olduğunu hatırlatmakla yetinir. Bunun içinde Gazâlî'nin eserini referans olarak gösterir. Ayrıca diğer bir müellifin, İslam filozoflarını bu meselede sanıldığı gibi, bilinen iddialarda bulunmadığını açıklamaya çalıştığını hatırlatmıştır. Yani es-Sadru'sh-Şîrâzî'nin İslam filozoflarını kurtarmaya çalışırken, Ezher'i en üst düzeyde temsil eden bir kişinin bu inanışı savunmasını ve Ezher'in diğer hocalarının da bu konuda ona refakat etmesini esefle karşılamıştır.¹⁵⁶

2. Haberî Sıfatlar

Amentü'nün şartlarından ilki Allah Teâlâ (c.c.)'ya inanmaktır. Bu da ancak O'nun sıfatlarını bilmekle mümkün olur. Bu bilgiyi temin etmenin yeri ise hiç şüphesiz ki Kur'an-ı Kerim ve sahih sünnete başvurmaktan geçmektedir. Her ne kadar bu kaynaklardan ilkinin sübutu bakımından herhangi bir tartışma söz konusu olmasa da delaleti bakımından zahiri esas alındığı zaman Allah Teâlâ (c.c.) hakkında inanılması caiz olmayan bir ilah tasavvuru ortaya çıkmaktadır. İkinci kaynak bakımından ise gerek sübut yönünden gerekse de delaleti açısından tartışmalar söz konusu olmuştur.

Haberî sıfatları ikiye ayırmak mümkündür; birincisi, Allah Teâlâ (c.c.)'nin zatıyla ilgili olanlar ki, bunlar, “el, parmak, ayak, göz, yüzü...”; ikincisi ise fiilleriyle ilgili “gelmesi, inmesi, istivâ, gazap, rıza...” gibidir. Kur'an-ı Kerim'de ve sünnette müteşabih nasslarda geçen bu ifadeleri okuduğumuz veya duyduğumuz zaman nasıl anlamalıyız? Zira gerek zatta tevhit ve gerekse de fiilde tevhit olmadan iman sahih olmaz.¹⁵⁷ Bu meselelerde çok eskilerden beri tartışma ve ayrışma söz konusu olmuştur. Bu konu doğrudan Allah Teâlâ (c.c.)'ya iman etmekle alakalıdır. Hatta tarafların birbirini tekfir etmesine kadar götürülmüş bir meseledir. Problem Kur'an-ı Kerim'de ve sünnette geçen bu sıfatların anlaşılma şekillerinde yatmaktadır. Kabaca söyleyenecek olursa bir kesim bu sıfatları zahiri

¹⁵⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 203, 205.

¹⁵⁷ Tevhit meselesi muhtelif zamanlarda ve farklı kişiler tarafından değişik şekillerde kategorize yapılmıştır. Bazıları üçlü bazıları da beşli bir ayırım yapmışlardır. Üçlü olarak yapanlar: Tevhid-i Rubûbiyet, Tevhid-i Ulûhiyet, Tevhid-i Sıfat. Beşli yapanlar ise: Zat'ta Tevhit, Fiillerde Tevhit, Sıfatlarda Tevhit, Esmâ'da Tevhit ve Ahkâm'da Tevhit. Ebubekir Sifil, *Muhtasar Tahâvî Akidesi Şerhi* (İstanbul: Rihle Kitap, 2016), 3. Baskı, 17.

manalarında alırlar ve ortaya antropomorfizm, yani insan biçimci bir ilah anlayışı ortaya çıkarken; diğer bir kesimde tevhide şirk bulaşır endişesiyle sıfatları inkârâ kadar gitmiştir. Birinci gruptakiler ikinci grupta yer alanlara muattıla; ikinci gruptakiler birinci gruptakileri müşebbihe ve mücessime diye isimlendirmişlerdir. Bir üçüncü kesim daha var ki, bu da selefin yaklaşımı olan tevfiz metodu. Şimdi daha da detaya inerek gerek grupların görüşlerini gerekse de müellifimizin yaklaşımını ele alalım.

a. Haberî Sıfatlara Yaklaşımlar

Allah Teâlâ (c.c.)’nın sıfatları meselesi en çok tartışılan konuların başında geldiği söylene abartı olmayacaktır. Bu meselenin ehemmiyetini göstermektedir. Zira İslam inancının temeli olan tevhit meselesine etki edecek bir mahiyete sahiptir. Aslında tüm fırka ve şahısların Allah Teâlâ (c.c.) hakkında bütün kemâl sıfatlarıyla muttasıf ve noksan sıfatlardan münezzehe olduğu konusunda ittifak vardır. Ama bu temel prensibe yaklaşımlar farklı şekillerde tezahür etmiştir. Onun için Allah Teâlâ (c.c.)’ya isnat edilen sıfatları anlama ve yorumlamada üç farklı yaklaşım tarzı vardır. Bunlardan ilki, nefy ve ta’tîl metodu; ikincisi, teşbih ve tecsîm metodu, üçüncüsü ise, kendi arasında dönem farkından kaynaklanan selefin, tevfiz ve halefin, te’vîl metotlarıdır.

1) Nefy ve Ta’tîl Metodu

Temel prensip olarak, Allah Teâlâ (c.c.)’nın zatı dışında kadîm ikinci bir sıfatının bulunamayacağını kabul ettiklerinden dolayı haberi sıfatlar konusunda da te’vîli mümkün olanları te’vîl etmişlerdir ve te’vîli mümkün olmayanları da nefyetmişlerdir. Aksi takdirde ikinci bir kadim varlık söz konusu olur ki bu da tevhide zarar vereceğinden dolayı muhaldir. Bu yöntem daha çok Mu’tezile’nin takip ettiği yoldur. Mu’tezile’nin dayandığı temel prensip ise, “usûl-i hamse”deki tevhit ilkesidir. Mu’tezile’nin bu yöntemi Cehm b. Safvân (v. 128/745-46)’nın¹⁵⁸

¹⁵⁸ Cehm b. Safvân: İlk kelâmcılardan ve Cehmiyye fırkasının kurucusudur. Te’vîl, ilâhî sıfatlar, kader, rû’yetullah, âhiret halleri gibi başlıca kelâm meseleleri hakkındaki görüşleri ciddi tartışmalara konu olmuştur. Cehm, akılla nassın çatışması halinde aklın esas alınması ve nassın buna göre te’vîl edilmesi gerektiğini savunan ilk kelâmcılardan biridir. O, mutlak cebre kâil olduğu için Cebriyye-i Hâlisâ’nın da kurucusu kabul edilir. Şerafettin Gölcük, “Cehm b. Safvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/233-4.

görüşlerinin benimsemesinin bir sonucudur. Cehm b. Safvân da bu görüşü hocası Ca'd b. Dirhem (v. 124/742)'den¹⁵⁹ alarak geliştirmiştir. Kaynaklarda Allah Teâlâ (c.c.)'ya izafe edilen sıfatların nefy edilmesi görüşünü ilk olarak dile getiren kişinin, Ca'd b. Dirhem olduğu geçmektedir. Ayrıca Şia'nın da nefy ve ta'tîl yöntemini benimsediği söylenir. Bu görüşü benimseyenlerin endişeleri, Allah Teâlâ (c.c.)'yı yaratılmışlara benzetmektir ki, bu da, tevhit ilkesine hâlel getirmek demektir.

Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ (c.c.)'ya izafe edilen ve literal anlamları itibariyle Allah Teâlâ (c.c.) hakkında caiz olmayan inanışlara yol açan, gerek Cenab-ı Hakk'ın zatıyla ve gerekse de fiilleriyle alakalı haberi sıfatların (vech, yed, ayn, istivâ, sâk gibi...) Allah Teâlâ (c.c.)'nın zatına, şanına, kemaline hâlel gelmeyecek bir şekilde, aynı zamanda Arap dili kaidelerine uygun ve aklî olarak kabul edilebilir bir şekilde te'vîl edilmesini zaruri görmüşlerdir.

Kadı Abdu'l-Cebbâr ilgili nasslarda geçen "istivâ'yı isti'lâ ve galebe"¹⁶⁰, ayn'ı ilim¹⁶¹, vech'i zat¹⁶², yedeyn'i kuvvet¹⁶³, yed'i nimet¹⁶⁴, cenb'i tâat¹⁶⁵, zü'l-yemîn'i kuvvet¹⁶⁶, sâk'ı o günün (kıyametin) şiddeti¹⁶⁷ ve "ve câe rabbuke"¹⁶⁸deki mecî'yi de şöyle te'vîl etmiştir: Allah Teâlâ, bu ayette kendi nefsinin zikretti ancak bununla gayrını kastetti. Arapça'da muzâfın hazfî hâlinde, muzâfun ileyh onun yerine konulmaktadır. Nitekim Allah Teâlâ bir başka âyette: "Köye sor"¹⁶⁹ buyurmakta, bununla da "köy halkını" kastetmektedir. Başka bir âyette ise: "Ben

¹⁵⁹ Ca'd b. Dirhem: İlahi sıfatlar, halku'l-Kur'an ve istitâat gibi konuları ilk defa tartışmaya açan kişi olarak bilinir. Cehm b. Safvân ve Mu'tezile'nin ileri gelenlerini etkilemiştir. Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/542-3.

¹⁶⁰ Kadı Abdu'l-Cebbâr, *Usûli'l-Hamse*, 226.

¹⁶¹ Kadı Abdu'l-Cebbâr, *Usûli'l-Hamse*, 227.

¹⁶² Kadı Abdu'l-Cebbâr, *Usûli'l-Hamse*, 227.

¹⁶³ Kadı Abdu'l-Cebbâr, *Usûli'l-Hamse*, 228

¹⁶⁴ Kadı Abdu'l-Cebbâr, *Usûli'l-Hamse*, 228.

¹⁶⁵ Kadı Abdu'l-Cebbâr, *Usûli'l-Hamse*, 229.

¹⁶⁶ Kadı Abdu'l-Cebbâr, *Usûli'l-Hamse*, 229.

¹⁶⁷ Kadı Abdu'l-Cebbâr, *Usûli'l-Hamse*, 229.

¹⁶⁸ el-Fecr, 89/22.

¹⁶⁹ Yûsuf, 12/82

Rabbime gidiyorum”¹⁷⁰ buyurulmakta, bununla da: “Rabbimin emrettiği yere doğru gidiyorum” mânası kastedilmektedir.¹⁷¹

Mu'tezile mezhebi sahih hadislerde gelen haberi sıfatlar konusunda ise herhangi bir te'vile gitme gereği duymamışlar. Zira bunların sübutu konusunda kendilerince şüphe söz konusudur.

2) Teşbîh ve Tecsîm Metodu

Teşbîh ve Tecsîm akidesinin İslam inanç sistemine nereden girdiği tartışılmıştır. Bazılarına göre haricî olarak bir etkilenmenin neticesi olduğu iddia edilirken bazılarına göre de bazı nassların lafzî manalarından kaynaklanan sebepten dolayı dâhilî olarak söz konusu olmuştur.

Özellikle de meslekleri hadis nakli olan bir takım şahıslar Kur'an ve hadislerde yer alan bazı ifadelerin zahirini esas alarak Allah Teâlâ (c.c.) hakkında inanılması caiz olmayan bir takım inançlar türettiler. Sonuç olarak insan biçimci ve Allah Teâlâ (c.c.)'ya cisim izafet eden bir inanış ortaya çıktı. Aşağıda bunun tipik örneklerinden bazıları aktarılacak.

Mesela Osmân b. Sa'îd ed-Dârimî¹⁷² şöyle der: Mekânın hareket etmeksizin duran el-Kayyûm tefsirindeki iddiana gelince; ancak Resulullâh (s.a.v.)'tan veya bazı sahabeden veya tâbîinden sahih bir rivayet varsa kabul edilir. Böyle bir tefsir senden asla kabul edilmez. Çünkü el-Hayyu'l-Kayyûm (olan Allah Teâlâ) dilediğini yapar. Dilediği zaman hareket eder. Dilediği zaman iner ve yükselir. Dilediği zaman dürer ve yayar. Dilediği zaman kalkar ve oturur. Çünkü diri ile ölü arasındaki farkın belirtisi, hareket etmektir. Her hayat sahibi, kaçınılmaz olarak hareket eder; her ölü de kaçınılmaz olarak hareketsizdir.¹⁷³ Allah Teâlâ'nın, kendisinden başkasının bilmediği bir sınırı vardır. Hiç kimsenin, Allah Teâlâ'nın sınırı için kendi nefsinde bir son nokta düşünmesi caiz değildir. Ancak biz Allah Teâlâ'nın bir sınırı olduğuna inanır, bunun ilmini de Allah

¹⁷⁰ es-Saffât, 37/99

¹⁷¹ Kadı Abdu'l-Cebbâr, *Usûli'l-Hamse*, 229-230.

¹⁷² Osman b. Sa'îd es Siczî'dir ve Müslim'in şeyhlerinden olan, “*Sünen*” sahibi Abdullah b. Abdurrahman (İmam Dârimî, v.255) ile bir ilgisi yoktur. el-Kevserî, *Makâlât*, 221.

¹⁷³ Ebû Sa'îd Osmân b. Sa'îd Abdillâh ed-Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî Osmân b. Sa'îd alâ Bıḡri'l-Merisi'l-A'nîd* tah. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y), 20.

Teâlâ'ya havale ederiz. Mekânât de bir sınırdır. Allah Teâlâ, göklerinin üstünde, Arş'ın üzerindedir. Bu ikisi iki sınırdır.¹⁷⁴

Allah Teâlâ'nın bir sınırı olduğunu itiraf etmeyen kimse, Kur'an'ı reddetmiştir. O (Allah)'nın bir şey olmadığını iddia etmiştir. Çünkü Allah kitabının çok yerinde kendisi için sınır belirlemiştir. Bu görüşü için Kur'an'dan birçok ayeti kerime zikrettikten sonra şöyle söyler: Bütün bu ayetler ve bunlara benzeyenler (Allah Teâlâ'nın bir) sınırının (olduğunun) delilleridir. Kim ki bunları itiraf etmezse, Allah'ın inmesini ve Allah'ın ayetlerini inkâr etmiştir.¹⁷⁵

Allah Teâlâ dilerse, bir sivrisineğin sırtına yerleşir de, sivrisinek O'nun kudreti ve rubûbiyetinin lütfu ile O'nu yüklenip kaldırır. Böyle iken Allah Teâlâ Arş'ın üzerine nasıl yerleşmez.¹⁷⁶

Dağın başı, aşağısına göre Allah Teâlâ'ya daha yakın değildir diye sana kim haber verdi? Çünkü Allah Teâlâ'nın, göklerin üzerinde Arş'ının üstünde olduğuna iman eden kimse, dağın başının da, aşağısına göre Allah'a daha yakın olduğuna yakîn derecesinde iman eder.¹⁷⁷

O (Allah Teâlâ), diğer herhangi bir mekânda değil, yedi kat göklerin üzerindeki Arş'ın üstündedir; ilmi ise her yeri ve her mekânda bulunan her varlığı kuşatmıştır. O'nu bu şekilde tanımayan kimse, Allah Teâlâ'ya iman etmemiştir; kime ibadet ettiğini ve kimi birlediğini (tevhîd) bilmez.¹⁷⁸ Dârimî'nin eserinde bunlara benzer daha birçok örnek vermek mümkündür. el-Kevserî'nin tüm bu iddialara vermiş olduğu cevaplar vardır. el-Kevserî'nin görüşleri bağlamında bunlara yer verilecektir.

Öncelikle şunu ifade edelim ki yukarıda Osman b. Sa'îd ed-Dârimî'nin bu eserine yapılan takdim yazısının ilk sayfasında İbnu'l-Kayyım'dan şöyle bir bilgi nakledilmiştir: Dârimî'nin (bu) iki kitabı *-en-Nakzu alâ Bişri'l-Merîsî*¹⁷⁹ ve *er-Reddu ala'l-Cehmiyye*- sünnet konusunda tasnif edilmiş kitapların en faydalısıdır. Tüm sünnet talebelerine gereklidir. Şeyhulislam İbn Teymiyye'de şiddetli bir

¹⁷⁴ Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî*, 23.

¹⁷⁵ Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî*, 24.

¹⁷⁶ Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî*, 85.

¹⁷⁷ Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî*, 100.

¹⁷⁸ Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî*, 102.

¹⁷⁹ Bu eser aynı zamanda "*Reddu'l-İmâm ed-Dârimî Osmân b. Sa'îd alâ Bişri'l-Merîsî'l-Anîd*" ismiyle de bilinir. Abdullah Aydın, "DÂRİMÎ, Osman b. Saîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/496.

şekilde bu iki kitabı tavsiye etmiştir. Cidden çok büyük bir değere sahiptirler. İsim ve sıfatlar konusunda aklî ve naklî deliller ile tevhide kararlaştırmıştır.¹⁸⁰

Şimdi konuyla ilgili olarak İbn Teymiyye'nin kendi yaklaşımlarına yer verelim: Örneğin, “Rahman Arş'ı istivâ etti”¹⁸¹ ayetiyle ilgili olarak şöyle der: Arş'ı istivâ, keyfiyetsiz bir şekilde Allah Teâlâ (c.c.)'nın bir sıfatıdır. Kişinin, buna iman etmesi ve bunun bilgisini Allah'a havale etmesi gerekir.¹⁸²

İbn Teymiyye, her ne kadar, “bunun bilgisini Allah Teâlâ (c.c.)'ya havale etmesi gerekir” demişse de, “istivâ” konusunu işlediği yerlerden birisinde, bu kelimenin (“istevâ alâ” ifadesinin) bir tek anlamı bulunduğunu söyler ve şöyle der:¹⁸³ Hz. Peygamber (s.a.v.), üzerine binmek için hayvanının yanına geldi; ayağını üzengiye koyduğu zaman “Bismillâh” dedi. Hayvanın sırtına oturduğu zaman (istevâ alâ zahrihâ), “elhamdülillâh” dedi. İbn Ömer de şöyle demiştir: “Resûlullah (s.a.v) bineğine bindiği zaman (istevâ alâ ba'rihî)... Bu anlam, iki hususu ihtiva eder: İstivâ edenin, istivâ ettiği şeyden yüksekte olması. Bir şeyden aşağı seviyede olanın durumu hakkında “istevâ aleyhi” denmez.¹⁸⁴

İbn Teymiyye “*et-Tesîs*”te şöyle diyor: Arş lügatte serîr (divan veya koltuk) demektir. Bu, üstündekilere nazaran serîr, altındakilere göre ise tavan gibidir. Eğer Kur'an, Allah Teâlâ'nın bir Arş'ı olduğunu bildiriyorsa bu arş, Allah Teâlâ (c.c.)'ya nispetle tavan gibi değildir. Buradan da bilinir ki, arş, başkalarına göre tavan gibiyken Allah Teâlâ'ya nispetle serîr gibidir. Bu da, Allah Teâlâ'nın, arş'ın üstünde olmasını gerektirir.¹⁸⁵ Demek ki arş, İbn Teymiyye'ye göre, Allah Teâlâ'nın oturağı olmaktadır. Allah Teâlâ bundan yüce ve münezzehtir.¹⁸⁶ Yine aynı kitabında şöyle diyor: Şurası bilinen hususlardandır ki, Kitap, Sünnet ve İcmâ', cisimlerin hepsinin, sonradan yaratılmış olduklarını ve Allah Teâlâ (c.c.)'nın da cisim olmadığını söylemez. Bunu, Müslümanların imamlarından

¹⁸⁰ Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî* (mukaddime),2.

¹⁸¹ el-A'râf, 7/54; Tâ-Hâ, 19/5.

¹⁸² İbn Teymiyye, *Mecmû'*, 16/400.

¹⁸³ İbn Teymiyye, *Mecmû'*, 16/400.

¹⁸⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'*, 17/375.

¹⁸⁵ Takiyü'd-Dîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm b. Teymiyye el-Harrânî, *Beyânu Telbîsi'l-Cehmiyye fî Tesîsi Bid'ihimi'l-Kelâmiyye*, tah. Yahyâ b. Muhammed el-Hindî (Medine: Mushaf-i Şerîf Matbaası, 1426), 3/278-9.

¹⁸⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 242.

hiçbiri de söylememiştir. Dolayısıyla benim, bu görüşü terk edişim, fitrattan ve şeriattan çıkış değildir.¹⁸⁷

İbn Teymiyye'nin eserinden yapılan alıntıdan da anlaşılacağı üzere Allah Teâlâ (c.c.)'nın "arş"ı istivâ etmesi onun üzerinde bulunması anlamındadır. Hâlbuki kendisinin, Allah Teâlâ'nın sıfatları hakkında gerek Kur'an'da ve gerekse de sahih hadislerde varit olan hususlara herhangi bir te'vîle gitmeksizin keyfiyetsiz bir şekilde iman edilmesi gerektiğini söylemektedir. Burada bir çelişkinin olduğu aşikârdır.

İbn Teymiyye'ye yöneltilen "O zaman Allah Teâlâ (c.c) arş yaratılmadan önce nerededir?" sorusuna verilen cevap ise ilgili başlık altında ele alınacaktır.

3) Tefvîz ve Te'vîl Metodu

Nureddîn es-Sâbûnî "*el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*" isimli eserinde bu konuda şöyle der: Mücessime ve Müşebbihe'nin zahirleriyle istidlâl ettikleri bazı müteşâbih ayetler ve haberler mevcuttur. Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ın bu konuda takip ettiği iki yol vardır: Birincisi, bu nevi nassları kabul ve tasdik etmek ve iç manalarını Allah Teâlâ (c.c.)'ya havale eylemek, bir de Yüce Allah'ı zatına layık olmayacak şeylerden tenzih etmek. Bu, Selef-i Sâlihîn'in yoludur. Allah onlardan razı olsun. İkincisi, bu nassları kabul etmekle beraber Allah Teâlâ'nın zatına layık olacak ve Arap dilini konuşanların kullanımına uygun düşecek şekilde nassların te'vîlini araştırmak. Bununla beraber yapılan te'vîli illa da Allah (c.c.)'ın muradı olduğuna kesinlikle hükmetmemek. Bu da, halef'in benimsediği yoldur. Selef metodu daha selametli, halef metodu ise daha sağlam ve kullanışlıdır.¹⁸⁸

a) Tefvîz Metodu

Tefvîz, Allah Teâlâ'nın zatı ve sıfatlarının mahiyetine ilişkin bilgiyi ilahi ilme havale etmek anlamındadır. Tefvîz selef ulemasınca benimsenmiştir. Bu âlimlere göre Allah Teâlâ'nın nasslarda belirtilen sıfatları vardır, ancak bunlar yaratıkların sıfat ve fiillerine benzemez; gerçek manalarını ve mahiyetlerini

¹⁸⁷ İbn Teymiyye el-Harrânî, *Beyânu Telbîsi'l-Cehmiyye*, 1/401; el-Kevserî, *Makâlât*, 242.

¹⁸⁸ es-Sâbûnî, *el-Bidâye*, 25; çev. Bekir Topaloğlu, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 70.

bilmek mümkün değildir. Bundan dolayı te'vile başvurmadan ve aralarında bir ayırım yapmadan nasslarda zikredilen sıfatların hepsine iman etmek gerekir.¹⁸⁹

İmam Ebû Hanîfe “*el-Fıkhu'l-Ekber*”de şöyle der: O’nun, Kur’an’da zikrettiği gibi el, yüz ve nefis gibi (sıfatları) vardır. Bu (sıfatlar), o’nun için keyfiyetsizdir. O’nun eli kudreti veya nimetidir, denilemez. Zira o zaman sıfat iptal edilmiş olur. Bu Kaderiye ve Mu’tezile’nin sözüdür. Ancak O’nun eli, o’nun keyfiyetsiz sıfatıdır. Gazabı ve rızası da o’nun sıfatlarından keyfiyetsiz iki sıfatıdır.¹⁹⁰

İmâm Ebû Ca’fer et-Tahâvî “*el-Akîdetü't-Tahâviyye*” adlı eserinde, İmâm Ebû Hanîfe ve iki büyük talebesinin bu konudaki akidelerini şöyle nakleder:¹⁹¹ Allah Teâlâ’yı, beşere ait manalardan birisiyle vasfeden kâfir olur. Allah Teâlâ’nın hiçbir sıfata sahip olmadığını söyleyen ile O’nun sıfat ve fiillerini yaratılanların sıfat ve fiillerine benzeten kimsenin ayağı (doğru yoldan) kaymıştır. Allah Teâlâ, sınırlar, son noktalar, erkân, uzuvlar ve edevata sahip olmaktan yüce ve münezzehdir. O’nu altı yön kuşatamaz.¹⁹² Görüldüğü gibi burada hem nefy ve ta’tîl görüş sahipleri, hem de teşbih ve tecsîm görüş sahipleri eleştirilmiştir.

İmâm Ebû Hanîfe, Allah Teâlâ’nın “arş”a istivâ konusunda ise şunları söylemektedir: Allah’ın ihtiyacı olmaksızın arş üzerine istivâ ve istikrarı vardır.¹⁹³ Muhtaç olmaksızın arşı ve başkalarını muhafaza eder. Eğer Allah Teâlâ muhtaç

¹⁸⁹ İlyas Çelebi, “Sıfat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/102.

¹⁹⁰ en-Nu’mân b. Sâbit el-Kûfî İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber* (İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri içerisinde) çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 7. baskı, 54.

¹⁹¹ İmâm Tahâvî’nin gerek burada zikredilen itikadî görüşleri ve gerekse de fikhî hükümleri, Hanefî Mezhebi’nin üç imamından aldığı senet zinciri için bkz. el-Kevserî, *Makâlât*, 223; Salih Sabri Yavuz, “Tahâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/388.

¹⁹² Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî, *el-Akîdetü't-Tahâviyye Beyânu Akîdeti Ehli's-Sünneti ve'l-Cemaati* (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1995/1416), 13.

¹⁹³ Burada paragrafın içerisinde bir çelişki söz konusudur. İlk cümlede “Allah’a bir mekân isnadı anlaşılmakta iken”, iki cümle sonrasında paragraf sonuna kadar; “Allah’a mekân isnadını nefyeden ve bundan Allah (c.c)’ı teberri eden zıt bir yargı içermektedir. Bu durum muhtemelen müstensih hatasından kaynaklanmaktadır. Zira “el-Vasıyye”nin başka bir nüshasında ilk cümle farklı şekilde kaydedilmiştir. Bu nüshadaki ibareye göre mana şu şekildedir: “Allah Teâlâ, kendisi için ihtiyaç ve (Arş’in üzerine) istikrar (yerleşme) söz konusu olmaksızın Arş’a istivâ etmiştir”. Bu ibare paragrafın sonuyla da uyumlu olmaktadır. Kemâlu’d-Dîn Ahmed b. Hüsâmi’ d-Dîn el-Beyâzî, *el-Usûlu'l-Münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, tah ve çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996/1416), 52; Kemâlu’d-Dîn Ahmed b. Hüsâmi’ d-Dîn el-Beyâzî (Beyâzizâde), *İşârâtü'l-Merâm min İ'bârâtü'l-İmâm*, tahric ve haşiye: Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971), 156.

olsaydı, mahlûklar gibi, âlemi icad ve tedbire kadir olamazdı. Oturmak ve karar kılmaya muhtaç olsaydı, arş'ın yaratılmasından önce Allah Teâlâ'nın nerede olduğu sorusu ortaya çıkardı. Yüce Allah (c.c.) bundan münezzehtir.¹⁹⁴

İmam Mâlik'e haberi sıfatlardan "istivâ" hakkında sorulduğunda şöyle der: Meçhul olmayan bir şey hakkında soru sordun, malum olmayan bir şey hakkında konuştun. Senin kötü bir adam olduğunu görüyorum. Onu dışarı çıkarın! Başka bir rivayette de şöyle cevap verdiği nakledilmiştir: Allah Teâlâ'nın istivâsı meçhul değildir. Bunun nasıl olduğu ise makul (akılla bilinebilir bir şey) değildir. Bu hususta soru sormak bidattir. Senin bidatçi birisi olduğunu görüyorum.¹⁹⁵

İbn Teymiyye, İmam Mâlik'in kendisine "istivâ" ile ilgili sorulan soruya verdiği cevabı zikrettikten sonra diğer imamlarında aynı görüşte olduklarını dile getirmiştir.¹⁹⁶

el-Kevserî, İbnu'l-Cevzî'nin "*Def'u Şübehi't-Teşbih*"ine yazdığı notlar meyanında el-Hallâl, İmam Ahmed b. Hanbel'in şöyle dediğini nakletmiştir: Allah Teâlâ "arş"ı sınırsız ve sıfatsız olarak, vafedilmeyecek bir tarzda, dilediği gibi ve dilediği şekilde istivâ etmiştir.¹⁹⁷

Selef ulemasının bu tür nasları tasdik etmesi demek literal mana üzere bırakmak demek değildir. Zira selef uleması Allah Teâlâ'nın zatına layık olmayan şeylerden tenzihi noktasında hassas davranmıştır. Mesela hiçbir selef uleması "istivâ"nın oturma, karar kılma ve yerleşme manasında olduğunu söylememişlerdir. Yukarıda da geçtiği üzere es-Sâbûnî müteşabih nasslar ve haberler konusunda selefın yaklaşımını verirken Allah Teâlâ'yı zatına layık olmayacak şeylerden tenzih etmekten bahsettiği hatırlanmalıdır.¹⁹⁸

¹⁹⁴ en-Nu'mân b. Sâbit el-Kûfi İmâm-ı A'zam, *el-Vasiyye*, (İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri içerisinde) çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 7. Baskı. 66.

¹⁹⁵ el-Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Sifât*, 408; Sifil, *Çağdaş Dünyada*, 164.

¹⁹⁶ Takiyu'd-Dîn Ahmed b. Abdî'l-Halîm b. Teymiyye el-Harrânî, *Şerhu Hadîsi'l-Nüzûl* tah. Muhammed b. Abdî'r-Rahmân el-Hamîs (Riyad: Dâru'l-Â'sime, 1993/1414), 159.

¹⁹⁷ el-Kevserî, *el-Akîde* (el-Kevserî'nin, İbnu'l-Cevzî'nin *Def'u Şübehi't-Teşbih* üzerine talikleri), 233.

¹⁹⁸ es-Sâbûnî, *el-Bidâye*, 25; çev. Bekir Topaloğlu, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 70.

b) Te'vîl Metodu

Bu metod her ne kadar halef ulemasına nispet edilmişse de, bu genelleme doğru değildir. Zira selef uleması da te'vîl'de bulunmuştur. Hatta yerine göre te'vîl zorunlu olabilmektedir. Aksi takdirde nasslar arasında tenakuz söz konusu olacaktır. Kelâm-i Îlâhî ise bundan beridir.

Mesela İmam Mâtürîdî, Tâ-Hâ Sûresindeki “Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir”¹⁹⁹ ayetiyle ilgili birçok te'vîlde bulunur: Netice olarak istivâ ayetinin, yani azamet ve yüceliğin söz konusu edildiği ayetin manasını maddî yükseklığe hamletmek isabetli değildir. İstivâ kelimesinin Allah Teâlâ'ya isnadı iki sebebe bağlıdır. Birincisi, arşı yüceltmek içindir. Zira Allah Teâlâ arşı, kâinatı yaratıp yönetilmesindeki hükümlerinin ve sözünü ettiği nesneleri yaratmasının ardından belirtmiştir. İkincisi, arşın yaratıkların en azametlisi ve en heybetlisi olması sebebiyle özellikle belirtilmesi amacına bağlıdır. Nitekim büyük işlerin büyük nesnelere nispet edildiği herkesin malumudur.²⁰⁰

Ve daha sonra mezkûr ayetin tefsirini şu şekilde bitirir: İstivâ'nın Allah Teâlâ'ya izafe edilmesi konusunda bizce esas alınması gereken, Allah Teâlâ'nın “O'na benzer hiçbir şey yoktur” meâlindeki ifadesidir. Cenâb-ı Hak yarattıklarına benzemesinin söz konusu olmadığını ifade etmektedir. Biz (daha önce) Allah Teâlâ (c.c.)'nin fiil ve sıfat açısından yaratıklarına benzemekten münezzeh olduğunu belirtmiştik. Netice olarak “Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir” mealindeki beyanı Kur'ân'ın Allah (c.c.) hakkında verdiği bilgilere göre açıklamak ve vahyin ona nispet ettiği sıfatlarda yarattıklarına benzemekten münezzeh olduğunu söylemek gerekir. Allah Teâlâ hakkında, gerek zatı gerek fiilleri açısından benzerleri bulunmaktan yüce olduğunu benimsemek gerektiğine göre O'na nispet edilen kavramları yaratılmış varlıklardan anlaşılanlar gibi anlayıp yorumlamak isabetli değildir.²⁰¹

Fahruddîn er-Râzî “*el-Esâsüt-Takdîs*” isimli eserinde Allah Teâlâ'ya nispet edilen haberi sıfatları ele alır ve bunları yorumlar. Râzî, Allah Teâlâ'nın “gelmek” ve “nüzûl” fiillerinin geçtiği ayetler; “Onlar ancak Allah Teâlâ'nın

¹⁹⁹ Tâ-Hâ, 20/5.

²⁰⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2008), çev. İbrahim Tüfekçi, 9/237-8.

²⁰¹ el-Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/242.

gölgelikler içinde buluttan kendilerine gelmesini beklerler”²⁰² ve “Rabbin geldiğinde”²⁰³ hakkında şöyle der. Öncelikle “gelme ve gitme fiilleri”nin Allah Teâlâ hakkında kullanılmayacağını birkaç akli delil ile ispat eder daha sonra bu ayetten muradın, “onlar ancak Allah Teâlâ’nın ayetlerinin kendilerine gelmesine bakarlar”, şeklinde olup; işaretler üzerinde vurgu yapmak için ayetlerin gelişi, Allah (c.c.)’ın gelişi şeklinde ifade edilmiştir. Ayetin diğer bir te’vili de şu şekildedir: “Onlar ancak Allah’ın emrinin kendilerine gelmesini beklerler.” Nasıl ki; âlimler Allah Teâlâ’nın “O kimseler ki Allah’a muhalefet ediyorlar”²⁰⁴ ayetinden kasıt “Allah’ın dostlarına muhalefet ediyorlar” ve Allah Teâlâ’nın “köye sor”²⁰⁵ sözünden murat, köy halkıdır, şeklinde yorumluyorlarsa Allah Teâlâ’nın “Allah’ın onlara gelmesi”²⁰⁶ sözü için de aynı şey söz konusudur. Ayetin anlamı “Allah Teâlâ’nın emri kendilerine gelmesi” şeklinde olup muzaf hazf olunmuş ve muzafun ileyh onun yerine geçmiştir.²⁰⁷

4) el-Kevserî’nin Görüşü

el-Kevserî, “*Makâlât*”ında, üzerinde yoğun bir şekilde durduğu konuların başında haberi sıfatlar, tenzih akidesi, teşbih ve tecsîm’in reddi ve bu akideyi savunan kişilerin eleştirisi yer almaktadır. Onu bu konuda yazmaya iten sebeplerden biri de; Ezher’in ilgili birimine,²⁰⁸ Ebû Sa’îd Osmân b. Sa’îd ed-Dârimî’nin, “*Nakzu’d-Dârimî*” isimli eseriyle ilgili olarak, bu eserin yayınlanması ve tedarik edilmesi ile ilgili bir sakınca olup olmaması sorulmuştur. Fetva komisyonu da, bu eserin “yayınlanması ve yayılması için, dinen bir sakıncası yoktur” fetvasını vermiştir.²⁰⁹ Birkaç makalesinde bunlar üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuştur. Burada gerek eserin tamamında ve gerekse de Osman b. Sa’îd

²⁰² el-Bakara, 2/210.

²⁰³ el-Fecr, 89/22.

²⁰⁴ el-Mücâdele, 58/5.

²⁰⁵ Yûsuf, 12/82.

²⁰⁶ el-Bakara, 2/210.

²⁰⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrudin er-Râzî, *Kitâbu Esâsi’t-Takdîs fî İlmi’l-Kelâm (Kitâbu’d-Dürreti’l-Fâhire*, Molla Abdurrahmân el-Câmî ile beraber), (Mısır: Kürdistânü’l-İlmiyye, 1328), 127-9.

²⁰⁸ Fetva Komisyonu.

²⁰⁹ el-Kevserî’nin aktardığına göre; “Fetva komisyonu 3 yıl 7 ay sonra cevap vermiştir. Araştırma sonucunda, bu eserin yayımlanmasını mubah görmüş”. el-Kevserî, *Makâlât*, 217.

ed-Dârimî'nin eseri olan “*Nakzu'd-Dârimî*”si bağlamında, bu konuya dair yaklaşımları ele alınacaktır.

el-Kevserî'nin, Osman b. Sa'îd ed-Dârimî'nin görüşlerinin eleştirisi sadedinde şunları söyler: Akideye dokunan hususları gizlemek caiz olmadığı için, yayılmasından korkunç zararlar doğacak olan ve yazan tarafından tecsîm inancı²¹⁰ olduğu açıkça itiraf edilen bu görüşlerden bazı örnekler sunarak, Müslümanların, bunları açıkça bilme imkânı elde etmelerine katkıda bulunmak istedim.²¹¹

a) Arş'a İstivâ ve Kürsî Meselesi

Bu konuda genel olarak iki farklı yaklaşım söz konusudur. Birincisi teşbîh ve tecsîm metodu; ikincisi ise tevfi'z ve te'vîl metodudur. Birinci yaklaşıma göre; Allah azze ve celle'nin bir mekânı vardır. O mekânda arştır. İkinci yaklaşıma göre ise; ya ilgili nasslara ve sıfatlara inandım deyip keyfiyeti üzerinde herhangi bir şey söylememe ya da muhkem nassları esas alarak tenzih akidesine göre te'vîl etmektir. Her iki metodunda yaklaşımları ilgili başlıkta ele alınacaktır. İlgili başlıkta; İbn Teymiyye'nin, “Arş yaratılmadan önce Allah Teâlâ (c.c.) nerededir?” sorusuna verdiği cevaba temas edileceğinden bahsedilmiştir.

Öncelikle bu konuda el-Kevserî'nin yaklaşımını arz edelim daha sonra ise el-Kevserî'nin bu konuda aykırı fikir sahiplerinin görüşlerine yapmış olduğu eleştirileri ele alalım.

O, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş'ın üzerine istivâ edendir. Yere gireni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve oraya yükseleni bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı görür.²¹²

el-Kevserî, “Cenabı Hakk'ın, el-Hadîd, 4. ayet-i kerimesindeki; “istivâ” ile “maiyyeti” bir arada zikretmesini istivâ'nın mekânsal olarak yerleşmek manasında olmadığını kesin delili olarak kabul eder. Aksi halde öyle olsaydı istivâ ile maiyyet çelişirdi. Te'vîl edilme noktasında “maiyyet”in istivâ'ya karşı bir

²¹⁰ Tecsîm: Allah (c.c.)'a cisim izafe etmek. İlâhî sıfatları inkâr edenlere karşı; O'na sıfat nispet ederken aşırı gidip cisim ve mekân izafe etmek anlamına gelir. Bu itikada sahip olana da mücessime denir. İlyas Üzümlü, “Mücessime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/449.

²¹¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 217.

²¹² el-Hadîd, 57/4.

üstünlük ve önceliği yoktur. Böylece hak ortaya çıkıp onların yaptıkları bâtil olmuştur.²¹³

el-Kevserî, Allah Teâlâ (c.c.)’ya bir mekân isnat edenler niçin “maiyyet”i, “ilmi ile kulların yanında olmak, onların her yaptığını görmek, işitmek, bilmek...”²¹⁴ gibi te’vîl ediyorlar da, istivâ’yı, “temekkûn (yerleşme, mekân tutma), istikrâr (yerleşip sabit olma), ittisâl (bitişme, birleşme) veya muhâzât (bir şeyle karşı karşıya ve bir hizada olma) gibi te’vîl etmeksizin zâhiri manasında alıyorlar, diye sorar. Bunu bir tezat olarak görür.²¹⁵

el-Kevserî makalelerinde daha çok teşbih ve tecsîm akidesini ve bu akideyi savunanları eleştirir. Bunun putperestlik olduğunu açık bir şekilde söyler. Bu konuda görüşlerini desteklemek için birçok âlimden de alıntılar yapar.

Allah Teâlâ’nın da bir sınırı vardır... O’nun mekânı için de bir sınır vardır. O, göklerin üzerindeki Arş’inin üstündedir. Bunlar ise iki sınırdır. Allah (c.c.) ve O’nun mekânı hakkında herkes Cehmiyye’den daha bilgilidir.²¹⁶

el-Kevserî, Dârimî’nin bu iddialarına şöyle mukabelede bulunur: Kitabın birçok yerinde aynen bu şekilde geçen ifade, söyleyenini tecsîmden uzak kabul etmek için hiçbir mecâl bırakmamaktadır. Tecsîm ise putperestliğin ta kendisidir. Ma’bûd’unun geometrisini böyle dirsek ve kulaç hesabıyla ortaya koymaya çalışanın elleri kurusun! Bunların, istivâ ayetine tutundukları nasıl ileri sürülebilir? Kaldı ki lügatte istivâ ve Arş’in pek çok anlamı vardır ve Allah Teâlâ (c.c.)’ya izafe edilmesi câiz olan hususlar arasında yerleşme, mekân tutma, çökme, oturma yoktur. Bu konuda ehl-i hakk’ın icmâ’ı bulunmaktadır. Aksine, ayetin hükmü, tenzih ile birlikte tefvîz (Allah (c.c.)’ın, bu türlü sıfatlardan münezzeh olduğunu kabul etmekle birlikte, hakikatini Allah (c.c.)’a havale etmek)’dir. Ya da buradaki istivâ’yı, mülk, mülkü kendine has kılma, emir ve nehyin ilan edilmesine başlama gibi anlamlara yormaktır. Nitekim bu husus konuşma dilinin ve lüğatin gerektirdiği doğrultuda ait olduğu yerde açıklanmıştır. Allah Teâlâ (c.c.)’ya, hareket, oturma ve sınırlar isnat etmek, iki koçun

²¹³ el-Kevserî, *Makâlât*, 224.

²¹⁴ Ebubekir Sifil, *Sana Dinden Sorarlar-I* (İstanbul: Rihle Kitap, 2015), 4. baskı, 1/167.

²¹⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 225.

²¹⁶ Dârimî, *Reddu’l-Îmâm ed-Dârimî*, 23, 25; Takiyü’d-Dîn Ahmed b. Abdi’l-Halîm b. Teymiyye el-Harrânî, *Der’u Te’ârudi’l-Akl ve’n-Nakl* tah: Muhammed Reşâd Sâlim (Mekke: Câmia’tu’l-Îmâm Muhammed b. Suûdi’l-İslâmiyye, 1991/1411), 2/59.

toslaşmayacağı ve iki Müslümanın çekişmeye düşmeyeceği kadar açık bir küfürdür!²¹⁷

Dârimî'nin iddiası: “O (c.c.) Kürsî'nin üzerine oturur da Kürsî'de ancak dört parmaktan fazla boş yer kalmaz.”²¹⁸

el-Kevserî'nin cevabı: Şu ahmağa iyice bakın ki, Allah (c.c.)'a Arş üzerine oturma fiilini isnat ettikten başka, Berbahâriyyetu'l-Enzâl'in²¹⁹ mezhebinde olduğu gibi, Resûlü (s.a.v.)'nü oturtmak için de yanında boş bir yer bırakmaktadır. Dilcilerin bildirdiklerine göre ku'ûd (oturma), baldırları katlayarak sağrıları yere koymaktır. İşte bunların Allah Teâlâ'ya ve Resûlü (s.a.v.)'ne imanı böyledir! Ve uzaklaşanların, İslâm düşmanı olarak değerlendirildiği sünnet(!) onlar indinde budur. Allah (c.c), bunları gebertsin... Bunların hak ettiği karşılığı verecektir!²²⁰

Dârimî kitabının pek çok yerinde, Cehm b. Safvân'ı, “Vâhid (yani Allah Teâlâ) 'in mekânını bilmemekle”²²¹ eleştirmiştir. O, bu ifadesiyle Allah Teâlâ'nın bir mekân kapladığını ve onu bir yüzey taşıdığına inanmaktadır. Bu ise bir tecsim ifadesidir! Kim Allah Teâlâ'nın, bir yerde mekân tuttuğunu söylerse o, bir putun kuludur! Böyle bir kimse, usûlu'd-dîn imamlarından pek çoğunun da ifade ettiği gibi, Müslüman cemaatinden çıkmıştır. Allah (c.c.) iftiracıların iftiralarından yüce ve münezzehdir.²²²

Dârimî'nin iddiası: Hiç şüphe yok ki, O, eğer bir sivrisineğin üzerine yerleşmeyi (orada durup orayı mekân tutmayı) dilerse, O'nun kudreti ve rubûbiyyetinin lütfu ve merhametiyle o sivrisinek O'nunla yükselebilir. Bu mümkün iken arş-ı azîm üzerinde bulunması niçin mümkün olmasın?²²³

²¹⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 230.

²¹⁸ Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî*, 74.

²¹⁹ Berbehârî: Ebû Muhammed Hasen b. Alî b. Halef el-Berbehârî (ö. 329/940-941): Ahmed b. Hanbel'in talebesi Ebû Bekir el-Mervezî'den akaid, fıkıh, ahlak ve adab ilimleri okudu. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin sohbetlerine katıldı. Etkileyici bir vaizdir. Burada geçmesine sebep olan konu şudur: Âlimlerin büyük çoğunluğu “makam-ı mahmûd”u ahirette Hz. Peygamber (s.a.v.)'e tanınacak şefaet yetkisi manasında anladığı halde Berbehârî bunu maddi bir makam kabul ediyor ve, “Allah ahirette Hz. Muhammed (s.a.v.)'i arşın üzerinde kendi yanında oturtacaktır”, demesidir. Ahmet Saim Kılavuz, “Berbehârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5/476-7.

²²⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 230-231.

²²¹ Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî*, 4.

²²² el-Kevserî, *Makâlât*, 229.

²²³ Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî*, 85.

el-Kevserî, Dârimî hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunur: Ma'bud'unun bir sivrisineğin sırtına yerleşmesini söyleyerek, bununla her şeyin - tartışmasız bir şekilde- hal olduğu inancıyla, Allah (c.c.)'ın, arş-ı azîm üzerinde hissî olarak yerleşmesinin, evleviyetle caiz olduğunu savunuyor. Allah Teâlâ büyük bir yücelikle, böyle sıfatlara sahip olmaktan münezzehtir. Acaba yeryüzünde, “*en Nakz*” sahibinden ve onun peşinden gidenlerden başka böyle ahmakça bir küfrü işleyen başka biri daha var mıdır?²²⁴ el-Kevserî başka bir makalesinde de şöyle der: Bu Sicizli (Dârimî)'den ve ona uyan Harranlı (İbn Teymiyye) ile onların çevresindekilerden önce, böyle bir saçmalığı ağzına alan bir insan bilmiyorum.²²⁵

Meşîetin, muhal (mümkün olmayan şey)'a taalluk etmediğini bilmeyen var mıdır? Bu şöyle demek gibidir. Eğer dilerse, yer, içer, nikâhlanır, kendisi gibisini yaratır vb... Allah (c.c.) bu muhallerin hepsinden yüce ve münezzehtir.²²⁶

Dârimî, Allah Teâlâ'nın şu kavlini; “Allah, bir sivrisineği, hatta onun da üstünde olanı (ondan daha zayıf bir varlığı) misal vermekten çekinmez”²²⁷ sözlerine delil olarak -arş'a istivâ etmesine- gösteriyor. Bu sözlerin darb-ı mesel olmakla birlikte te'vîline çalıştığı için, sıradan insanların kapasitesiyle düşünen ve sıradan insanların tarzıyla inancını savunan bu boş tenekenin tavrından duyduğumuz şaşkınlık hâlâ devam ediyor. Bu miskin, darb-ı meselin ne olduğunu anlamış değildir. Çünkü onun belâgati kendinden menkul olup kitaplardan değildir. Belâgati bu kadar olan birisinin de kitaplardan, kitap yazmaktan uzak durması gerekir. Yazar, şu ayeti aklına bile getirmemişe benziyor: “Allah'a meseller vermeye kalkmayın.”²²⁸ Dolayısıyla yukarıdaki ayetin anlamı, Allah Teâlâ'nın işinin, bir sivrisinek tarafından sırtına yüklenilecek derecede küçültülmesinin mubah oluşu değil, Allah Teâlâ'nın, yarattıkları hakkında dilediği şeyle misal vermesi şeklindedir. Yazarın yaptığı, aklını bütünüyle kaybettiğinin işaretidir ve Allah Teâlâ onların nitelediklerinden çok yücedir. Kendisi için bir sineğin yüklendiği bir ma'bûd düşünen kişinin eli kurusun, onun gibisi muhatap

²²⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, 217-8.

²²⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 231.

²²⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 231.

²²⁷ el-Bakara, 2/26.

²²⁸ en-Nahl, 16/74.

olarak kabul edilme seviyesinde bile değildir.²²⁹ Böyle garip bir akidenin halk arasında yayılmasının caiz görülebilmesi için, pek çok kan akıtılması veya Allah Teâlâ'ya imanın, kalplerden tamamen sökülmesi gerekir! Allah (c.c.)'dan korunma ve selâmet diliyoruz.²³⁰

İmam Ebû Hanîfe (rh.a)'nin de dile getirdiği “bir mekânda oturmaya ve yerleşmeye muhtaç olsaydı, arşın yaratılmasından önce Allah Teâlâ nerede idi?” sorusuna İbn Teymiyye'nin verdiği cevap; “Arş'ın nev'î kıdemi”dir. Bu, şu demektir: Allah Teâlâ ezelden beri üzerine istivâ ettiği Arşlar yaratmaktadır. Yenisini yarattığında bir öncekini yok etmektedir ve bu, ezelden beri böyle devam etmektedir. Bu izah tarzının ne kadar problemlili olduğu ise açıktır. Zira Allah Teâlâ dışında varlığı ezeli olan yani zorunlu başka bir varlıktan (vâcibu'l-vücûd) bahsedilmiş olacaktır ki bu da tevhide aykırı bir inanıştır.²³¹

b) “Etfîtu'l-Arş” Hadis-i Şerifi

Önce bu hadisin metni verilecek daha sonra Dârimî'nin bu hadis-i şerifi anlama şekli ele alınacaktır. Bilahare el-Kevserî'nin yorumuna geçilecektir.

Bir bedevî, Efendimiz (s.a.v.)'e gelerek kuraklıktan şikâyet etmiş ve “Allah'tan bize yağmur iste. Zira biz senin şefaatinle Allah'tan ve Allah'ın şefaatiyle senden isteriz” demiştir. Bunun üzerine Efendimiz (s.a.v.), “Yazık sana! Sen ne dediğini biliyor musun?” buyurmuş, uzun süre Allah Teâlâ'yı tesbih etmiş, sonra şöyle buyurmuştur: “Yarattıklarından hiç kimseye Allah'ın şefaatiyle başvurulmaz! Allah'ın şanı böyle bir şeyden yücedir. Yazık sana! Sen Allah'ı biliyor musun? O'nun arşı, göklerinin üzerinde şöyledir” (Efendimiz (s.a.v.) burada avucunu ve parmaklarını kubbe şekline getirmiş ve şöyle devam etmiştir): Arş, O'nun ağırlığından, genç devenin inlediği gibi inler.²³²

Başka değişik bir rivayette ise: Bir kadın Efendimiz (s.a.v.)'e gelerek, “Ey Allah'ın Resulü! Beni cennetine sokması için Allah'a dua et” demiş, bunun üzerine Efendimiz (s.a.v.) Allah Teâlâ'yı ta'zim ederek şöyle buyurmuştur:

²²⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 231.

²³⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 218.

²³¹ Sifil, *Sana Dinden Sorarlar-I*, 1/165-6.

²³² Ebû Dâvud Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. Beşir el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvud* thk. Muhammed Abdu'l-Azîz el-Hâlidî, Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1996/1416), “Sünnet”, 19.

“O’nun “kürsi”si gökleri ve yeri kuşatmıştır. Genç devenin, binicisinin ağırlığından inlemesi gibi onun da inlemesi vardır.”²³³

Bu miskin mücessimî, “Etîtu’l-Arş” hadisinde geçen “Arş’ın inlemesi” Allah (c.c.)’ın da, taş ve demirin ağırlığı gibi, ağırlığı bulunduğu için arşın, bu ağırlıktan dolayı inlemesi olarak görüyor.²³⁴ Allah (c.c.)’ı bundan tenzih ederiz. Oysa ilim ehline göre bu hadiste geçen “etît”, meşhur bir mecazla, Arş’ın Allah (c.c.)’a boyun eğip itaat etmesidir. Allah (c.c.)’ın en büyük mahlûkunun O (c.c.)’na itaati ise, evleviyet yoluyla, daha küçük olan yaratıkların itaatine delâlet eder.²³⁵

el-Kevserî şöyle der: Öte yandan Etît/inleme hadisi Sünenü Ebî Dâvud’da tahrir²³⁶ edilmiştir ve bu hadiste, butlanı gerektirici yaralayıcı illetler bulunmaktadır. Nitekim Hafız İbn-i Asâkir, hadis tekniği açısından bu hadisin butlanını ortaya koyan bir cüz yazmıştır ki,²³⁷ çeşitli kitaplara yazdığımız ta’lîklerde ve özellikle “*Tekmiletu’r Redd alâ Nûniyeti İbni’l Kayyım*”da, bu eserden, özet nakillerde bulunmuştuk.²³⁸

Dârimî: Bizler, (Allah Teâlâ’nın) fiillerinin, mutlak olarak mahlûk olduğunu kabul etmeyiz. Bizler hareket etme, nüzul/aşağıya inme, yürüme, hervele,²³⁹ Arş’a istivâ ve semaya istivâ fiilleri kadîm olduğu üzere icmâ’ ve ittifak etmişizdir.²⁴⁰

el-Kevserî’nin bu iddiaya karşılığı ise şu şekildedir: İşte bu yazarın akı! O ne garip bir şeydir ki, aynı anda hem mef’ûl (işlenmiş, yapılmış fiil), hem de gayr-ı mahlûktur. Görüldüğü gibi yazar, Allah Teâlâ’ya hissî hareket, hissî nüzûl, hissî yürüyüş, hissî hervele ve hissî istivâ nispet ederken, bütün bunlar üzerinde ittifak bulunduğunu iddia etmektedir. Kullarına akıl dağıtanı tesbih ederiz. Kendisi için öncelik, sonralık, başlangıç, son, harekete ve fiile başlama ve bitiş yeri, meydana gelmek ve zeval bulmak gibi hususlar söz konusu olan bir zat da kıdem

²³³ Nûru’d-Dîn Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid ve Menbau’l-Fevâid* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1988/1408), 10/159.

²³⁴ Dârimî, *Reddu’l-İmâm ed-Dârimî*, 182.

²³⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 218.

²³⁶ Ebû Dâvud, “Sünnet”, 19.

²³⁷ Bu eserin ismi: “*Beyânu’l-Vehm ve’t-Tahlîl fi Hadîsi’l-Etît*”.

²³⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 218-9.

²³⁹ Hervele: Acele yürüyüş, yürümekle koşmak arası sûrat.

²⁴⁰ Dârimî, *Reddu’l-İmâm ed-Dârimî*, 121.

düşünülebilir mi? Yahut arş ve gökyüzü için kıdem düşünmeksizin, göğe ve Arş’a istivâ’nın kıdemi tasavvur edilebilir mi? Arş’ın veya göğün, şahsî veya nev’î olarak kıdem’ini iddia etmenin, ehl-i hak indindeki hükmü nedir?²⁴¹

Bu kitabın ilk sayfasında akıldan yoksun olan yazarın peşinden gittikleri bildirilen ve kitabın içindeki görüşleri, okunup tabi olunması için hararetle tavsiye eden İbn Teymiyye ve arkadaşı İbnu’l-Kayyim’in elleri kurusun! Onlar da böylece bu mücessim yazarın safında yer aldıklarını ilan etmişlerdir! Usûl’de ve fûrû’da bunları imam kabul edenlerin imamı yoktur. Hidayet imamlarının, üzerinde bulundukları yolu terk ederek onların şaz fikhî görüşlerine tabi olmanın ne kadar çirkin bir tutum olduğu buradaki tavırlarından bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Hızlân’dan²⁴² Allah (c.c.)’a sığınırız...²⁴³

c) Nüzûl Hadîsi

Hadisin ilgili kısmı: Zira Yüce Allah (c.c.) o gece güneşin batışıyla dünya semasına iner ve tan yeri ağarana kadar “bağışlanmak isteyen yok mu bağışlayayım, rızık isteyen yok mu rızık vereyim, derdi olan yok mu kendisine afiyet vereyim, daha başka isteği olan yok mu istediğini vereyim” diye buyurur.²⁴⁴

el-Kevserî ilk önce hadisin senet kritiğini yapar daha sonra ilgili kısma dair şunları söyler: “Buradaki “nüzûl/inme”, Yüce Allah Teâlâ’nın, kullarının duasına icabet kapısını açmasıdır ve bu, Arap dilinde sahih bir kullanımdır. Bu kelimenin, yukarıdaki bir mekândan aşağıdaki bir mekâna inme olarak alınması, Allah Teâlâ hakkında inanılması caiz olan ve olmayan şeyleri bilmemekten kaynaklanan bir cehalettir. Veya Cenâb-ı Hakk’ın yukarıdaki gibi nida eden bir münadi (melek) göndermesi anlamındadır²⁴⁵ ya da O’nun tövbe istiğfar edenlere

²⁴¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 219.

²⁴² Hızlân: Cenâb-ı Hakk’ın itaatsiz kullarını kendi haline terk etmesidir. Bir başka ifadeyle; “kulun günah ve hatada ısrar etmesi üzerine ilahi yardımdan mahrum bırakılması durumunu ifade eder. Tevfik’in zıddıdır. Topaloğlu & Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 127.

²⁴³ el-Kevserî, *Makâlât*, 219.

²⁴⁴ Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, (Beyrut: Dâru’t-Te’sîl, 2014/1435), “Savm”, 39.

²⁴⁵ İmam Ahmed b. Hanbel, buradaki “nüzul”ün, Allah Teâlâ’nın bir fiili olup Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından “nüzul” olarak ifade edildiğini, burada bir mekândan bir başka mekâna intikal ve önceki mekândan ayrılma şeklinde bir “hareket”in söz konusu olmadığını veya hadiste bildirilen fiili işleyen bir melek gönderilmesi olduğunu söylemiştir. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *el-Câmiu’ li Şu’abu’l-İmân* tah. Muhammed es-Sa’îd b. Beysûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2000/1421), 3/380.

ikbali ve yönelmesi (tövbe-istiğfar edenlerin tövbesini kabul etmesi) anlamındadır. Hadiste geçen “güneşin batışı” ve gecenin son üçte biri”, ihtilâf-ı metâli’e²⁴⁶ (güneşin, farklı bölgelerde farklı zamanlarda doğmasına) göre değişiklik arz eden ve farklı belgeler itibariyle sürekli devam eden zaman dilimleridir. Dolayısıyla nüzul hadisinin mutlak ifadelerinde geçen “nüzul/inme”den, fiilî bir inişin murat edildiği düşünülemez. Şu halde Şaban ayının ortasına rastlayan gece hakkında hadis de bu tarzda değerlendirilir. Bu bir tarafa, Şaban’ın 15. gecesiyle ilgili hadis, sıhhati tenkide konu olmuş bir hadistir.²⁴⁷

Daha sonra, el-Kevserî görüşlerini destelemek için İbn Hazm’ın “*el-Fisal*”ından alıntılar yapar. İbn Hazm bu rivayet ile ilgili olarak şöyle der: Bu ancak Allah Teâlâ’nın, dünya seması hakkında, duaları kabul etmek için, bu semayı açmak şeklinde işlediği bir fiildir. Söz konusu zaman da duaların kabul ve onlara icabet edilmesinin ve tevbe istiğfar edenlerle salih amel işlemek için gayret gösterenlerin mağfiret edildiği bir zaman dilimidir. Bu şekildeki bir kullanım Arap dilinde doğru olduğu bilinen bir husustur. Nitekim “nezele fulânun an hakkıhi” dersin ki, “Hakkını bana bağışladı ve bana ikramda bulundu” demektir. Buradaki “nüzûl/inme”nin, Yüce Allah (c.c.)’ın zatının değil de, fiilinin bir sıfatı olduğunun delili, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in, mezkûr nüzulü sınırlı bir vakte bağlamış olmasıdır. Şu halde o fiilin, o vakitte işlenmiş muhdes bir fiil olması sahihtir. Oysa biz biliyoruz ki ezeli olan bir şey, kesinlikle bir zamana bağlanamaz. Resûlullâh (s.a.v.) bu hadisin bazı varyantlarında söz konusu fiilin mahiyetini beyan etmiştir. Buna göre Yüce Allah (c.c), söz konusu vakitte münadi bir meleğe, mezkûr çağrıyı yapmasını emir buyurur. Nitekim Nesâî’nin tahrir etmiş olduğu rivayette bunu doğrulamaktadır. Şu da var ki, “gecenin üçte biri” denen zaman dilimi bölgeden bölgeye değişir. Çünkü güneşin doğuş ve batış zamanları bölgeden bölgeye değişiklik arz eder. Bu konuyu araştıran kimse, bu

²⁴⁶ İhtilâf-ı Metâli’: Gece ve gündüz dünyanın her yerinde aynı saatte başlamadığı gibi hilâl de dünyanın her yerinde aynı anda görülmez. Çünkü kamerî aylar için başlangıç sayılan hilâl, kavuşum durumunun ardından güneşin batışından sonra batı ufkunda görülür. Güneş dünyanın her yerinde aynı saatte batmadığı için hilâlin görülebileceği zamanı da ilk görüldüğü yerden itibaren batıya doğru ilerleyerek değişir. Hilâlin değişik yerlerinde değişik saatlerde görülmesi olayına “İhtilâf-ı metâli” denilmektedir. İrfan Yücel, “İhtilâf-ı Metâli” (“Hilâl” maddesi içerisinde) *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/3.

²⁴⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 51.

noktayı zaruri olarak bilir. O halde şu da zaruri olarak sahihtir ki, bu fiil, Yüce Allah'ın bütün bölgelerde yaşayanlar için o vakitte işlediği bir fiildir. Bu fiili, “yukarıdan aşağıya iniş” olarak ele alanların bu yaklaşımının batıl olduğunu, Yüce Allah'a cismaniyet isnadı görüşünü -Allah (c.c.)'ın yardım ve desteğiyle- iptal ederken daha önce ortaya koymuştuk. Yüce Allah bir mekândan diğerine intikal etmiş olsaydı, bir mekânda yer tutan müellef,²⁴⁸ mahlûk ve mahdud olurdu ki bunlar yaratılmışların sıfatıdır. Cenab-ı Hak bu sıfatlardan yüce ve münezzehtir. Yüce Allah (c.c), “(yıldız) kaybolduğu zaman, “ben kaybolanları sevmem”²⁴⁹ diyerek ayın hareket ve intikal etmesiyle onun rab olmadığını kavmine beyan eden halîli, resulü ve kulu Hz. İbrahîm (a.s.)'i övmüştür. Bir mekândan intikal eden her şey, (ayette de geçtiği gibi) “âfil”dir. Yüce Allah (c.c.) ise bundan münezzehtir...²⁵⁰

el-Kevserî'nin, bu konuda İbn Hazm'ın görüşlerine müracaat etmesi manidardır. Zira kendisinin de belirttiği gibi, bir zâhirî olan, İbn Hazm bile böyle derken bu konuda başka bir şey söylenebilir mi?

Konuyla ilgili olarak gerek el-Kevserî'nin kendi serdettiği görüşleri ve gerekse de İbn Hazm'dan yapmış olduğu iktibaslara bakıldığı zaman şöyle bir sonucun ortaya çıktığı anlaşılmaktadır: Aklî delillerle ispat edilmiş olmaktadır ki, haberi/fiilî sıfatlardan olan “nüzü'l”ün zahiri manası itibariyle Allah Teâlâ (c.c.)'ya nispeti caiz değildir. Zira böyle bir inanış Allah Teâlâ (c.c.)'yı yaratılmışlara benzetmek olacaktır ki, Yüce Allah (c.c.) bundan münezzehtir.

d) Allah Teâlâ (c.c.)'ya Cihet İsnadı

el-Kevserî, “*Makâlât*”ında teşbih ve tecsîm konularını tüm boyutlarıyla ele almaktadır. Bir makalesini Allah Teâlâ (c.c.)'ya yön isnadının eleştirisine tahsis etmiştir. Bu makale de genel olarak ehl-i sünnet büyüklerinin görüşlerini aktarmış bazen de ilgili kısımlarda izahlarda bulunarak yapılan istidlâlî takviye etmiştir. Bu başlık altında başta dört mezhep imamı olmak üzere diğer bazı ulemanın görüşleri ve el-Kevserî'nin bu konuya dair bakış açısı ele alınacaktır.

²⁴⁸ Parçalardan oluşmuş, uzuvların birleşmesiyle meydana gelmiş.

²⁴⁹ el-En'âm, 6/76.

²⁵⁰ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm, *el-Fisal fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* tah. Muhammed İbrahim Nasr ve Abdu'r-Rahmân Umeyre (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1985/1405), 2/357; el-Kevserî, *Makâlât*, 52.

Bu konuya dair el-Beyâzî, “*İşârâtü'l-Merâm*”dan İmâm Ebû Hanîfe (rh.a)’nin yaklaşımını verir. Kim, Rabbimin, gökte mi yoksa yerde mi olduğunu bilmiyorum, derse kâfir olur. Aynı şekilde, Allah (c.c.) Arş’ın üzerindedir. Arş’ın ise gökte mi yoksa yerde mi olduğunu bilmiyorum diyen kimse de kâfir olur.²⁵¹ Daha sonra el-Beyâzî, İmâm Ebû Hanîfe’nin bu sözünün açıklamasını aktarır. Çünkü o kimse Bârî Teâlâ (c.c.)’ya bir yön ve mekân tahsis ederek konuşmuştur. Yön ve mekânla tahsis edilen her şey ise zarurî olarak muhdes (sonradan var olmuş) ve bir muhdis’e (var ediciye) muhtaçtır. Böyle bir söz, Allah Teâlâ (c.c.) hakkında açık bir kusur ve eksiklik iddia etmektir. Allah Teâlâ’ya cismiyet ve cihet isnat eden kimse, hissî olarak işaretle gösterilmesi mümkün olan şeyler dışındaki bir varlığın varlığını inkâr eden kimsedir. Bunlar (böyle şeyler söyleyen kimseler), bu türlü sıfatlardan münezzehten olan ilâhın zatını inkâr eden kimselerdir ki, küfürleri hiç şüphesiz sabit olmuştur.²⁵²

et-Tahâvî şöyle der: Allah Teâlâ (c.c.) bir takım sınırlardan, son noktalardan, parçalardan, uzuvlardan ve edevattan yüce (böyle şeylerle vasıflandırılmaktan münezzehten)’dir. Diğer sonradan meydana gelen hususlar gibi, altı yön (ön-arka, sağ-sol ve yukarı-aşağı) de onu kaplamaz. O’nun hakkında yön söz konusu edilemez.²⁵³ Bu eserde İmâm Ebû Ca’fer, Henefî Mezhebinin üç büyük imamının itikâdî görüşlerini toplamıştır. el-Kevserî, İmâm Tahavî’nin, gerek itikâdî görüşleri, gerekse de fikhî hükümleri Hanefî Mezhebinin üç imamından aldığı senet zincirini zikretmiş ve Tahavî’nin, akîde konusundaki bu eseri, imamlarımızdan bu güne tevâtür yoluyla aktarılacak geldiğini beyan etmiştir.²⁵⁴

el-Kevserî, İmâm Mâlik (rh.a)’ın da, Allah Teâlâ (c.c.)’ya yön isnat edenleri reddettiğini, İbn-i Arabî’nin “*el-Avâsım mine’l-Kavâsım*”ında ve et-Tâkî

²⁵¹ en-Nu’mân b. Sâbit el-Kûfî İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu’l-Ebsat*, (İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri içerisinde) çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 7. Baskı, 44; el-Beyâzî, *el-Usûlu’l-Münife*, 89; el-Beyâzî, *İşârâtü’l-Merâm*, 168.

²⁵² el-Beyâzî, *İşârâtü’l-Merâm*, 168.

²⁵³ Ebû Ca’fer et-Tahavî, *el-Akîdetü’t-Tahâviyye*, 15.

²⁵⁴ et-Tahavî el-Mısırî (rh.a) dedi ki: Bu (kitap), (İslam) milletinin fakihleri Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî’nin mezhepleri üzerine ehli sünnet ve’l-cemmat akidesinin zikrini beyan eden ve dinin asıllarından inanılması zaruri olan ve onunla alemlerin Rabbine kulluk yapılan şeylerin açıklaması hakkındadır. Ebû Ca’fer et-Tahavî, *el-Akîdetü’t-Tahâviyye*, 7; el-Kevserî, *Makâlât*, 222-3.

es Subkî'nin *es-Seyfu's-Sakîl*'inde uzun uzadıya yer aldığı üzere, uzun açıklamalar yaparak haber vermiştir.²⁵⁵

İmam Şafîî (rh.a)'nin mücessime hakkındaki görüşü ise, Nevevî'nin, “*Şerhu'l-Mühezzeb*”de ortaya koyduğu gibidir. et-Takî el-Hısnî, “*Kifâyetu'l-Ahyâr*”da -ki bu kitap, Şafîî fikhî konusunda Ezher'de ders kitabı olarak okutuluyordu- şöyle diyor: Nevevî, “*Şerhul-Mühezzeb*”de, namazın sıfatı konusunu işlerken Mücessime'nin tekfirinde kesin bir tavır takınmıştır. Ben derim ki, bu görüş, iptali mümkün olmayan bir doğrudur. Zira Mücessime ve Muattıla²⁵⁶ söyledikleri sözlerle “O'na benzer hiçbir şey yoktur, O, Semî'dir, Basîr'dir”²⁵⁷ ayetine açıkça muhalefet etmişlerdir. Hâlbuki bu ayette her iki gruba da red vardır.²⁵⁸

İbn-i Hazm, “*el-Fisal*”de mücessimeye karşı en sert tavrı takınan âlimlerdendir. “De ki: Göklerde ve yerde olanlar kimindir? De ki: Allah'ındır”²⁵⁹ ayeti, mekân ve onun içinde bulunan her şeyin Allah Teâlâ (c.c.)'nin mülkü olduğunu ifade etmektedir. “Göklerde ve yerde olan her şey mutlaka Allah'a kul olarak gelir”²⁶⁰ ayeti, yer ve gök sakinlerinin hepsinin Allah Teâlâ (c.c.)'in kulu olduğunu açıkça ifade etmektedir. “Gecede ve gündüzde barınan her şey O'nun'dur. O her şeyi işitendir bilendir”²⁶¹ ayeti de zaman ve onun içinde olan her şeyin Allah Teâlâ (c.c.)'in mülkü olduğuna delalet etmektedir.

Böylece ortaya çıkmıştır ki, mekân ve mekâna bağlı olan her şey, zaman ve zamana bağlı olan her şey Allah Teâlâ (c.c.)'in mülküdür. Ve bu Ebû Müslim el-İsbehânî, Fâhru'd-Dîn er-Râzî ve diğerlerinin ifade ettiği gibi Allah Teâlâ (c.c.)'in zaman ve mekândan münezzehe olduğuna delalet eder. Yoksa Allah

²⁵⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 223.

²⁵⁶ Muattıla: Terim olarak ilk defa Allah'ın zâtını sıfatlarından soyutlayanlar için kullanılmıştır. . Topaloğlu & Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 222.

²⁵⁷ eş-Şûra, 42/11.

²⁵⁸ bkz: Ebu Zekeriyâ Muhyî'd-Dîn b. Yahyâ b. Şerîf b. Mürrî en-Nevevî, *Kitâbu'l-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb li's-Şîrâzî*, tah. Muhammed necîb el-Mutî'î (Cidde: Mektebetu'l-İrşâd, t.y.), 3/232 vd.

²⁵⁹ el-En'âm, 6/12.

²⁶⁰ Meryem, 19/93.

²⁶¹ el-En'âm, 6/13.

(c.c.)’ın hem “mâlik” hem “memlûk”, hem “kul” hem de “ma’bûd” olması gerekir ki, Allah Teâlâ bundan çok yücedir.²⁶²

O, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş’ın üzerine istivâ edendir. Yere gireni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve oraya yükseleni bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı görür.²⁶³ Cenabı Hakk bu ayet-i kerime’de “istivâ” ile “maiyyeti” bir arada zikretmesi kesin olarak delalet etmektedir ki, istivâ mekânsal olarak “yerleşmek” manasında değildir. Zira öyle olsa maiyyet ile çelişirdi. Te’vîl edilme noktasında “maiyyet”in istivâ’ya karşı bir üstünlük ve önceliği yoktur. Böylece hak ortaya çıkıp onların yaptıkları bâtil olmuştur.

el-Kevserî, teşbih ve tecsîm akidesine sahip kişilerin kendi görüşlerini desteklemek için İbn Abdî’l-Berr’in “*et-Temhîd*” ve “*el-İstizkâr*”ındaki bazı ifadelerle tutunmalara çalışmalarına karşı Ebû Bekr b. el-Arabî’nin “*el-Â’rîda*”sından yaptığı uzunca bir alıntı ile karşılık verir.²⁶⁴

el-Kevserî, Takî es-Subkî’nin “*el-Fetâva’l-Halebiyyât*”da kendisinden rivayet ettiğine göre İmâm Ebû Mansûr Abdu’l-Kâhîr et-Temimî’ “*el-Esmâ ve’s-Sıfâr*” adlı eserinde şöyle dediğini nakleder: Eş’arî ve mütekellimlerin çoğu, çıkardığı bidat küfür olan veya küfre yol açan bidatçileri tekfir etmişlerdir. Ma’bûd’u için şekil, sınır ve son nokta iddia eden veya onun için hareket ve sükûn gibi durumları caiz gören kimseler gibi. Horasan’ın mücessimesi olan Kerrâmiyye’yi²⁶⁵ tekfir etmek için akıl sahibi kimsenin önünde herhangi bir problem yoktur. Onlar, “Allah Teâlâ (c.c) cisimdir, O’nun bir sınırı ve altından son noktası (Arş’la bittiği yerden) vardır. O, Arş’ına dokunandır ve O, mahallu’l-havâdis (sonradan meydana gelen olayların yeri)’dir, demişlerdir.”²⁶⁶

²⁶² el-Kevserî, *Makâlât*, 223.

²⁶³ el-Hadîd, 57/4.

²⁶⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Meâfirî, *Â’rîdatü’l-Ahvazî bi Şerhi Sahîhi’t-Tirmizî* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, t.y), 2/232.

²⁶⁵ Kerrâmiyye: Muhammed b. Kerrâm’a (ö.869) tâbi olanlar. Allah (c.c.)’a cisim ve mekân izafe ederler. O’nun, sonradan meydana gelen olaylara mahal teşkil ettiğine inanır, kalbî tasdiksiz imanı sahih sayarlar. Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/294; Topaloğlu & Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 183.

²⁶⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 226.

e) Hulûliyye

el-Kevserî Mısır'daki ilmi mahfili çok yakından takip eder. Gerek dergi ve gazetelerde yayınlanan ilmi makaleler olsun gerek kitaplar olsun ehl-i sünnet inancına aykırı olan ne varsa o konuya temas etmiş ve eleştiride bulunmuştur. Bu fonksiyonu icra sadedinde “*Evrendeki Gizli Güç*” başlıklı bir makale kaleme alarak bir yazarın hulûliyye inancına çıkan görüşlerini eleştirmiştir. Öncelikle “hulûl” inancıyla ilgili bilgi vermek yerinde olacaktır.

Sözlükte “bir şeyi çözmek, bir yere intikal etmek, konup yerleşmek” anlamlarında masdar olan hulûl kelimesi isim şeklinde de kullanılır. Terim olarak gül suyunun güle sirayet etmesi gibi iki cismin birleşmesi, varlıkla onun mahalli veya arazla cevher arasındaki münasebet, bir şeyin mevcudiyetinin diğerinin mevcudiyetiyle aynı olması gibi değişik biçimlerde tanımlanmıştır. Hulûl genellikle Allah Teâlâ'nın yaratıklarına ve özellikle insanın bedenine intikal etmesi şeklinde tanımlanmıştır.²⁶⁷

el-Kevserî, yazarın bazı iddialarını naklederek eleştirilerini dile getiriyor. Yazarın iddiasına göre: Âlemde, onu hareket ettiren ve işlerini idare eden gizli bir güç vardır.²⁶⁸ el-Kevserî'nin buna cevabı: Âlemdeki gizli olan bu güç mazruf, âlem ise zarf konumunda olacaktır. Zaruri olarak mazruf, zarfın içinde olacaktır. Yazarın nazarında bu, Allah (c.c.)'ın “el-Kavî” ism-i şerifinden alınamaz. Zira O'nun sıfatları, O'nun yüce zatıyla kaimdir, evren ile değil!²⁶⁹ el-Kevserî'nin üstad dediği yazar, bu gücü şöyle nitelemektedir: Onu hareket ettiren ve işlerini idare eden; (aynı şekilde) o, evrenin varlığının ve devamının illetidir.²⁷⁰ Müslümanlara göre evrenin hareket ettirilmesini ve işlerinin idare edilmesi Allah (c.c.)'a aittir. Yazar ise bu işleri bu güce bağlamaktadır. Muvahhitlerin, Allah (c.c.) hakkında inandıkları şeye, yazar bu güç hakkında inanmaktadır. Bu, modern çağda boy gösteren, batı felsefecilerden Hulûliyye'nin mezhebidir. Oysa Allah

²⁶⁷ Kürşat Demirci, “Hulûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/340; Topaloğlu & Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 133.

²⁶⁸ el-Kevserî, yazarın ismini vermiyor. Kendisinden es-Sekâfe sahibi üstat diye bahsediyor. Kitabın ismi ise “*el-Ahlâk*”. el-Kevserî, *Makâlât*, 274.

²⁶⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 274.

²⁷⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 274.

Teâlâ (c.c.) şöyle buyuruyor: “(Bu), her şeyi gayet iyi yapan Allah Teâlâ’nın yapısıdır.”²⁷¹

el-Kevserî, yazarın “Gizli Güç”teki muradını açıkça ortaya koyduğunu ve “bu, Allah (c.c.)’a aittir” yazacak yerde, kalem kaymasıyla “bu Allah (c.c.)’tır” demiş olmasına ihtimal bulunmadığını da belirtmektedir. Çünkü bir kalem kayması olsaydı, bu çirkin zulmü, diğer baskıları beklemeden, kitabın ikinci baskısında düzeltirdi. Hatta koparılan onca gürültüden ve üzerinden yıllar geçtikten sonra yalnızca bu cümlenin düzeltilmesi, birbirine sıkı sıkıya bağlı ifadelerde yapılacak toplu bir düzeltme olmaksızın, durumu kurtarmayacaktır. Yazar, kabul ve tasdik ediyoruz ki, her şeyimiz için, bizim hayatımız, sağlığımız, ihtiyaçlarımız, hayattaki her çeşit lezzet ve türlü nimetler için ona minnettarız, diyor.²⁷²

Oysa Müslüman, bu gibi şeyleri ancak Mun’îm ve Deyyân olan Allah (c.c.) için kabul ve tasdik eder. Bu da ehl-i dinin Allah (c.c.) için kabul ettiği bir şeyi, bu güç için kabul etmektir ki, bu durumda yazar apaçık bir biçimde bu gücü ilâh edinmektedir.²⁷³

(1) Hulûl-i Havâdis

el-Kevserî “Tenzih Akidesi” isimli makalesinde bu konu hakkında net olarak şunları söyler: Allah Teâlâ (c.c.)’nın, havâdise mahal teşkil etmekten ve havâdisin kendisine hulûlünden tenzihi, İslâm dininde zaruretle sabit olan hususlardandır. Ümmet, İslâm güneşinin doğduğu günden, bu güne, bu akide üzerine yürüyegelmiştir.²⁷⁴ Bu görüşe dair bazı ayetleri²⁷⁵ delil olarak kullanır. Daha sonra Dârimî’nin iddialarını ele alarak değerlendirmede bulunur.

Osman b. Sa’îd ed-Dârimî, Allah Teâlâ (c.c.) hakkında şöyle der: Hayy-u Kayyûm’dur, dilediğini işler. Dilediği zaman hareket eder, dilediği zaman iner ve çıkar. Dilediği zaman durulur ve yayılır, dilediğinde kalkar ve oturur. Çünkü ölü ile diri arasındaki ayırt edici belirti, hareket etmektir. Her hayat sahibi zarurî

²⁷¹ en-Neml, 27/88.

²⁷² el-Kevserî, *Makâlât*, 274.

²⁷³ el-Kevserî, *Makâlât*, 274.

²⁷⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, 260.

²⁷⁵ eş-Şûrâ, 42/11; en-Nahl Suresi, 16/17; İhlâs, 112/4; en-Nahl Suresi, 16/74; es-Sâffât, 180.

olarak hareketlidir. Her ölü de zarurî olarak hareketsizdir.²⁷⁶ el-Kevserî'nin bu iddialara cevabı şu şekildedir: Bu inanış kitap, sünnet ve âlimlerin kavilleri tarafından reddedilmiş ve apaçık aklî deliller tarafından duvara çalınmış katışıksız bir tecsîmdir. Ola ki, hüsrân içindeki bu Sicizli yazarın ma'bûd'u da, komşusu olan sığır kullarının (ineğe tapanların) inancında olduğu gibi, oturmakta, kalkmakta ve hareket etmektedir. Allah Teâlâ (c.c.)'ya, kalkmak, oturmak, hareket etmek ve diğer havâdis (sonradan meydana gelen şeyler ve fiiller) isnadı, Allah Teâlâ (c.c.)'ya, havâdis'in hulûl ettiği (havâdis'in Allah (c.c.) ile birlikte bulunduğu) inancıdır ki, hulûl-i havâdis'e inanmak, ehl-i hak indinde açık bir küfürdür. Kim âlemlerin ilahı hakkında böyle bir şeye inanırsa ittifakla kâfir olur. Böyle bir şeye inananın arkasında namaz kılana veya onunla nikâhlanana yazıklar olsun!²⁷⁷

f) Allah Teâlâ ile Yarattıkları Arasında Mesafe İddiası

Dârimî'nin iddiası: Dağın tepesindeki kimse, dibindeki kimseden Allah Teâlâ (c.c.)'ya daha yakın değildir diye sana kim haber vermiştir? Minarenin ucu, Allah Teâlâ (c.c.)'ya, dibinden daha yakındır.²⁷⁸

Başka bir iddiasında: O, arşının üzerinde bulunup, yarattıklarından açık bir mesafe ile ayrılandır. Yedi gök de o'nunla, yeryüzündeki yaratıklarının arasında bulunan mesafe ve ayırıcılardandır.²⁷⁹

el-Kevserî, Mücessime'nin imamına göre uçakla gökyüzüne yükselen kimse, onun ma'bûd'una, diğer insanlardan daha yakın olmaktadır. Büyük yıldızlara kulluk eden es-Sâbietu'l Harrânîyye'nin²⁸⁰ yaptığı gibi, sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla yazar da, dağ başlarında, minarelerde ve gözlem evlerinde başını kaldırıp ma'bûd'una bakmaktadır.

²⁷⁶ Dârimî, *Reddu'l-Îmâm ed-Dârimî*, 20.

²⁷⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 217, 230.

²⁷⁸ Dârimî, *Reddu'l-Îmâm ed-Dârimî*, 100.

²⁷⁹ Dârimî, *Reddu'l-Îmâm ed-Dârimî*, 79.

²⁸⁰ Harrânîler: Yerleşim merkezleri olan Harran'a nisbetle komşularının Harrânîler adını verdiği topluluk İslâmî kaynaklarda bu isimle, ayrıca Harnânîler ve Harbânîler şeklinde zikredilmiş, Kesdânîler (Kasdeliler), Keldânîler ve Nabatîler olarak da anılmıştır. Tarih boyunca Harrânîler eski Mezopotamya politeizmine bağlı kaldılar. Uzun zaman hâkimiyetleri altında yaşadıkları Asur ve Bâbillîler'in yıldız ve gezegenleri temsil eden tanrılar kültü Harrânîler'in inanç sistemlerinin merkezini oluşturdu. Mîlîl ve nihâl yazarlarının "Harranlı Sâbiiler dedikleri grup bu Harrânîlerdir. Şinasi Gündüz, "Harrânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/240-2.

Müslümanlara gelince onlar, Allah Teâlâ (c.c.)’nın mekândan münezzehtir olduğuna inanırlar. O’na nispet edilen mekân neresi olursa olsun, fark etmez. O’na (c.c.) yakınlık, mesafe ile ilgili değildir. Ondan uzaklık da mesafe ile ölçülmez. “Yüce Allah (c.c.) şöyle buyuruyor: “Secde et ve yaklaş.”²⁸¹

Nesâî ve başkalarının tahrîc ettiği bir hadiste de Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kulun, Allah’a en yakın olduğu durum, secde durumudur.”²⁸² Hüsrandaki bu adam ve çevresindekiler ise şöyle diyorlar: “Hayır! Kul, dağın tepesine yükselir ve gözetleme yerinin üzerine çıkarsa ma’bûd’una yakınlaşır.” Bundan âlâ küfür olur mu?²⁸³

Hüsrandaki bu adam ve yandaşları ise: Hayır aksine, dağ başlarına, yüksek gözetleme yerlerinin üzerine veya kendisini göğe yükselten bir uçağa binerse, ma’bûd’una daha da yakınlık elde etmiş olur” diyorlar. Oysa Mısır’da bir dağın tepesine çıkan birinin semtû’r-re’s’i²⁸⁴, meselâ Amerika’da bir başka dağın tepesine çıkmış olan birinin semtû’r-re’s’i yönüne göre tamamen farklı bir pozisyonda bulunacaktır. Zira yerkürenin yuvarlak olduğu, tartışma kabul etmez bir gerçektir. Hatta İbn-i Hazm ez-Zâhirî, “*el-Fisal*”da, “Muhakkak ki, yerkürenin yuvarlak olduğu Kur’an ve sünnet ile sabittir”²⁸⁵ diyor ve konunun Kur’an ve Sünnet’ten delillerini sıralıyor. Daha ilk derslerinde yerkürenin yuvarlak olduğunu öğrenen ilkokul çocukları -ki yine ilk derslerinde semtû’r-re’s’i’nin sürekli değiştiğini görmekteydiler- akıl bakımından az gelişmiş olduğundan, dağın tepesindeki insanın, ma’bûd’una daha yakın olduğunu söyleyen bu yenilikçi haşevî²⁸⁶ ile alay etmezler mi? Koca bir adamdaki bu putperest aklına yazıklar olsun ve yazıklar olsun o kimselere ki,²⁸⁷ akılları böyle birinin peşinden gitmelerini veya onu övmelerini engellememektedir.²⁸⁸

²⁸¹ el-Alak, 96/19. (Not: Bu bir secde ayeti mealidir.)

²⁸² Ebû Abdi’r-Rahmân Ahmed b. Şu’ayb b. Ali b. Sinân b. Bahr el-Horâsânî en-Nesâî, *Sünenu’n-Nesâî* tahrîç. Sıdkî Cemîl el-Attâr (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2005/1426), Bâbu’t-Tatbîk, 1137.

²⁸³ el-Kevserî, *Makâlât*, 231.

²⁸⁴ Semtû’r-Re’s: İnsanın başının tam üzerine gelen gök noktası, başucu. Lûyis Ma’luf, “Semtû’r-Re’s”, *el-Müncid fi’l-Lügati ve’l-Alâmi*, (Beyrut: el-Mektebetü’ş-Şarkıyyetü, 1986), 349.

²⁸⁵ İbn Hazm, *el-Fisal*, 2/97.

²⁸⁶ Haşevîyye: Dinî konularda akıl yürütmeyen, nasların zâhirine bağlı kalmak suretiyle teşbih ve teccîme kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen bir addır. Topaloğlu & Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 119.

²⁸⁷ Bu kimselerden kasıt İbn Teymiyye ve onun talebesi İbnu’l-Kayyım’dır.

²⁸⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 218.

g) Allah Teâlâ İçin Bir Sınır ve Son Tayin Etme Meselesi

Dârimî'nin iddiası: Allah (c.c.) için sınır, son ve nihayet söz konusu olamayacağı şeklindeki iddia, Cehm'in bütün dalâlet ve mugalatasını, üzerine bina ettiği asıl olup, âlimlerden herhangi birinin, bu çirkin görüşe yöneldiği bize ulaşmış değildir. Bu ifadelere yakın olarak başka bir yerde de şöyle der: Allah Teâlâ (c.c.)'nın da bir sınırı vardır. O'nun mekânı için de bir sınır vardır. O, göklerin üzerindeki Arş'ının üstündedir. Bunlar ise iki sınırdır. Allah (c.c.) ve o'nun mekânı hakkında herkes Cehmiyye'den daha bilgilidir.²⁸⁹

el-Kevserî'nin bu iddiaya cevabı: Bu cümlelerden sonra en küçük bir utanma belirtisi göstermeksizin, bütün bu özellikler Allah Teâlâ (c.c.)'ya izafe ediliyor. Oysa sınırı, sonu ve nihayeti olan bir şey cisimdir, çeşitli yönlere gidicidir ve böyle bir şeyi âlemlerin ilâhı hakkında söyleyenin, İmâm Ebû Mansûr el-Bağdâdî'ye göre kâfir sayılması vaciptir. Nitekim bu husus, “*el-Tabsîratu'l-Bağdâdiyye*”, “*el-Esmâ ve's-Sıfât*” ve “*el-Fark Beyne'l-Fırak*” adlı eserlerde yer almıştır.²⁹⁰

h) Hz. Âdem (a.s.)'in Yaratılışı

Dârimî, (Hz. Âdem (a.s.) hakkında): (Allah Teâlâ (c.c.)), Âdem'i eliyle, dokunarak yarattı.²⁹¹ el-Kevserî, bu ifadenin Dârimî'nin kitabında birçok kez tekrarlandığını, Allah(c.c.)'ın, (Dârimî'nin bunu) Hz. Âdem (a.s.)'ı yaratışını, çamurun ele alınması ile meydana gelen bir yaratma olarak gördüğünü dile getirir. Bu dilde açıkça işlenmiş bir rezalet ve gün gibi ortada olan bir küfürdür. Allah (c.c.)'ın, Hz. Âdem(a.s.)'i eliyle yaratmasının anlamı, ancak ve ancak, uzuv söz konusu olmaksızın, özel inayetiyle yaratmasıdır.²⁹² Nitekim Araplar şöyle derler: “Elin kapalı.”²⁹³ Şu ayet de bunu doğrulamaktadır: “Allah'ın yanında İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. O'nu topraktan yarattı, sonra da ona “ol” deyince o da oluverdi.”²⁹⁴

²⁸⁹ Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî*, 25.

²⁹⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 217.

²⁹¹ Dârimî, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî*, 26.

²⁹² el-Kevserî, *Makâlât*, 230.

²⁹³ “Eli sıkı cimri” anlamında bir darb-ı mesel.

²⁹⁴ Âl-i İmrân, 3/59.

i) “Eynellâh” ya da Cariye Hadisi

Hadis literatürüne “eynellâh hadisi” veya “cariye hadisi”²⁹⁵ ismiyle bilinen bu hadis, Allah Teâlâ (c.c.)’ya yön ve mekân isnadında istihdam edilmektedir. el-Kevserî bu konuda ayrıntıya girmeden şunları söyler: Senedinde ve metninde ihtilaf ve ızdırab²⁹⁶ vardır.²⁹⁷ Yani tüm varyantlarına bakıldığı zaman bu hadisin mana ile aktarıldığını göstermektedir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) ile cariye arasında geçen konuşmanın, muhtelif raviler tarafından birbirinden farklı lafızlarla aktarılması sonucunda, teknik tabiriyle “ızdırab” dediğimiz durum ortaya çıkmıştır ki, ehlince malum olduğu üzere, senedi sahih de olsa herhangi bir rivayetin metninde bulunan bu tür bir “uyuşmazlık”, hadisi sıhhat derecesinden zaaf derecesine düşürür.²⁹⁸

“Eyne/nerede” kelimesi, bazan bir mekânı sormak için kullanıldığı gibi bazan da “mekânet/menzile” anlamında sorulur. Bu durumda söz konusu hadis, “Allah Teâlâ (c.c.)’ın menzilesi, senin menziline göre nerededir?” olur. Bu konudaki detaylı açıklama için ise Ebubekir b. el-A’rabî’nin “*el-Ârîdâ*”sına yönlendirmede bulunur. Bir de şiirden delil getirir, Araplar arasında “filan kişinin mekânı göktedir” şeklindeki kullanım yaygın olarak bilinmektedir ki, gökle veya orada mekân tutmakla hiçbir ilişkisi söz konusu edilmeksizin, o kişinin durumunun yüceliğini anlatır. Nâbiğa, Benî Ca’d hakkında şöyle diyor:²⁹⁹

“Şeref, şan ve yüceliğimiz gökte,
Bizim gözüümüzse daha yüksekte.”³⁰⁰

²⁹⁵ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü’rî, *Sahihu’l-Müslim*, tah. Muhammed Fuâd Abdu’l-Bâkî (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1991/1412), “Mesâcid”, 33; Ebû Dâvud, “Salât”, 166; en-Nesâî, “Sehv”, 20; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, tah. Muhammed Fuâd Abdu’l-Bâkî, (Beyrut: Dâru’t-Türâsi’l-Arabî, 1985/1406), “İtk”, 6.

²⁹⁶ İzzırâb: Hadîsin muzdarib olması veya hadîsin muzdarib olarak rivayet edilmesidir. Muzdarib ise, ravi veya ravilerin birbirine muhalif olarak -kuvvetçe birbirine eşit şekilde- rivayet ettikleri ve aralarında tercih imkânı bulunmayan hadislerdir. Bu durum senette veya metinde olabilir. Senedi sahih de olsa herhangi bir rivayetin metninde bulunan bu tür uyuşmazlık, hadisi sıhhat derecesinden zaaf derecesine düşürür. Ravinin ta’n edilmesi sebebiyle merdud olan rivayetlerden kabul edilir. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1987), 123-4; Mahmud Tahhân, *Yeni Hadis Usûlü* çev. Cemal Ağırman (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 127-8.

²⁹⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 262.

²⁹⁸ Sifil, *Sana Dinden Sorarlar-I*, 1/168-9.

²⁹⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 231-2.

³⁰⁰ el-Kevserî’nin yapmış olduğu bu şiirin kaynağını bulamadık. Başka bir şiir için bkz: Ebu’l-Hasen Ali b. Ebî Bekir Nûru’d-Dîn el-Heysemî, *Mecmeu’z-Zevâid ve Menbau’l-Fevâid* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2001/1422), 8/161-2, (No. 13338).

Semtü'r-re's konusunda da yeni bir izahatta bulunur. Öte yandan semtü'r-re's'in şu andaki pozisyonu, semtü'r-re's her an değiştiği ve yenilendiği için, birkaç saat sonra semtü'l-kadem'e³⁰¹ dönecektir. Dolayısıyla, Allah (c.c.)'ın, şu andaki semtü'r-re's doğrultusundaki bir mekânda olduğu iddiası, birkaç saat sonraki semtü'r-re's'e işaret, şu ankinden farklı bir pozisyona işaret olacağından çelişki oluşturmaktadır. Zira birkaç saat önce semtü'r-re's olarak işaret edilen doğrultu, birkaç saat sonra semtü'l-kadem olacaktır! Bu aldanmışlara tavsiyem odur ki, dağın tepesindeki kişinin, aşağıdakine oranla Allah (c.c.)'a daha yakın olduğu yolundaki sözlerini, küçük okul çocuklarına duyurup da, onları bu sözlere ve söyleyenlerinin akıllarına avurtlarını şişire şişire güldürmesinler!³⁰² Allah (c.c.) ilmi, bu felaket sahiplerinin örnek alınamayacağı kadar zengin kılmıştır. Ahir zamanda bu sapıklarla yardımlaşmaya çalışan kimseler, İslâm için çarpan nabızlar bulunduğu sürece teşbih akidesi için havanın hiçbir zaman arı-duru olmayacağını bilmeyenlerdir. Şurası iyice bilinmelidir ki, tenzih akidesi, bilmediği şeyi övmeyi alışkanlık haline getirmiş bir şahsın düşündüğünden daha köklü bir biçimde nefislere yerleşmiştir.³⁰³

el-Kevserî'nin makalelerinde üzerinde en çok durduğu konu tenzih akidesi olmuştur. O geçmişten tevarüs eden akideye sımsıkı bağlı bir kişi olmuş. Bağlı olmakla yetinmeyip, bu konuda aykırılık teşkil eden, eski ve yeni demeden, her kişi ve her kesimle sonuna kadar mücadele etmiştir.

3. Kelânullâh'ın Harf ve Sesle Sudurunu Savunma Bid'ati

Bu başlık altında Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin, "Kelânullâh'ı harf ve sesle olduğunu ileri sürenlerin görüşlerinin eleştirisi" ele alınacaktır. Ama bu eleştirilere geçmeden önce konuyla ilgili bilgi vermek yerinde olacaktır. Onun için Kelânullâh'ın mahiyeti, kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzî ayrımı ve bu konudaki fırkaların yaklaşımı öncelikle ele alınması gerekmektedir.

³⁰¹ Semtü'l-Kadem: Ayakucu, aşağıya doğru en uç nokta. Ma'luf, "Semtü'l-Kadem", *el-Müncid*, 349.

³⁰² el-Kevserî, *Makâlât*, 218.

³⁰³ el-Kevserî, *Makâlât*, 262.

a. Kelâmullâh'ın Mahiyeti

Allah Teâlâ'nın "mütekellim" oluşu konusunda fırkalar arasında herhangi bir fikir ayrılığı söz konusu değildir. İhtilaf daha çok O'nun konuşmasının mahiyeti konusunda düğümlenmektedir.³⁰⁴ Bu başlık altında fırkaların görüşlerine yer verilecek.

1) Mu'tezile'nin Görüşü

Kelâmullâh'ı hâdis³⁰⁵ görenler, mütekellimi kelâmı yaratan olarak tarif etmektedirler. Bir varlığın fail olması demek, fiilin onda vaki olması demektir. Fiilin fail ile kaim olması gerekmediği gibi, kelimada, mütekellim ile kaim olması da gerekmemektedir.³⁰⁶ Mu'tezile'ye göre Allah Teâlâ'nın kelâmı, Allah (c.c.)'in zatından ayrı, onun yarattığı bir şeydir. Kelâm, onun yaratma fiilinin bir neticesidir.

Allah Teâlâ'nın mütekellim olduğunu kabul eden Mu'tezile, onun kelâmını, bazı mahallerde ses ve harfler var etme, Levh-i Mahfuz'da yazı şekilleri icat etme gibi manalara yormuştur.³⁰⁷

Allah (c.c.)'in kelâmı kadîm değil, muhdestir ve bizim kelâmımız cinsindedir ve kesik, düzenli seslerden meydana gelmektedir.³⁰⁸ Mütekellim, kelâm fiilini yapan yani yaratan anlamına gelir. Allah Teâlâ'nın mütekellim olması onlara göre, kelâmının faili demektir. Kur'an, Allah (c.c.)'in fiilidir.³⁰⁹ Mu'tezile'ye göre, Kur'an kadîm olsaydı, Allah Teâlâ gibi kadim olurdu. O zaman ulûhiyet konusunda Allah (c.c.)'in ortağı olmuş olurdu. Mu'tezile'ye göre kelâm harf ve sestten meydana gelmektedir. Bu kelâmın cüzlerden teşekkülü demektir. Ve yine bu sebepten dolayı (kelimeler ve harfler arasında) aralarında takdim-tehir söz konusu olmaktadır. Bu sebepler zorunlu olarak kelâmı mahlûk kılmaktadır.

³⁰⁴ el-Mâtürîdî, *Tevhîd*, 57.

³⁰⁵ Hâdis veya Hudûs: Sonradan meydana gelmek anlamında mastar, ayrıca isim olarak da kullanılan hudûs, kelâm ilminde Allah Teâlâ'nın varlığını kanıtlamada başvuru kavramlardan biridir. Bekir Topaloğlu & İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 131.

³⁰⁶ Ebu'l-Hüseyn Abdu'l-Cebbâr b. Ahmed b. Abdi'l-Cebbâr el-Hemedânî, *Şerhu Usûli'l-Hamse tah. Abdu'l-Kerîm Osmân* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996/11416), 535.

³⁰⁷ Sa'du'd-Dîn Mes'ud b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye* çev. Talha Hakan ALP (İstanbul: Rihle Kitap, 2011), 181.

³⁰⁸ Kadı Abdu'l-Cebbâr, *el-Muğnî*, 7/84.

³⁰⁹ Kadı Abdu'l-Cebbâr, *el-Muğnî*, 7/50.

Yani böyle bir vasfa sahip olan bir şey kadim olamaz.³¹⁰ Mu'tezîle'ye göre kelâm-ı nefsi diye bir şey söz konusu değildir. Zira ne zaruri, ne de istidlâlî bilgi ile elde edilmesi mümkün olmayan bir şeyin varlığına inanmak doğru değildir.

2) Müşebbihe ve Mücessime'nin Görüşü

Özellikle de burada zikredilecek kişiler bazı âlimler tarafından müşebbihe ve mücessime olarak kabul edilmiş kişilerdir. Örneğin İbnu'l-Cevzî'nin, Hanbelî mezhebine teşbih ve tecsim akidesini sokanlar zımnında ismini zikrettiği üç kişiden biri olan İbnu'z-Zâğûnî (v. 527/1132) "*el-İdâh fî Usûli'd-Dîn*" isimli eserinde, kelâmın Allah Teâlâ'dan harf ve sesle sadır olduğunu söylemiştir. Hatta Kur'an okunduğunda dinleyenin kulağına gelen sesin Allah Teâlâ'nın sesi olduğunu söylemeyi "güzel olarak niteleyecek kadar ileri gitmiştir."³¹¹ Ondan önce de Ebû Nasr es-Siczî "(Kur'an'ın) harf ve sesle sadır olduğunu inkâr edenlere reddiye" ismini verdiği bir eser kaleme almış ve orada aynı iddiayı ileri sürmüştür.³¹² Muvaffakuddîn İbn Kudâme "*es-Sirâtu'l-Müstakîm fî İsbâti'l-Harfî'l-Kadîm*" adlı bir eser kaleme almış ve eserin isminden de anlaşılacağı üzere harflerin kadîm olduğunu iddia etmiştir. Yine başka bir eserinde şunu dile getirmektedir: Allah Teâlâ'nın kelâmı, işitilen ses ve harf iledir. Allah Teâlâ onun şiir olduğunu nefy ve Kur'an olduğunu isbat ettiğine göre, akıl sahibi kimse için Kur'an'ın, kelimeler, harfler ve ayetler(den ibaret) olan bu kitap olduğu konusunda hiçbir şüphe kalmaz.³¹³

İbn Kudâme bir Eş'arî ile girmiş olduğu münazarada şöyle demektedir: Ehl-i hak -kendi taraftarlarını kastediyor- şöyle demiştir: Kur'an, Allah (c.c.) kelimadır, mahlûk değildir. Mu'tezile ise, "Kur'an mahlûktur" demiştir. Onların bu ihtilafı, Yüce Allah Teâlâ (c.c.)'ın nefsinde bulunan ve mahiyetini bilip

³¹⁰ Kadı Abdu'l-Cebbâr, *Usûli'l-Hamse*, 528, 531.

³¹¹ el-Kevserî, *Makâlât*, çev. Sifil, (çevirenin dip notu), 175.

³¹² Ebû Nasr Ubeydullâh Sa'îd b. Hâtim es-Siczî, *er-Redd alâ men Enkera'l-Harf ve's-Savt* tah: Muhammed b. Kerîm b. Abdillâh (Medîne: el-Meclisu'l-İlmî, 1413), 81.

³¹³ Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, *Lum'atu'l-İ'tikâd el-Hâdî ilâ Sebîli'r-Reşâd* tah: Eşref b. Abdi'l-Maksûd b. Abdi'r-Rahîm (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Taberiyye, 1995/1415), 85.

tanımadığımız kelam hakkında değil, elimizde mevcut bulunan bu Kur'an hakkındadır.³¹⁴

İbn Teymiyye'de, Allah Teâlâ'nın sesle konuştuğunu inkâr etmenin, selef'in ve imamların benimsemediği batıl bir bid'at olduğunu iddia eder. Ona göre "kelâm" Allah Teâlâ'dan hem "ses ile", hem de "harf ile" sadır olur.³¹⁵ Yine İbn Teymiyye, Kur'an'ın lafzının zat olarak hâdis, nev' (tür/cins) olarak kadîm olduğunu iddia etmiştir.³¹⁶ Bu görüşler -her ne kadar- aynı zamanda Hanbelî mezhebinde görüşü olarak kabul ediliyorsa da, başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere bu mezhebin ileri gelenleri, bu görüşü tasvip etmekten ziyade bu konuda konuşmayı doğru bulmamışlardır. Onların bu tavrı bazıları tarafından bu görüşleri benimsediği şeklinde kabul edilmiştir.³¹⁷ Bu görüş daha çok Hanbeli mezhebi içine yuvalanmış olan Müşebbihe/Mücessime taifesine ait olan kişilerin görüşüdür.³¹⁸ Günümüzde geleneksel hadis anlayışını benimseyenlerle Selefî-Hanbelî mezhebine bağlı olanların Kur'an'ın mahlûk olmadığını kabul etmekle birlikte telaffuzunun yaratılmış olduğunu söyledikleri görülmektedir.³¹⁹ İmam Ahmed bin Hanbel'in görüşünün bu olmadığı ileride nakledilecektir.

3) Eş'arîlerin ve Mâtürîdîlerin Görüşü

Eş'arîler ve Mâtürîdîler arasında bazı ihtilaflar söz konusu olsa da her iki ekolün mensupları "kelâmullâh"ı, kelâm-ı nefsi ve kelâm-ı lafzî olmak üzere ikili bir ayrıma tabi tutmuşlardır. Kelâm-ı lafzî, kelâm-ı nefsi'nin dışı yansımasıdır.

Kelâm-ı nefsi Allah Teâlâ (c.c)'nın zatı ile kaimdir. Harf ve sestten mücerret olup hâdis değildir. Kadimdir. Parçalara bölünmesi söz konusu değildir.

³¹⁴ el-Kevserî, bu münazaranın Dimeşk Zâhiriyye Kütüphanesi 116 numarada kayıtlı bulunan mecmuada yer aldığını kaydetmektedir. el-Kevserî, *Makâlât*, 178-9.

³¹⁵ Takiyu'd-Dîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm b. Teymiyye el-Harrânî, *Mecmû'u'l-Fetâvâ Şeyhu'l-İslâm Ahmed b. Teymiyye* (y.y: t.y), 8/528; 12/52, 585.

³¹⁶ Takiyu'd-Dîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm b. Teymiyye el-Harrânî, *Der'u Te'ârudi'l-Akl ve'n-Nakl*, 4/160; Takiyu'd-Dîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm b. Teymiyye el-Harrânî, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye fî Nakzi's-Şîa'til-Kaderiyye* (Y.y: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmiyye, 1986/1406), 1/176.

³¹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Lafziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/ 48.

³¹⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, çev. Sifil (çevirenin dip notu), 175.

³¹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Lafziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/ 48.

Tek bir kelâmdır. Kelâm-ı lafzî ise muhdestir. Kelâm-ı nefsinin harf ve sese bürünmüş hali olup çeşitli dillerle muhataplarına aktarılmasıdır.

4) el-Kevserî'nin Görüşü

el-Kevserî'nin makalesinde ağırlıklı olarak üzerinde durulan mesele, makalenin başlığından da anlaşılacağı üzere müşebbihe/mücessime taifesinin “kelâmulâh” ile ilgili görüşlerinin eleştirisi oluşturmaktadır. Makalede hem kendisi bu görüşü eleştirmekte hem de kadim kelimelerden alıntılar yaparak görüşünü desteklemektedir.

İnsanlar arasında, “Kur'an, hem harf ve ses olarak Allah (c.c.) kelimedir, hem de mahlûk değildir” demeyi kendisine yakıştırabilenler vardır.³²⁰ el-Kevserî ilk olarak harf ve ses ile mahlûk olmak arasında mütelâzim bir ilişki olduğuna işaret etmektedir. Gerçek şudur ki Kur'an, Levh-i Mahfuz'da, Cebrâîl (a.s.)'ın ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in lisanında, onu okuyan diğer insanların lisanlarında, kalplerinde ve onu üzerine yazdıkları yazı malzemesinde zaruri olarak mahlûk, hâdis ve muhdestir! Bunu inkâr eden kimse safsataya dalmış ve muhatap alınma mertebesinden düşmüş olur!³²¹ el-Kevserî'ye göre bu bedihî bir durumdur. Aksini düşünmek mümkün olmayan bir akıl tutulmasıdır. Bu konuda kendisi tek de değildir. Kendisinden önce mütekaddim ulemeden da bu duruma işaret edenler olmuştur. el-Kevserî'de onlardan alıntılar yapmıştır. Örneğin Ebû Bekr el-Bâkılânî'nin “*en-Nakzu'l-Kebîr*”'in'den bir alıntı da yapar: Kim, “Bismillâh”daki “sîn” harfinin “bâ”dan sonra geldiğini, “mîm” harfinin de, “bâ”dan sonra gelen “sîn”den sonra yer aldığını, bununla birlikte bu kelimenin evveli olmadığını (kadîm olduğunu) iddia ederse akıl dışı hareket ve zarureti inkâr etmiş, bedihî bir gerçeği yok saymış olur. Zira bir kimse, bir şeyin, bir başka şeyden sonra geldiğini itiraf ederse, onun bir evveli olmadığını iddia ettiği zaman muhataplardan düşer, safsataya daldığı ortaya çıkmış olur. Zaruri olan bir hususu bilerek inkâr etme küstahlığında bulunan bir kimsenin delille irşat edilmesi nasıl beklenebilir?³²²

³²⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 34.

³²¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 34.

³²² İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Me'âlî Abdu'l-Melik b. Abdillâh el-Cüveynî, *el-Kâmil fî Usûli'd-Dîn* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2010/1431), 2/458; el-Kevserî, *Makâlât*, 34.

Kim dudaklarının hareketinin, sesinin veya eliyle sayfaya yazdığı yazısının, Yüce Allah (c.c.)'ın, zatiyla kaim olan ilahî kelâmın bizatihi kendisi olduğunu iddia ederse, Allah (c.c.)'ın bir sıfatının, kendi zatına hulûl ettiğini, azalarına dokunduğunu ve kalbine yerleştiğini iddia etmiş olur! Bu sözü söyleyenle, “Allah'ın kelimesi İsa (a.s.) ile birleşmiştir” iddiasında bulunan Hristiyanlar arasında ne fark vardır?³²³ el-Kevserî'nin yapmış olduğu her iki alıntının ortak noktası şudur: Tüm bunlar yaratılmış olmanın özellikleridir. Kelam-ı lafzî'nin kadîm olduğunu iddia etmek bir çelişkidir. Zira bir şeyin hem sonradan meydana gelmesi hem de yaratılmış olmaması düşünülemez. Ayrıca ikinci alıntı da böyle bir inanışın Hristiyan inancına paralellik arz ettiği dile getirilmektedir.

el-Kevserî, İbn Teymiyye'nin sözlerinin şu anlama geldiğini söyler: Lafız Allah (c.c.)'dan harf ve ses olarak sudur eder. Böyle olunca da lafzın hâdis olması kaçınılmazdır. Fakat hiçbir lafız yoktur ki, öncesinde, kendisinden sadır olduğu bir başka lafız bulunmasın. Bu, geriye doğru sonsuza kadar böyle gider. Dolayısıyla lafız, nevi olarak kadîm olur. Havâdisin, Allah Teâlâ'ya hulûl görüşünün butlanını ve “evveli olmayan havâdis” (hem ezelî olan, hem de sonradan meydana gelmiş bulunan olaylar) bulunduğunu kabul etmenin hezeyan olduğunu idrak edememiştir! Çünkü “hareket” dediğimiz şey, bir durumdan başka bir duruma intikaldir. Bu da hareketin, -mahiyetine göre- öncesinde değişik bir durumda bulunmayı gerektirir. “Ezel” (öncesizlik) ise, öncesinde başka bir durumun bulunması keyfiyetine aykırıdır. Dolayısıyla hareket ile ezelîliğin bir arada bulunmasının imkânsız olması gerekir!³²⁴ Ayrıca şu da var ki, her nev' (tür/cins), ancak kendi fertleri içinde vücut bulur. Şu halde hem fertlerin hâdis olduğunu itiraf, hem de nev'in kıdemini iddia etmek, açık bir butlandır!³²⁵

Yüce Allah (c.c.)'a ses nispet edilmesi konusunda herhangi bir sahih hadis yoktur. Her ne kadar eş-Şeyhu'l-Harrânî,³²⁶ Müslüman olmuş görünen Yahudi filozof İbn Melkâ'ya uyarak caiz görmüş olsa da, -el-Münzirî'nin hocası- hafız Ebu'l-Hasen el-Makdisî Yüce Allah (c.c.)'ın, havâdisin kendisine hulûlünden

³²³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Sıfât* tahkik ve ta'lik: (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y), 255; el-Kevserî, *Makâlât*, 34.

³²⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, 35.

³²⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 35.

³²⁶ İbn Teymiyye kastedilmektedir.

tenzihini gerektiren kesin aklî delillere ek olarak, bu konudaki rivayetlerin³²⁷ butlanını ortaya koymak amacıyla özel olarak kaleme aldığı bir risalede doyurucu bilgiler vermiştir.³²⁸

Muhammed Zâhid el-Kevserî'ye göre Allah azze ve celle'ye harf ve ses isnat edilemeyeceği, aksi takdirde bunun, Allah (c.c.)'a yaratılmış bir şeyin hulûlû anlamı taşıyacağı ve böyle bir iddia da bulunan kişinin muhatap alınmaya değmeyecek kadar aklî tefekkür seviyesinden mahrum biri olduğunu bedihiyyattan kabul eder.

el-Kevserî bu konuyu izah ederken ilim elde etme yollarından aklî tefekkürü kullanmaktadır. Zira ehl-i sünnete göre aklî tefekkür de bilgi elde etme yollarındandır. Ve iki türdür. Birincisi zarûrî ilimdir ki buna bedihi de denir. Düşünmeden, ilk bakışta meydana gelen bilgidir; her küllün kendi parçasından büyük olduğunu bilişimiz gibi. İkincisi de istidlâlî ilimdir. Bu, düşünme türlerinden birine ihtiyaç gösteren bilgidir. Dumanı gördüğümüz zaman ateşin varlığına intikal edişimizdir. Bu vasıtaıyla da bilgi elde edilişi gerçeğe karşı direnmeyen insaf ehli için apaçık bir hakikattir. Müşebbihe aklın bilgi elde etme vasıtalarından sayılmasını kabul etmemişlerdir.³²⁹

Ayrıca el-Kevserî, “kelâmullâh”ı harf ve sesle sudurunu savunmak için hiçbir sahih rivayetin olmadığını da eklemektedir. Böyle bir savunmanın ancak ve ancak Mu'tezile mezhebini haklı çıkarma anlamına geleceğini beyan etmektedir.

C. Sem'ıyyât ve Muhtelif Mevzular

Genellikle akaid ve kalam kitapları üç ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar; ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'ıyyât konularıdır. Sem'ıyyât ışıtmeye dayalı olarak elde edilen bilgilerdir. Bir başka ifadeyle akıl yürütmeyeyle elde edilmeye müsait olmayan konular içermektedir. Kaynağı Kur'an-ı Kerim ve sahih sünnete dayalı naklî bilgilerdir.

³²⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, çev. Sifil (Bu rivayetlerin toplu dökümü ve kritiği için çevirenin dip notu), 185.

³²⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 35.

³²⁹ es-Sâbûnî, *el-Bidâye*, 17; çev. Topaloğlu, 56.

Muhtevası ise; kabir âlemi, ahiret hayatı, cennet-cehennem, melekler vs... Bu başlık altında da, üzerinde çalışılan eserin, sem'ıyyât konuları ve buna ilişkin meselelere dair ele almış olduğu konular incelenmeye çalışılacaktır.

1. Nüzûl-i İsa Meselesi

İsa (a.s.) yalnız dünyaya gelişiyle değil aynı zamanda dünyadan ayrılışı itibariyle de üzerinde bir hayli konuşulmuş ve yazılmış bir mesele olduğu, bu alanla iştigal edenlerin malumudur. Bu mesele bir yönüyle tefsir ve hadis ilminin konusu olmakla beraber diğer bir yönü itibariyle de kalam ilmini ilgilendirmektedir. Ancak burada daha çok kalamî açıdan mesele ele alınacak ve lüzum görüldüğü takdirde diğer iki ilim dalı kriterleri açısından da meseleye temas edilecektir. Şimdi öncelikle ehl-i sünnet dışı fırkalarının konuya yaklaşımı sunulacak daha sonra da ehl-i sünnetin iki kalam ekolü olan Mâtürîdî ve Eş'arî mezheplerinin görüşlerine temas edilecek daha sonra da müellifimiz görüşleri ele alınacaktır.

a. Mu'tezile'nin Konuyla İlgili Görüşleri

Bu mezhebin âlimlerinin ekseriyeti bu konuda ehl-i sünnet ile aynı inanıştadırlar. İmâm e-Nevevî “Sahîh-i Müslim” üzerine yazmış olduğu şerhte Kadı İyâz'ın, Mu'tezile ve Cehmiyye'den bazılarının Hz. İsa (a.s.)'ın nüzulüne inanmadıklarını söylediğini aktarmıştır.³³⁰ Bu ifadenin mefhum-u muhalifi göstermektedir ki, gerek Mu'tezile'nin, gerekse Cehmiyye'nin ekseriyeti Hz. İsa (a.s.)'ın kıyamete yakın yeryüzüne ineceği konusunda ehl-i sünnet ile aynı akidede buluşmuştur.³³¹ el-Kevserî, buradaki “bazıları” ifadesinden kastedilen kişinin Cübbâî olduğunu, onun da konu hakkındaki hadislerin tevâtür seviyesine ulaştığından haberdar olmadığını, aksi halde böyle bir hususa muhalefet etmeyeceğini söyler.³³²

Mezhebin önemli âlimlerinden ez-Zemahşerî Âl-i İmrân, 55. ayetin tefsirinde esnasında bazı görüşler nakleder: “İnnî mütevefîke/seni kendime

³³⁰ Ebu Zekeriyâ Muhyî'd-Dîn b. Yahyâ b. Şerîf b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi'l-Müslim b. Haccâc* (Riyad: Beytu'l-Efkârî'l-Devliyye, 2000/1421), 1694.

³³¹ Ebubekir Sifil, *İhyâ ve İnşâ* (İstanbul: Rihle Kitap 2014), 201.

³³² el-Kevserî, *Nüzûl*, 117.

yükselteceğim” yani seni meleklerimin mekânı olan semama yükselteceğim. Bir görüşe göre “innî müteveffike” ifadesi, “*seni yeryüzünde alacağım*” anlamındadır. Bu anlam, bu kelimenin “*teveffeytü mâlî alâ fülânin*” (falancadan alacağımın tamamını aldım) şeklindeki kullanımından alınmadır. Bir diğer görüşe göre bu ifade, “seni semadan indikten sonra vaktinde öldüreceğim; şimdi ise yükselteceğim” anlamındadır. Bir görüşe göre ise “senin ruhunu uykuya daldıracağım, uyurken seni yükselteceğim, böylece hiçbir korku duymadan yükselecek, semada güvenli ve (bana) yakın bir şekilde uyanacaksın” anlamındadır. Bu durumda, “müteveffike” ifadesi, ez-Zümer, 42. ayetindeki “ölmeyenleri de uyurlarken almakta” anlamında kullanılmış olmaktadır.³³³

Yine Mu'tezile'den Kadı Abdu'l-Cebbâr şöyle der: Birisi, “Muhakkak ki O, kıyamet için bir bilgidir. Artık ondan asla şüphe etmeyin” ayetinden³³⁴ muradın ne olduğunu sorabilir? Ona cevabımız şudur: Haberlerde, İsa (a.s.)'ın kıyametin kopacağı zamana yakın nüzul edeceği açıkça yer almıştır. Allah Teâlâ, O'nu kıyamet için bir delalet (alamet/işaret) kılmıştır. Bu sebeple “Ondan (kıyametten) asla şüphe etmeyin” buyurmuştur. Zira ilim ve delalet, şüphe ve tereddüde mani olur.³³⁵

Yine ez-Zemahşerî, Zuhuf Sûresi 61. ayet üzerinde dururken Hz. İsa (a.s.)'ın kıyamete yakın yeryüzüne ineceğini haber veren hadisleri zikrettikten sonra herhangi bir itirazda bulunmamış olması da Hz. İsa (a.s.)'ın nüzulünü kabul anlamına gelmektedir.³³⁶

b. Şia

Tabersî, en-Nisâ, 159. ayetinde geçen “kable mevtihi” ifadesiyle ilgili olarak farklı görüşlerin olduğunu söyler. O görüşlerin ilki; ayette geçen, “bihi” ve “mevtihi” deki zamirlerin her ikisinin de dönüş yeri olarak Hz. İsa (a.s.)'ı gösterir. Buna göre anlam şu şekilde olur: Ehl-i kitaptan olan Yahudi ve Hristiyanlardan

³³³ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşaf an Hakâiki Gavamidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, ter. ve tas. Muhammed Abdu's-Selâm Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995/1415), 1/950.

³³⁴ ez-Zuhuf, 43/61.

³³⁵ Ebu'l-Hüseyn Abdu'l-Cebbâr b. Ahmed b. Abdi'l-Cebbâr el-Hemedâni, *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâ'in* (Y.y: Mektebetü'n-Nâfize, 2006), 393.

³³⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 4/254.

hiç kimse yoktur ki, Allah Teâlâ ahir zamanda Mehdi'nin zuhuru esnasında Deccal'ı öldürmek için Hz. İsa (a.s.)'yı yeryüzüne indirdiğinde, Hz. İsa (a.s.)'ya inanmamış olsun. O zaman bütün insanlığın dini tek olup, o da Hz. İbrahim (a.s.)'in de dini olan İslam olacaktır. Tabersî, bu görüşü zikrettikten sonra Hz. İsa (a.s.)'ın nüzûlüyle ilgili bazı rivayetler de zikreder.³³⁷

Diğer bir Şîî müfessir Tabatabâî, aynı ifadeyle ilgili olarak -“kable mevtihi” zahirinde- iki farklı görüşün olduğunu söyler. Birinci görüşe göre zamir ehl-i kitaba racidir. O zaman anlam şu şekilde olur: Ehl-i kitaptan herkes kendisi ölmeden önce Hz. İsa (a.s.)'ya inanacaktır. İkinci görüşe göre zamir Hz. İsa (a.s.)'ya racidir. Bu konudaki rivayetler de bunu desteklemektedir. Buna göre ise anlam şu şekilde olur: Hz. İsa (a.s.) kıyamet kopmadan önce nüzûl ettiğinde ona inanacaklardır. Görüldüğü gibi Tabatabâî bu ayetin yorumunda Hz. İsa (a.s.)'nın kıyamet kopmadan önce geleceğini ve ehl-i kitabın da kendisine inanacağını kabul etmektedir.³³⁸

Tabatabâî, “Beşiğinde de, yetişkinliğinde de insanlara hitap edip onlarla konuşacak, salih insanlardan olacaktır”³³⁹ ayetini tefsir ederken önce buradaki “mehd” ve “kehl” kelimelerinin anlamları üzerinde durur. “Mehd”in bebek için hazırlanan yatak olduğunu, “kehl”in ise, gençlikle-yaşlılık arası dönem anlamına geldiğini belirtir. Hatta 34 yaşına ulaşan kimseye kehl dendiğini söyler. Şöyle der: İncillerde Hz. İsa (a.s.)'nın 33 yaşına kadar yaşadığı bildirilmektedir. O zaman bu konuyu iyice düşünmek gerekir. Dolayısıyla Hz. İsa (a.s.)'nın kühûlet döneminde insanlarla konuşması, ancak semadan nüzûlünden sonra olacaktır. Çünkü o, yeryüzünde kühûlet dönemine kadar yaşamamıştır.³⁴⁰ Görüldüğü üzere Tabatabâî, Hz. İsa (a.s.)'nın kühûlet döneminde konuşmasını, kıyametten önce gelip konuşması şeklinde yorumlamaktadır.

³³⁷ Emînu'l-İslâm Ebû Alî el-Fazl b. el-Hasen et-Tabersî, *Mecma'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Murtaza, 2006/1427), 3/196-7.

³³⁸ Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî, *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1997/1417), 5/136-9.

³³⁹ Âl-i İmrân, 3/46.

³⁴⁰ et-Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 3/226-7.

c. Ehl-i Sünnet'in Görüşü

İmam Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*'de hiçbir yoruma mahal bırakmayacak şekilde gayet açık ve net bir şekilde şöyle der: Mi'râc haberi haktır. Onu reddeden, sapkın ve bid'atçıdır. Deccal'ın hurucu, Ye'cüc-Me'cüc, güneşin batıdan doğması, Hz. İsa (a.s.)'nın gökten inmesi ve kıyamet gününün sair alametleri, sahih haberlerde varit olduğu üzere haktır, gerçekleşecektir.³⁴¹

İmam et-Tahâvî şöyle der: Kıyamet alametlerine inanınız. Deccal'ın hurucu, Hz. İsa (a.s.)'nın gökten inmesi bu alametlerdendir.³⁴²

Ehl-i sünnet'in iki imamı el-Mâtürîdî ve el-Eş'arî'nin, nüzul-i İsa (a.s.) meselesini erkân-ı imaniye arasında gördüğü ve bu sebeple bu meseleye eserlerinde yer verdiği, keza daha sonraki ulemanın tavrının da farklı olmadığı, onların eserlerine müracaatla kolayca tespit edilecek bir husustur.³⁴³

İmam Mâtürîdî, Âl-i İmrân, 49. ayetin tefsirinde şöyle der: Hz. İsa (a.s.) baştan sona mucize konumundaydı. Babasız dünyaya gelmesi, beşikteyken konuşması, anadan doğma körleri ve cüzzamlıları iyileştirmesi, ölüleri diriltmesi, insanların evlerinde yedikleri ve sakladıkları yiyecekleri haber vermesi gibi mucizeler gösterdi. Sonra başka birine benzetilerek kendisi yerine benzediği kişi öldürüldü ve kendisi göğe yükseltildi. Bütün bunlar birer mucizedir. Onun mucizelerinin tamamı herkesin bildiği duyusal mucizelerdi.³⁴⁴

Âl-i İmrân, 54. ve 55. ayetlerinin tefsirinde ise; ayetin anlaşılma şekillerinden biri olarak Hz. İsa (a.s.)'nın göğe kaldırılması meselesini zikreder ve herhangi bir itiraz ileri sürmez.³⁴⁵

“Seni küfredenler(in şerrin)den temizleyecek ve sana ittiba edenleri kıyamete kadar kâfirlerden üstün kılacağım”³⁴⁶ ifadesinden de Hz. İsa (a.s.)'nın kıyamete yakın yeryüzüne ineceği ve kendisine tabi olan mü'minlerle birlikte yeryüzünü kâfirlerden temizleyeceği ihtimalini, ayetin anlaşılma şekillerinden biri olarak, ilgili rivayetlere atfen zikreder.³⁴⁷

³⁴¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, 58.

³⁴² Ebû Ca'fer, *el-Akîde*, 31.

³⁴³ Ebubekir Sifil, *İstikamet Yazıları-I* (İstanbul: Rihle Kitap, 2012), 1/169.

³⁴⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/341.

³⁴⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/348-9.

³⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/55.

³⁴⁷ el-Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/352.

en-Nisâ, 158. ayetinde geçen “Bilakis Allah, O’nu kendine kaldırmıştır. Allah azîz/izzet sahibidir.” Denildi ki izzet sahibidir, yani Allah (c.c.), onlarla İsa (a.s.) arasına girerek kendisini öldürmelerine ve o’na ulaşmalarına engel olduğunda izzet sahibiydi. Hakîm/hikmet sahibidir. Yani Allah (c.c.), o’nu canlı olarak yükseltmeye hükmetmiştir.³⁴⁸

Aynı sûrenin 159. ayetinin tefsiri esnasında da Hz. İsa (a.s.)’nın kıyamete yakın yeryüzüne ineceğini, Deccal’ı öldüreceğini ve o sırada hayatta kalmış olan bütün Yahudi ve Hristiyanlar’ın kendisine iman edeceğini söyleyenlerin görüşlerini herhangi bir itiraz serdetmeden aktarır.³⁴⁹

İmam el-Mâtürîdî, “Bilin ki, o kıyamete ait bir bilgidir.” Yani kıyamet için bir işarettir. Buradaki “ilm” kelimesi “alemun” diye de okunmuştur. Sonra bu “alemun” ne olduğu konusunda da farklı görüşlerin olduğunu bildirir. Bazılarının şöyle dediğini söyler: Kıyametin alametinden maksat, Hz. İsa (a.s.)’nın gökten inmesidir.³⁵⁰

İmam el-Eş‘arî’nin konu hakkındaki tavrına gelince o, üzerinde selef’in icma ettiğini belirttiği itikadî meselelerin 42.si meyanında şöyle der: Aynı şekilde Deccal, İsa b. Meryem’in nüzûlü ve Deccal’i öldürmesi konusunda rivayet edilen haberlere (iman konusunda da icma etmişlerdir).³⁵¹ Yine o, Ashâbu’l-Hadîs ve Ehlü’s-Sünne’nin itikat umdelerini sayarken, Müslümanların devlet başkanlarının salâhı için dua etmeyi, onlara silahla karşı çıkmamayı, fitne dönemlerinde mukâtele etmemeyi benimser, Deccal’ın çıkacağını ve İsa b. Meryem’in onu öldüreceğini tasdik ederler³⁵² dedikten ve daha birçok madde zikrettikten sonra sözlerini şöyle bağlar: Bunların hepsi Ashâbu’l-Hadîs ve Ehlü’s-Sünne’nin emir ve amel ettiği, benimsediği hususlardır. Onların zikrettiğimiz bütün bu itikat ilkelerine bizde inanır ve onları benimseriz.³⁵³

³⁴⁸ el-Mâtürîdî, *Te’vilât*, 4/112.

³⁴⁹ el-Mâtürîdî, *Te’vilât*, 4/113-4.

³⁵⁰ el-Mâtürîdî, *Te’vilât*, 13/286.

³⁵¹ Ebu’l-Hasen Ali b. İsmâîl el-Eş‘arî, *Risâletü ilâ Ehli’s-Seğr bi Bâbi’l-Ebvâb, Risâle ilâ Ehli’s-Seğr* tah. Abdullah Şâkir Muhammed el-Cundî (Suudi Arabistan: İslam Üniversitesi, 1413), 166.

³⁵² Ebu’l-Hasen Ali b. İsmâîl el-Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn* çev. Ömer Aydın & Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 422.

³⁵³ el-Eş‘arî, *Makâlât*, 424.

Sa'du'd-Dîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*'de, Ömer en-Neseî'nin, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in kıyamet alametlerinden olarak haber verdiği Deccal, Dabbetü'l-arz ve Ye'cüc-Me'cüc'ün çıkışı, İsa (a.s.)'nın gökten inışı, güneşin batıdan doğması haktır cümlesinin şerhi meyanında şöyle der: Çünkü bu haller mümkünâtandır ve doğru sözlü peygamber bunların olacağını haber vermiştir.³⁵⁴

Yine et-Teftâzânî "*Şerhu'l-Makâsîd*"da şöyle der: İmamet meselesine eklenecek hususlar arasında Mehdi'nin zuhuru ve İsa (a.s.)'nın nüzûlü de vardır ki, bu ikisi kıyamet alametlerindendir. Bu babda ahad da olsa sahih haberler varit olmuştur. Deccal'ın hurucu ile ilgili hadislerin durumu manen mütevâtire benzemektedir.³⁵⁵

Bir diğer Kelam âlimi el-Pezdevî "*Usûlu'd-Dîn*" isimli eserinde, biz şimdi Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünneti, Sahabenin, Tabî'nin ve bunlardan sonraki imamların, salihlerin yolu olan Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ehlinin mezhebini anlatacağız³⁵⁶ dedikten sonra birçok mesele zikreder ve bu meyanda şunları da sayar: Deccal, Ye'cüc ve Me'cüc çıkacaklar, Hz. İsa (a.s.) gökten inecek, Dabbetü'l-arz yerden çıkacak, güneş batıdan doğacaktır. Nasıl ki (bunlarla ilgili haberler), Allah Teâlâ'nın kitabında ve hadislerde gelmiştir.³⁵⁷

Fahru'd-Dîn er-Râzî, en-Nisâ, 159. ayetindeki "kable mevtihi"nin anlaşılma şekillerinden birinin de: Hz. İsa (a.s.)'nın ölümünden önce anlamındadır. Buna göre, bu âyetin maksadı, Hz. İsa (a.s.) ahir zamanda nüzûl ettiğinde, mevcut olan bütün ehl-i kitap mutlaka ona iman edecek anlamındadır. Râzî, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in son peygamber olduğu halde, sonradan Hz. İsa (a.s.)'ın gelmesinin buna ters gibi görünen bir durum olduğu hususunu şöyle açıklar: Hz. Muhammed (s.a.v.) peygamber olarak gönderildiğinde, peygamberlik müessesesi sona ermiştir. Dolayısıyla Hz. İsa (a.s.)'nın dünyaya indikten sonra, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in dinine uyması yadırganacak bir durum değildir. Râzî, Hz.İsa (a.s.)'nın yeniden dünyaya gelmesinin dini açıdan bir sakıncasının

³⁵⁴ et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 312.

³⁵⁵ Sa'du'd-Dîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd* tah. Abdu'r-Rahmân U'meyre (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1998/1419), 5/312.

³⁵⁶ Fahru'l-İslâm Ebu'l-Yusr Ali b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn* tah. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003/1424). 252.

³⁵⁷ el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, 252.

olmadığını, ancak Hz. İsa (a.s.)’nin peygamber olarak değil de Hz. Muhammed (s.a.v.)’in dinine inanan onun ümmetinin bir ferdi olarak geleceğini bildirmiştir.³⁵⁸

Râzî, onun kıyamet için bir bilgi olduğunu, yani kendisiyle kıyametin bilindiği alametlerden bir alamet olduğunu vurgulamış, Hz. İsa (a.s.)’nin ilim olarak vasıflandırılmasını da kendisiyle bilgi meydana geldiği için, bir şeye delalet eden şart, ilim olarak isimlendirilmiştir, şeklinde izah etmiştir. Râzî, “ilim” kelimesiyle ilgili farklı kıraatlerin de olduğunu ifade etmiş, Hz. İsa (a.s.)’nin nüzûlünün, kıyametin alametlerinden olduğunu hadisten de delil getirerek vurgulamıştır.³⁵⁹

d. el-Kevserî’nin Görüşü

Müellifimizin görüşlerine geçmeden önce onu, bu konuda yazmaya iten sebep üzerinde bir nebze durmakta yarar var. Eğer muarızı bu konu da fikirlerini gizli tutup yaymasaydı, el-Kevserî’de bu konu da yazma gereği duymayacaktı. Ama Şeltût görüşlerini alenen dile getirmesi, bir de ısrarla ve kibirlenerek direktmesi karşısında, el-Kevserî’de bunlar karşısında susarak batılı iptal etmemeyi dilsiz şeytanlığa eş değer görerek kendisi için yakışı kalmayacağını beyan ederek kaleme sarılmıştır.³⁶⁰

İngiliz işgal ordusunda Ortadoğu askerî birliğinin komutanı olarak görev yapan aynı zamanda bir Kâdiyânî³⁶¹ olan Abdu’l-Kerîm Han tarafından, Ezher Üniversitesi Rektörlüğüne şu sorular sorulmuştur: Kur’an-ı Kerim ve Sünnet-i Mutahhara’ya göre Hz. İsa (a.s.) diri midir? Hz. İsa (a.s.)’nin diri olduğunu inkâr eden bir Müslüman hakkındaki hüküm nedir? Onun ikinci defa dünyaya döneceği farz olunduğu takdirde buna inanmayan kişi hakkında hüküm nedir?³⁶² Bu sorular üzerine zamanın Ezher Rektörü el-Merâğî, bu fetva talebini Mahmut Şeltût’a

³⁵⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Huseyn b. Hasan b. Ali et-Teymî Fahrüddin er-Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981), 11/105.

³⁵⁹ er-Râzî, *et-Tefsîr*, 27/223.

³⁶⁰ el-Kevserî, *Nüzûl*, 16.

³⁶¹ Kadiyânîlik: Mirza Gulâm Ahmed Kâdiyânî tarafından kurulan dinî hareketin adıdır. Kendisini 20. yüzyılın müceddidi ilan etti. Daha sonra kendisini Müslümanların mehdisi, Hristiyanların mesihi ve Hinduların Krişnaavatarı olduğunu iddia etti. Daha nübüvvet iddiasında bulundu. Topaloğlu & Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 175-6.

³⁶² Şeltût, *el-Fetâvâ*, 59.

havale etmiştir. Şeltût da, bu konuda fetvasını açıklamıştır.³⁶³ Şeltût, bu fetva da; Hz. İsa (a.s.)’nın öldüğü, ref’inin manevi olup maddi olmadığı³⁶⁴ nüzul-i İsa (a.s.) meselesi eski ve yeni âlimler tarafından ihtilaflı bir konu olarak kabul edildiği,³⁶⁵ ondan bahseden ayetler onun ölümünün gerçekleştiğini ortaya koyduğu,³⁶⁶ nüzul-i İsa (a.s.) ile ilgili hadislerin ahad haber olduklarından dolayı itibar edilmeceği,³⁶⁷ en azından o hadislerin te’vile/yoruma açık oldukları,³⁶⁸ Hz. İsa (a.s.)’nın ref’i ve nüzûlünü inkâr edenin kâfir olmayacağı³⁶⁹ hükmünde bulunmuştur.

Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki; Şeltût’un bu fetvasına, bazı Ehl-i sünnet âlimlerince cevaplar verilmiş ve reddiyeler yazılmıştır.³⁷⁰ Belki de bu sebepten dolayı olsa gerek Mahmûd Şeltût kendisine yapılan bu eleştirilere fetvasının yayınlandığı dergide beş ayrı cevabî makale daha kaleme almıştır. Bunlar sırasıyla:

- 1- Nüzûl Meselesinden Bıkmadılar Mı? er-Risâle, Sayı: 514.
2. Dini Akide ve Sübutunun Yolları. er-Risâle, Sayı: 516.
3. Ref’ ve Nüzûl Hakkında Ayetler. er-Risâle, Sayı: 517.
4. Sünnet ve Akide’nin Sübutu. er-Risâle, Sayı: 518.
5. İcmâ ve Akide’nin Sübutu. er-Risâle, Sayı: 519.

Mahmut Şeltût’un *er-Risâle* isimli dergide neşredilmiş olan bu fetvası ve bu fetvaya yapılan eleştirilere vermiş olduğu cevabî makaleleri kendisinin “*el-Fetâvâ*” isimli eserinde de tekraren yayınlanmıştır.³⁷¹ Ayrıca bunların tamamı

³⁶³ Bu fetva 1943 yılında “*er-Risâle*” dergisinin 10. yıl, 462. sayıda yayınlanmıştır.

³⁶⁴ Şeltût, *el-Fetâvâ*, 63.

³⁶⁵ Şeltût, *el-Fetâvâ*, 80.

³⁶⁶ Şeltût, *el-Fetâvâ*, 68.

³⁶⁷ Şeltût, *el-Fetâvâ*, 77.

³⁶⁸ Şeltût, *el-Fetâvâ*, 78.

³⁶⁹ Şeltût, *el-Fetâvâ*, 77-8.

³⁷⁰ Bu reddiyelerden bir tanesi de Şeyhu’l-İslâm Mustafa Sabri Efendi’den gelmiştir. Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü’l-Fasl* isimli eserinde Şeltût’un görüşlerini eleştirmiştir. Mustafa Sabri Efendi, bu soruları soran kişinin bir Kadıyânî olması hasebiyle kendi mezhebinin görüşlerini teyit etmek amaçlı sorduğunu, Şeltût’un da, her ne kadar kasıtlı olmasa bile vermiş olduğu bu cevaplarla bu şahsın mezhebinin teyit etmiş olduğunu dile getirmiştir. Daha sonra da bu eleştiri Mustafa Sabri Efendi’nin *Mevkıfu’l-Akl* isimli eseri içerine de ilave edilmiştir. (Mustafa Sabri Efendi, *Mevkıfu’l-Akl*, 4/169-170).

³⁷¹ Mahmûd Şeltût, “*el-Fetâvâ*” 59-80; el-Kevserî de, Şeltût’un mezkûr fetvasını ve cevabî makalelerini, kendisine yapmış olduğu eleştirilerin baş kısmında yer vermiştir. Her ikisi de, el-Kevserî’nin “*el-Akidetü ve’l-İlmü’l-Kelâm min A’mâli’l-İmâm Muhammed Zâhid el-Kevserî*” isimli eserinde mevcuttur. el-Kevserî, *el-Akide*, 17-87.

Mustafa Baş tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.³⁷² Bundan önce de Şeltût'un fetvası Ethem Ruhi Fırlalı tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.³⁷³

el-Kevserî'nin beklentisi o dur ki: Şeltût'un bu fetvasına yine kendisinin mensubu olduğu cemaat (Ezher)'in diğer fertlerinden -herhangi birinden- de ehl-i hak arasında tevarüs edegelen akideye yapılan bu açık muhalefeti kınayan bir ses çıksın.³⁷⁴

İşte, el-Kevserî'nin, bu cevap ve reddiyesi “*Nazratün Â'bira Fî Mezâ'mi Men Yunkiru Nüzûle İsa (aleyhesselâm) Kable'l-Âhira*” (Ahiretten önce Hz. İsa (a.s.)'nın nüzulünü inkâr edenin iddialarına seri bir bakış) isimli eserin meydana gelmesine sebep olmuştur. Eserin planı da Şeltût'un fetva ve kendisine yapılan reddiyelere verdiği cevaplara göre şekillenmiştir.

Son günlerinde Şeltût'un yanında olan bazı Ezherli hoca dostlarının naklettiğine göre Şeltût, başta Hz. İsa (a.s.)'nın nüzûlü meselesinin inkârı olmak üzere bir kısım şaz görüşlerini not ettiği defterleri yakmış, ehl-i sünnet akidesine muhalif bütün görüşlerinden tövbe ettiğini söyleyerek etrafındakileri buna şahit tutmuştur.³⁷⁵

1) Kur'an-ı Kerim Bağlamında Nüzûl-i İsa (a.s.) Meselesi

Hz. İsa (a.s.) ile ilgili ayetlere bakıldığı zaman üç tane anahtar kavram karşımıza çıkmaktadır. Bunlar: teveffî, ref' ve nüzul kavramlarıdır. Bu konuda aykırı görüş beyan edenlere göre “teveffî” bugünkü şekilde anlaşıldığı gibi “ölüm” manasındadır. “Ref'” ise bedenın değil; “ruhun yükseltilmesi” anlamındadır. Ayrıca ref'î, şeref ve mevkiinin yükseltilmesi manasına geldiğini de söylemişlerdir. Bu görüş sahipleri, ref'î kabul etmediklerinde dolayı herhangi bir te'vîle gitmeye gerek duymaksızın nüzûlünde söz konusu olmayacağına kâil olmuşlardır.

³⁷² bkz. Mahmûd Şeltût, “*Hz. İsa'nın Göğe Yükseltilmesi ve Tekrar Dönüşü*”, çev. Mustafa Baş, Dini Araştırmalar, 7/21 (2005): 289-306.

³⁷³ bkz. Mahmûd Şeltût, “İsa'nın Ref'i”, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 23/1 (1979): 319-324.

³⁷⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, 215.

³⁷⁵ Muhammed. Said Ramazan el-Bûtî, *Kübra'l-Yakîniyyâti'l-Kevniyye* (Şam: Dâru'l-Fikr, 1997/1417), 331.

Allah Teâlâ'nın “ve kesin olarak onu öldürmediler; bilâkis Allah o'nu (İsa'yı) kendisine yükseltmiştir”³⁷⁶ kavı-i şerifi, hissî yükseltmede “nass”tır. Nass ancak, zâhiri imkânsız olduğunda tevil edilir. Bu âlimler, aklen yahut şer'ân mümtenî/imkânsız olmadıkça nassların zâhirlerini almanın gerekliliğini kabul etmişlerdir.³⁷⁷ Hakikî anlamda “yükseltme” Ebû Hayyan el-Endülüî'nin de “*el-Bahru'l-Muhîr*”te³⁷⁸ dediği gibi “aşağıdan yukarıya almak” demektir. Bu durumda, buradaki mecaz ihtimali, delilden kaynaklanmayan bir ihtimaldir. Binâenaleyh, “bilâkis Allah (c.c.), (İsa (a.s.))'yı kendisine yükseltmiştir” ayeti, “hissî/bedenî yükselme” konusunda “nass”tır. Daha sonra el-Kevserî, bu ayetin kendisinde mecaz ihtimalini tamamen ortadan kaldıran birçok karine bulunduğunu söyler ve bunları maddeler halinde zikreder.³⁷⁹

el-Kevserî, bu ayetin mecazî olarak anlaşılmasına engel teşkil eden karinelere birinde şunları söyler: Bir şahsın yükseltilmesiyle ilgili olarak “Allah onu yükseltti” ifadesinin “ilâ”³⁸⁰ lafzına bağlanması, buradaki yükseltmeyi “makamını yükseltmek” anlamına yormak suretiyle mecazî anlamı kastetme ihtimalini ortadan kaldırır. Çünkü “makamını yükseltmek” manası, kendisine bir nihayet/varış noktası zikredilmesine ters düşer.³⁸¹

Allah Teâlâ'nın “Muhakkak ki seni vefat ettirecek olan benim ve seni bana yükselteceğim”³⁸² sözüne gelince; “hissî yükseltme” hususunda kesin bir “nass”tır; ayette geçen “ileyne (bana)” sözü, “makamını yükseltmek” anlamına yormak suretiyle (“yükseltmek” sözünden) mecazî anlam kastetme ihtimaline engel teşkil etmektedir. Tıpkı “kanatlarıyla uçan kuşlar da ancak sizin gibi birer toplulukturlar”³⁸³ ayetinde geçen “kanatlarıyla uçan” sözünün “kuş” kelimesinin mecazî anlamda kullanılmış olmasına mani olduğu gibi.³⁸⁴

³⁷⁶ en-Nisâ, 4/157-8.

³⁷⁷ el-Kevserî, *Nüzûl*, 83

³⁷⁸ Esîrü'd-Dîn Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endülüî, *el-Bahru'l-Muhîr fî't-Tefsîr*, (Şam: Dâru'l-Fîkr, 2010/1432), 3/177.

³⁷⁹ el-Kevserî, *Nüzûl*, 56-9

³⁸⁰ İlâ harf-i cerri intihayî gaye içindir.

³⁸¹ el-Kevserî, *Nüzûl*, 58.

³⁸² Âl-i İmrân, 3/55

³⁸³ el-En'âm, 6/38.

³⁸⁴ el-Kevserî, *Nüzûl*, 59.

Bu ayet-i kerime de ise “ilâ” lafzının mütekellim zamirine dâhil edilmesi ise, “şereflendirmek amacıyla izafe etmek” kabilindendir. Buna göre ayetin manası -Ebû Hayyân ve daha başkalarının da dediği gibi- “gökyüzüme ve meleklerimin yanına” şeklindedir.³⁸⁵ el-Kevserî, bu yükseltimenin şeref ve mevkiinin ref’î olduğunu söyleyenlere şunu hatırlatır. Allah (c.c.)’ın, risâlet için seçtiği birisi hakkında ref’in onun şeref ve mevkiinin ref’î olduğu şeklinde hamledilmesinin hâsılı tahsil olduğunu bilmez görünüyorlar. Eğer ref’den kasıt, İsa (a.s.)’nın öldükten sonra ruhunun ref’i olsaydı, onun durumu da diğer nebiler, resul ve Müslümanların durumu gibi olurdu ki, o zaman Kur’an-ı Kerim’de onun durumunun vurgulanmasına gerek kalmazdı.³⁸⁶

“Müteveffîke” kelimesine gelince: Bu kelime, lügatteki asıl anlamı “kabzetmek” ve “almak” olan “et-teveffî” kökünden gelir. Ayrıca Zemahşerî’nin “*Esâsü’l-Belâğa*”sından anlaşıldığına göre bu kelimenin “can almak” anlamındaki kullanımı mecâzî bir kullanımdır.³⁸⁷ Buna göre ayetin anlamı şöyle olur: Ben seni yeryüzünden alıp gökyüzüme yükselteceğim, İbn Kuteybe şöyle demiştir: Ben seni yeryüzünden ölüm olmaksızın alacağım.³⁸⁸

el-Kevserî ayetin delâletinin kat’î olduğunu dile getirerek, şöyle devam etmektedir. Bir an için “et-teveffî” kelimesinin “almak”, “canını almak” ve “uyutmak” anlamları arasında müşterek olduğunu farz etsek bile, sonrasında, muradın ne olduğu diğer ayetlerle kesin olarak beyan edildiği için, “hissî yükseltme” ve “ölüm olmaksızın almak” anlamlarına delâleti kat’î olur.³⁸⁹

“et-Teveffî” kelimesinden akla ilk gelen mananın ölüm olduğu konusuna gelince, günümüze bakarak bunun doğru olduğu kabul edilebilir. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, sonraki dönemlerde dilin değişim geçirerek bir manaya dönüşmesi, o mananın, Kur’an-ı Kerim’in nüzûlü esnasında sahabe arasındaki konuşmalarda, lafızdan anlaşılanın o mana olmasını gerektirmez. Eğer o dönemde “et-teveffî” kelimesinden anlaşılan mana ölüm olsaydı, “Allah, ölümleri esnasında

³⁸⁵ el-Kevserî, *Nüzûl*, 58.

³⁸⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 266.

³⁸⁷ Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998/1419), 2/348.

³⁸⁸ el-Kevserî, *Nüzûl*, 60.

³⁸⁹ el-Kevserî, *Nüzûl*, 60-1

canları alır”³⁹⁰ ayetinde geçen “ölümleri esnasında...” sözü gereksiz olurdu. Allah Teâlâ kelimasında gereksiz bir şey bulunmasından münezzehtir. Şurası da gayet açıktır ki, Allah (c.c.)’ın kitabı tefsir edilirken bugünün değil, Kur’an’ın iniş dönemindeki konuşma dili esastır. Nitekim dildeki değişimi göz önünde bulundurarak Kitab-ı Hakîm’deki ayetlerin ifade ettiği anlamları geliştirmeye çalışmak, düpedüz kelimeleri tahrif etmek demektir.³⁹¹

el-Kevserî merhum buraya kadar olan kısımda meseleyi Kur’an-ı Kerim bağlamında ele alıp değerlendirmiştir. Kitabının bundan sonraki kısmında ise meseleyi sünnet/hadis ve icmâ bağlamında da ele alarak değerlendirmede bulunmaktadır.

2) Sünnet/Hadîs Bağlamında Nüzûl-i İsa (a.s.) Meselesi

Aslında el-Kevserî’ye göre yalnızca Kur’an-ı Kerim nassları bile İsa (a.s.)’nın ölmediğini, ruhen ve bedenen semaya kaldırıldığını ve kıyamete yakın yeryüzüne ineceğini çok açık bir şekilde beyan etmektedir. Mezkûr ayetlerin konuya delaletleri kat’î olup, te’vîl edilebilir iddiasını delilden kaynaklanmayan hayali bir takım ihtimal olarak değerlendirmektedir.

el-Kevserî ref’ ve nüzûl’ün inkârının sebeplerinden biri olarak da, Hz. İsa (a.s.)’nın yükseltilmesi ve nüzûlü ile ilgili vârit olmuş tevâtür derecesindeki rivayetlerden sarf-ı nazar edilmesini söyler. Yoksa bu konuda vârit olmuş tevâtür derecesindeki haberler hatırlanacak olursa -Hz. İsa (a.s.)’nın yükseltilmesi ve nüzûlüne dair Kur’an’ın delâlet vecihleri düşünülmesi bile- bu konuda bir an bile şüpheye düşmeye mahal kalmaz. Konuyla ilgili hadisler manen mütevâtir olup, haleften selefe bütün ümmet bu hadisleri alıp ve bildirdikleri hususu en eski devirden günümüze itikat kitaplarına kaydetmişlerdir.³⁹²

Ayrıca el-Kevserî, es-Suyûtî’nin Hz. İsa (a.s.)’nın nüzûlünü inkâr eden kişinin tekfir edileceğini açıkça söylediğini nakleder. Onun bunu söylerken “dinde mütevâtir olarak sabit olan şeyleri inkâr” hakkındaki kurala dayandığını hatırlatır.³⁹³

³⁹⁰ ez-Zümer, 39/42

³⁹¹ el-Kevserî, *Nüzûl*, 65-6

³⁹² el-Kevserî, *Nüzûl*, 58-9, 72.

³⁹³ el-Kevserî, *Nüzûl*, 47.

el-Kevserî, eş-Şevkânî'nin "*et-Tavdîh fî Tevâturi mâ Câne fî'l-Muntazar ve'd-Deccâl ve'l-Mesîh*" adlı eserinden bir alıntı yapar: Hz. İsa (a.s.)'nin nüzûlü konusunda pek çok hadis zikredilmiştir. Bunlardan 29'u sahih, hasen ve kuvvet bulmuş zayıf hadislerden oluşmakta, yine bunlar arasında, Deccâl hadisleri zımında zikredilmiş olanlar bulunmakta, keza bunlar arasında Muntazar (Mehdi) hakkında zikredilmiş hadisler yer almaktadır. Bu hadislerle, Sahabe'den varid olan eserler de eklenmektedir ki, bu konuda içtihadı yer olmadığı için bunlarda merfu hadis hükmündedirler ki, Sahabe'den varit olan eserler de eklenmektedir. Şu halde bu konuda içtihadı yer yoktur. Andığı bütün bu hadis ve eserleri sıraladıktan sonra eş-Şevkânî şöyle der: Bu konuda yeterli malumatı olanların da bileceği gibi bütün bu sıraladıklarımız tevâtür seviyesine ulaşmaktadır.³⁹⁴

Sıddık Han el-Kannûcî de "*el-İzâ'a limâ Kâne ve mâ Yekûnu beyne Yedeyi's-Sâ'a*" adlı eserinde benzer şeyler söylemektedir. Nakilde bunlara tenezzül edişimin sebebi, mezkûr fetva sahibinin³⁹⁵ nazarında bu iki ismin kendilerinden razı olunan isimler arasında oluşudur. Yoksa İbn-i Cerîr, İbn-i Rüşd el-Kebîr ve benzeri gibi ilmin sütunları olarak değerlendirilen kimseler, Hz. İsa (a.s.)'nin nüzulünü haber veren hadisini tevâtür seviyesinde ortaya koymuşlardır. Hatta muhaddis Mevlâna el Keşmîrî, "*et-Tasrîh bimâ Tevâtere fî Nüzûli 'l-Mesîh*" adlı eserinde, İsâ (a.s.)'nin nüzulüne delalet eden 70 hadis aktarmaktadır.³⁹⁶

3) İcma Bağlamında Nüzûl-i İsa Meselesi

el-Kevserî nüzûl-i İsa (a.s.) konusunda ümmetin icma ettiğini defalarca dile getirir. Hatta o, bu meselede sahabe, tabiîn ve tebe-i tabiîn döneminde bir tartışma söz konusu olmadığını hatta son zamanlara gelinceye kadar herhangi aykırı bir görüş bildiren kimse olmadığını dile getirmiştir.³⁹⁷ Ayrıca o, bu fikir birliği yalnızca sünnî mezhepler arasında değil, bid'at fırkaları arasında da var olduğunu ilgili kaynaklardan alıntılar yaparak nakleder. Bunun tek istisnasının Mu'tezile mezhebinden Cübbâî olduğunu söyler. Onun da, rivayetlerin mütevâtir olduğunu bilmediğini şayet bilseydi muhalefet etmeyeceğini söyler. Bu konuda

³⁹⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, 267.

³⁹⁵ Bu kişi, Mahmûd Şeltût'tur.

³⁹⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 267.

³⁹⁷ el-Kevserî, *Nüzûl*, 55.

Mu'tezile'nin cumhurunun hak ehli ile beraber olduğunu, bu mezhebin hatibi sayılan ez-Zemahşerî'nin "*el-Keşşâf*"ından anlaşıldığını söyler.³⁹⁸

el-Kevserî, icmâ konusunda en sıkı mezhebin, Zâhiriyye mezhebi olduğunu söyler. Onlar (Zâhiriyye mezhebi), sahabenin icmâ'ından başkasını hüccet kabul etmezler, Hz. İsa (a.s.)'nın nüzûlü konusu otuz sahabenin açık ifadelerinin bulunduğu bir meseledir. Bu sahabilerden gelen mevkuf eserler, geride de geçtiği gibi,³⁹⁹ Keşmîrî'nin "*et-Tasrîh*" isimli eserinde yer almaktadır. Nüzûl-i İsa (a.s.) meselesinde buna muhalif hiçbir sahabî kavli sahih olarak nakledilmemiştir. Eğer bu konuda icmâ yoksa dünyada hiç icmâ yok demektir.⁴⁰⁰

el-Kevserî, Hz. İsa (a.s.)'nın nüzûlü meselesi, "istitâ'at", "halku'l-Kur'an" ve "sıfatların zait olup olmadığı" meseleleri gibi üzerinde tartışma cereyan etmiş bir konu olmadığını, bilakis bu mesele doğrudan şeriatın nassları ile sabit olduğunu ve dolayısıyla; Kur'an, Sünnet ve İcma'ya boyun eğen hiç kimsenin bunu inkâr etmesinin mümkün olmadığını söyler.⁴⁰¹

el-Kevserî'nin bu konuya yapmış olduğu katkı ve farklılık şu şekildedir: Kur'an bağlamında ilgili nassların usul-i fıkıh açısından değerlendirilerek zannîlik mi yoksa kat'îlik mi ifade ettiğini tespit etmek şeklinde olmuştur. Sünnet/hadis bağlamında tevâtür değildir iddialarına itiraz eder ve kendi görüşünü ispat için önceki dönem âlimlerinin eserlerinden alıntılar yapar ve bu konudaki bazı eserleri zikreder. Bu konuda ehl-i sünnetiyle ve bid'at fırkalarıyla birlikte bir görüş birliği olduğunu, kendi dönemine gelene kadar aykırı fikir beyan edenin olmadığını söyler. Bu inanışın seleften tevarüs eden bir mesele olduğu ve üzerinde kelâmî tartışma olan bazı meseleler gibi olmadığını hatırlatır. Ahad haberlere dayanan bir mesele olduğuna dair iddialara karşı da, doğru kabul edilse bile itikatta delil olabilecek türden bir delil olduğunu ve buna dair karineleri sayar. Müellifimizin dikkat çektiği diğer bir önemli tespit ise; Kur'ânî kelime ve kavramların nazil olduğu dönemlerdeki anlamları dikkate alınmasını salık vermesidir. Aksi takdirde tahrifin kaçınılmaz olduğunu ihtar etmektedir.

³⁹⁸ el-Kevserî, *Nüzûl*, 117

³⁹⁹ 387 no.lu dipnot.

⁴⁰⁰ el-Kevserî, *Nüzûl*, 113.

⁴⁰¹ el-Kevserî, *Nüzûl*, 47.

2. İsrâ ve Mi'râc

Bu kavramlardan ilki, Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in önce Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya gidişini, ikincisi ise oradan da yükseklerle çıkışını ifade eden iki merhaleden oluşan bir yolculuktur. İsrâ geceleyin yürümek ve gece yolculuğu yapmak, Mi'râc ise yukarı çıkmak ve yükselmek anlamlarına gelmektedir. Türkçe'de Mi'râc kelimesiyle her ikisi de kastedilir.⁴⁰²

Geçmiş ulema arasında her iki hadisenin de vuku bulmasıyla ilgili olarak herhangi bir tartışma kaydedilmiş değildir. İhtilaf daha ziyade bazı muhtelif rivayetler sebebiyle keyfiyeti üzerinde cereyan etmiştir. Öncelikle bunların neler olduğu aktarılacak daha sonra da, müellifimizin bunlara dair görüşlerine yer verilecektir.

a. İsrâ ve Mi'râc ile İlgili Tartışmalar

Bu tartışmaların sebebi ilgili rivayetlerin ihtilaflı olmasından kaynaklanmaktadır. Bazıları bu rivayetlerden birini, diğeri ise ötekini tercih ederken daha başkaları da muhtelif rivayetlerin arasını cem etme yolunu tercih etmişlerdir.

Bu rivayetlerin bazısına göre Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Mi'râc'taki bu yükselişi direk olarak Mescid-i Harâm'dan semaya yükselişi anlatırken⁴⁰³ diğeri bazı rivayetlerde ise Mescid-i Aksâ'ya uğradığını ve burada peygamberlere imamlık yaparak namaz kıldırıldığını haber vermektedir.⁴⁰⁴

Bu konudaki en önemli tartışmalardan biri de İsrâ ve Mi'râc'ın ruhen mi yoksa hem ruhen hemen de bedenlen mi gerçekleştiği, uyku halinde mi yoksa uyanık iken mi gerçekleştiği boyutudur. Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî ise ruh âlemiyle maddî âlem arasında bağlayıcı bir âlemin⁴⁰⁵ bulunduğunu, Mi'râc'ın da

⁴⁰² Salih Sabri Yavuz, "Mi'rac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/132.

⁴⁰³ Buhârî, "Salât", 1; "Tevhîd", 37; "Enbiyâ", 5; "Bed'ü'l-Halk", 7.

⁴⁰⁴ Müslim, "İmân", 259; İbn Hişâm, 2/37-8.

⁴⁰⁵ Âlem-i misâl: Zâtın parçalanma ve bölünme kabul etmeyen şekiller ile hariçte zuhurudur. Bu mertebeye misal denilmesinden maksat ruhlar âleminde bulunan her bir ferdin cisimler âleminde bürüneceği bir şeklin benzerinin bu âlemde zahir olmasından ötürüdür. Buna âlem-i berzah'da derler. Bu mertebe gayb ve şahadet arasını ayıran bir sınırdır. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvufî Terimler ve Deyimler Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Kitapevi Yayınları, 2004), 48.

bu âlemde bir yolculuk olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁶ İslâm filozofları ise gök cisimlerine nüfuz edilmesini, imkânsız kütleler halinde oluşundan hareketle Mi‘râc’ın bedenlen gerçekleşmesine itiraz etmişlerdir.

Bu yolculuğun ruhen olduğu görüşünü benimseyenler Hz. Âişe (r.anha)’den gelen “Resûlullah’ın bedeni yerinden ayrılmamış, o ruhuyla yolculuk yapmıştır” ve Muâviye (r.a)’den gelen “İsrâ Allah’tan gelen sadık bir rüyadan ibarettir” rivayetlerine istinat etmişlerdir. İsrâ Suresi 1. ayette geçen “abd” kelimesini de sadece ruhu anlattığını, zira insan bedeninin unsurları devamlı değiştiği halde değişmeyen ruh olduğunu söylemişlerdir.⁴⁰⁷ “İsrâ’nın ruhen gerçekleşmesinin olağan üstü bir hadise sayılamayacağı” iddiasına da şöyle mukabele de bulunurlar: Başkasının ruhu için tahakkuk etmeyen çeşitli mükâşefe ve müşahedelerin, onun ruhu için tahakkuk etmiş olması fevkalâde bir hadise olup her ruha nasip olmadığını belirtmişlerdir.⁴⁰⁸ Ruhen olduğunu söyleyenlerin bir diğer delili ise İsrâ suresinin 60. ayetinde geçen “rüya” kelimesidir. Ayet İsrâ olayıyla ilişkilendirilerek rüyanın gözle görmeyi değil düşte görmeyi ifade ettiği sonucuna varılmıştır.⁴⁰⁹ İsrâ suresinin 60. ayetinde söz konusu edilen rüyanın insanlar için bir imtihan vesilesi olarak gösterilmesi de Mi‘râc’ın uyanık halde gerçekleşmesini zorunlu kılmaz.⁴¹⁰

İsrâ ve Mi‘râc’ın kaç defa vuku bulduğu ve vuku tarihi ile ilgili olarak da tartışma söz konusudur.⁴¹¹ Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Mi‘râc’da Allah Teâlâ (c.c.)’yı görüp görmediği meselesi,⁴¹² onun sidretü’l-müntehâ’da, kâbe kavseyn (iki yay ucu aralığı kadar) olan yaklaşımın kimlerin arasında zuhur ettiği meselesi de tartışılan konular arasındadır.⁴¹³ Tartışılan en temel boyut ise İsrâ ve Mi‘râc olaylarının hissî mucize olup olmadığı konusudur.⁴¹⁴

⁴⁰⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 314.

⁴⁰⁷ er-Râzî, *et-Tefsîr*, 151.

⁴⁰⁸ er-Râzî, *et-Tefsîr*, 20/152.

⁴⁰⁹ Celâlu’d-Dîn Abdu’r-Rahmân es-Suyûtî, *el-Âyetü’l-Kübrâ fî Şerhi Kıssati’l-İsrâ* (Şam: el-Mektebetü’l-Arabiyye, t.y), 31.

⁴¹⁰ er-Râzî, *et-Tefsîr*, 14/520-1

⁴¹¹ Suyûtî, *el-Âyetü’l-Kübrâ*, 30.

⁴¹² Suyûtî, *el-Âyetü’l-Kübrâ*, 45.

⁴¹³ Sifil, *İstikamet Yazıları-II*, 194-5.

⁴¹⁴ Salih Sabri Yavuz, “Mi‘rac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/134.

Şimdi el-Kevserî'nin, Mi'râc'ın keyfiyetine dair tartışma konusu olan bu meselelerin hangilerine ne ölçüde ele alıp cevap verdiğine bakılacak.

b. el-Kevserî'nin Görüşü

İsrâ ve Mi'râc, Allah (c.c.) tarafından, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e has kılınan ayetlerden iki büyük ayet (mucize)'dir. Bunların ilki Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından, Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya yapılan gece yürüyüşüdür. Bu olay, delâleti ve sübûtu kat'î Kur'an nassıyla sabittir ve inkâr eden, kâfir olur! İkincisi ise, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, en yüksek göklere yükselmesidir. Bu olay ise sahih hadislerle sabittir ve inkâr eden kâfir değil bid'atçı sayılır.⁴¹⁵

Göklerin katı ve sert bir birleşimden müteşekkil olduğu zannıyla açılma ve tekrar birleşip kapanma kabul etmeyecekleri yolundaki iddia zamanı geçmiş bir iddiadır. Bu, herhangi bir delile dayanmaksızın hüküm vermektir. Bu hurafe rüzgârların önünde savrulup gitmiştir. Hatta o zaman da bu iftiracıların ortaya attıkları iddialara, ileri gelen kelâmcılar tarafından bazı bedenlerde vukuuna şahit olduğumuz ve bazı cisimler için caiz olan parçalanma ve tekrar birleşme olayının, bazı cisimler hakkında caiz olmasıyla, bütün cisimler birbirine benzediği için, hepsi hakkında câiz olması gerektiği yolundaki açıklamalarıyla susturucu cevaplar verilmiştir.⁴¹⁶ el-Kevserî'nin bu söylediği İslam filozoflarının Mi'râc'ın bedenen mümkün olamayacağı iddialarına bir cevaptır.

Mucizelerin ve peygamberlerden sadır olan olağanüstü hallerin inkârı, peygamberlere iman ile bir arada bulunamaz. Nitekim bu hususların inkârına, Yahudi filozofu Mûsâ b. Meymûn'un "*Delâletu'l-Hâirîn*" adlı eserinde rastlıyoruz!⁴¹⁷

el-Kevserî, İsrâ olayının uyku halindeyken mi yoksa uyanıkken mi vuku bulduğu meselesiyle ilgili olarak şunları söyler: Birinci görüş uykudayken, ikinci görüş uyanık iken, üçüncü görüş ise hem uykuda hem de uyanıkken gerçekleşmiştir, diyenlerin görüşüdür. Bu son görüşe göre bu olay iki kere vuku bulmuştur. İlkinde uykudayken, ikinci defa ise uyanıkken gerçekleşmiştir. Bu, tıpkı nübüvvetin ilk aylarında vahyin rû'yâ-yı sâliha şeklinde gerçekleşmesi

⁴¹⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 313.

⁴¹⁶ el-Kevserî *Makâlât*, 317.

⁴¹⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 313.

gibidir. Zira nübüvvet görevi çok zor olduğundan ilk zamanlar kendisine kolaylık olsun diye böyle gerçekleşmiştir. Lafızlarında ihtilaf olduğundan bu konuda varit olan hadislerin arasını cem için bu kavil tercih edilmiştir. Ayrıca bu tercih, olayın hepsinin vaki olduğunu söyleyebilmemizi mümkün kılan yegâne olgudur. Dördüncü bir görüş ise, Hz. Peygamber (s.a.v.), uyanık olarak ceset ve ruhu ile Beytu'l-Makdis'e kadar gitmiştir. Daha sonra yalnızca ruhuyla yedi göğün üzerine gitmiştir. Bu yüzdendir ki kâfirler “Bu gece Beytu'l-Makdis'e gittim,” sözüne rezilce tepki göstermişler ama bu konunun dışındaki sözlerine böyle bir tepki göstermemişlerdir.⁴¹⁸

el-Kevserî, “*İsrâ ve Mi'râc Hakkında Bir Söz*” başlıklı -ikinci- makalesinde, bu olayın uyku halinde mi yoksa uyanık iken mi gerçekleştiği konusunda görüşünü ortaya koyarak şöyle söyler: Ne var ki uyku halinde olma iddiası için delile benzer bir şey dahi mevcut değildir. Bu olayın uyku halinde yaşandığı yolundaki rivayeti, bu hususta münkatı' yahut ravisinin, apaçık vehimlere düştüğü bir haberden başka bir şey bulunmayışı sebebiyle tartıya koymak mümkün değildir! Münkatı' olan bir haber olsun, ravisinin açıkça vehme düştüğü bir haber olsun, sika, zabt sahibi ve mutkin raviler yoluyla gelen yaygın sahih haberler karşısında direnmesi mümkün değildir.⁴¹⁹ el-Kevserî bu konudaki ihtilafı rivayetlerin arasını cem' etmeye yönelik girişime gerek görmemektedir. Zira ona göre tearuz, ancak aynı seviyede sıhhatli iki delil arasında düşünülebilir, sahih delil ile vâhî⁴²⁰ delil arasında değil! Dolayısıyla Mi'râc'ın, uyanık iken veya biri uykuda diğeri uyanık iken olmak üzere tekerrür ettiğine çağıran mücerret görüşler dışında herhangi bir delil yoktur.⁴²¹

İsrâ ve Mi'râc'ın aynı gece mi yoksa ayrı ayrı gecelerde mi vuku bulma tartışmasındaki görüşünü Buhârî'ye dayandırır. Buhârî'nin, “İsrâ Gecesi Namazın Farz Kılınmasının Keyfiyeti Babı” sözüne göre İsrâ ve Mi'râc'ın aynı gece vuku

⁴¹⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 313.

⁴¹⁹ Hadis tahammül ve edasında titiz olup, rivayetinde sağlam olan ravilere mutkin denir.

⁴²⁰ Vâhî: Zehebi ve İraki'ye göre cerhin dördüncü, Sehavi'ye göre cerhin beşinci mertebesinde bulunan bir ravi hakkında kullanılan bir sığadır. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis itibar için alınır. Aydınlı, *Hadis İstilahları*, 161.

⁴²¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 317-8.

bulduğunu gösterir. Çünkü namazın Mi'râc gecesi farz kılındığı konusunda ittifak vardır.⁴²²

el-Kevserî, Mi'râc gecesinin ne zaman olduğu konusunda ihtilaf olduğunu söyler. Kendi tercihi Receb ayının 27. gecesi olduğu yönündedir. Bu görüşte olan âlimlerin isimlerine ve eserlerine işaret eder. Bu gecenin, hicretten 1,5 yıl önce meydana geldiğini söyleyenler de bu görüşe katılmış olacağını söyler. Hicrî takvim üzerinden hesap yaparak bu görüşün doğruluğunu teyit eder. Ayrıca ümmetin amelinin bu şekilde devam edip geldiği söyler. el-Kevserî İsrâ ve Mi'râc olaylarının bir mucize olduğunu ve aynı şekilde dönmekte olan yoldaki kervan hakkındaki verdiği bilgilerin Kureyş'i şaşkına sevk ettiğini, böylece küfr-i inâdîlerinin⁴²³ ortaya çıktığını hatırlatır. Aynı zamanda Müslümanların da imanlarını artırdığına sebep olduğu söyler.⁴²⁴

Sahabe (r.anhum), Hz. Peygamber (s.a.v.)'in melekût âleminde müşahade ettiği büyük ayetlerden (mucizeler) ibret almış, bu mübarek gecede namazın farz kılınışını o (s.a.v.)'ndan öğrenmişlerdir. Ümmet de buna devam etmiştir; tâ ki, nefisleri bununla temizlenmiş ve marifetleri artmıştır. Beş vakit namaz onlar için bir manevî Mi'râc olmuştur.⁴²⁵

el-Kevserî, bu gecede vuku bulduğu söylenen Hz. Peygamber (s.a.v.) ile diğer resul ve nebiler karşılaşmasını rûhânî bir karşılaşma ve manevî bir tanışma olduğunu söyler. O peygamberlere, bu karşılaşmada o (s.a.v.)'nun sahip olduğu yüce mevki bildirilmiştir. Yine bu gecede Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, peygamberlerden bir cemaate imamlık yapması da, Allah Teâla (c.c.) tarafından kendisine bahşedilen yüce bir şereftir. Yine bu olay Hz. Peygamber (s.a.v.)'in göğe yükselişinin, doğrudan Mekke'deki Harem-i Şeriften olmadığını göstermektedir. İsrâ ve Mi'râc'ın aynı gece vuku bulduğunu ve ceset ile ruh birlikte olup, uyanikken yaşandığını, cumhurun, üzerinde bulunduğu görüşün böyle olduğunu söyler. Bunu doğrulayan haberin sıhhatinden ve Kâdiru'l-Hakîm

⁴²² el-Kevserî, *Makâlât*, 313.

⁴²³ Küfr-i İnâdî: İslam âlimleri küfrü meydana geliş şekli ve sebepleri açısından dörde ayırmışlardır. Kükr-i inâdî ise, kişinin kalben Allah'ı bilip bazen diliyle ikrar ettiği halde haset, şöhret ve makam düşkünlüğü, kavmiyetçilik gibi sebeplerle İslam'ı bir din olarak kabullenmemesidir. Mustafa Sinanoğlu, "Küfür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/534.

⁴²⁴ el-Kevserî *Makâlât*, 313-4.

⁴²⁵ el-Kevserî *Makâlât*, 314.

olan Allah Zülcelâl'in her mümkin⁴²⁶ şâmil kudretine olan inancın tam olmasından sonra bu görüşten dönüş olamayacağını söyler.⁴²⁷

Hiz. Âişe (r.anha)'den rivayet edilen "Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in bedeni (ortadan) kaybolmadı. Fakat o (s.a.v.) ruhuyla İsrâ etti (İsrâ olayını bedenlen değıl, ruhen yaşadı.)" sözüne gelince, böyle bir şey Hiz. Âişe (r.anha)'dan kesinlikle sabit değıldir. Çünkü bu söz İbn-i İshâk'ın, "Ebubekir'in ailesinden birisinin bana tahdis ettiğine göre" diyerek rivayet ettiğı sözdür. Ancak bu birisi kimdir? Ve hicri 2. yüzyılın ortalarında vefat etmiş olan İbn-i İshâk, Hiz. Âişe (r.anha)'ya nasıl yetmişmiş olabilir?⁴²⁸

İsrâ'nın sâdik rüya olduğı yolunda Muaviye (r.a.)'den gelen rivayet de Muaviye'den sabit değıldir. Çünkü İbn-i İshâk'ın şeyhi Yâkub b. Utbe ile Muaviye arasında inkıtâ' vardır. Zira h. 128'de vefat etmiş olan Yâkub b. Utbe ile Muaviye'nin vefat tarihi arasındaki zaman farkı ortadadır. Dolayısıyla, İsrâ'nın, yalnızca uyku halinde meydana geldiğı yahut sadece rûhânî bir yolculuk olduğı iddiasında böylesi munkatı' haberlere dayanmak sahih değıldir.⁴²⁹

"Sana gösterdiğimiz rüyayı (...) insanları(n imanını) sına ma (aracı) yaptık"⁴³⁰ ayetindeki rüya kelimesini, Buhârî'nin de bu ayetin tefsirinde kendisine ulaştırdığı senetle tahriç ettiğı gibi, İbn-i Abbâs (r.a.), gözün görmesi (rü'yetu'l ayn) olarak tefsir etmiştir. Kaldı ki, eğer bu rüya, uyku halinde görülen bir rüya olsaydı Kureyş onun inkârında o kadar şiddetli davranmazdı.⁴³¹

Mi'râc'ın taaddüdü görüşü, bu konudaki rivayetlerin ihtilaf halinde bulunması sebebiyledir. Zira ravilerin hakkında muhtelif zamanlar zikrettikleri bu gece 5 vakit namazın farz kılındığını bütün rivayetler belirtmektedir. Oysa farz kılma olayının tekrar tekrar vuku bulmuş olması düşünülemez! Dolayısıyla bu konuda, yalnızca cemaatin üzerinde bulunduğı görüşe dayanılabilir. Vallâhu a'lem.⁴³²

⁴²⁶ Mümkin: Varlığı da yokluğu da zâtının gereğı olmayan anlamında kelâmî bir terimdir. Topaloğlu & Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 235.

⁴²⁷ el-Kevserî *Makâlât*, 313-4.

⁴²⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 315; el-Kevserî, *Nüzûl*, 105.

⁴²⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 315.

⁴³⁰ el-İsrâ, 17/60.

⁴³¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 315.

⁴³² el-Kevserî, *Makâlât*, 315.

Her müşkil'deki âdeti olduğu üzere “*Hüccetullâhi'l-Bâliğa*” sahibinin hayal ettiği gibi bütün bunlar âlem-i misâl'de olmuş şeyler olarak kabul etmek sağlam herhangi bir delili bulunmaksızın yoldan çıkmaktan başka bir şey değildir.⁴³³

Bu olayda vuku bulan u'rûc/yükselme, Allah Teâlâ (c.c.)'ya yaklaşmak için değildir. Çünkü Allah Teâlâ (c.c.)'ya yakınlık mesafe ile olmaz. Yüce Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: “Secde et ve yaklaş.”⁴³⁴ Hz. Peygamber (s.a.v.)'de: “Kulun, Rabbine en yakın olduğu an, secde durumudur”⁴³⁵ buyurmaktadır. İmâmu'l-Haremeyn'in, Allah (c.c.)'ı, cihet'ten tenzihi konusunda Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, “Beni Yûnus b. Mettâ (a.s.)'dan üstün tutmayınız”⁴³⁶ hadisini, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sidretü'l-müntehâ'ya ulaştığı andaki durumunun, Allah Teâlâ (c.c.)'ya yakınlık bakımından, balığın karnındaki Yûnus (a.s.)'dan daha ileri olmadığına hamli, Kurtûbî'nin, Ebûbekir b. el-Arabî'den yaptığı rivayet olarak “*et-Tezkire*”sinde zikrettiği hususlardandır.⁴³⁷

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, üzerine basıp urûc etmiş olması dolayısıyla Beytü'l Makdis'teki taş üzerinde mübarek ayak izinin bulunduğu iddiası, uydurulmuş bir yalandır ve hadis tenkitçileri nazarında aslı yoktur! Allah Teâlâ (c.c.)'ya bu taşın üzerinden göğe yükseldiği yolundaki bazı haşevî iddiaları da ahmaklığın son sınırır.⁴³⁸

el-Kevserî, İsrâ ve Mi'râc olaylarını bir mucize olduğunu, uyanıkken ve aynı gecede vuku bulduğunu, cumhurun bu görüş üzere olduğunu ve bundan dönmenin olmayacağını söyler. Bunun, illetlerden salim ve çoğunluktaki delillerin alınıp, bünyesinde yaralayıcı illetler barındıran haberlerin atılmasının ifadesi olduğunu beyan eder.⁴³⁹

el-Kevserî bu meseleyi öz bir şekilde ele almıştır. Bir yandan bunun inkârının peygambere iman ile bağdaşmayacağını söyleyerek itikadi boyutuna işaret ederken

⁴³³ el-Kevserî, *Makâlât*, 314.

⁴³⁴ el-Alak, 96/19.

⁴³⁵ en-Nesâî, “Bâbu't-Tatbîk”, 1137

⁴³⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtûbî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kurân* tah. Abdullah b. Abdi'l-Muhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006/1428), 14/274-5.

⁴³⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 315-6.

⁴³⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 317.

⁴³⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 318.

diğer yandanda rivayet ilmine olan vukufiyeti sayesinde cumhurun görüşüne ters düşecek rivayetlerin kritiğini yapmıştır.

3. Cennet ve Cehennem'in Ebedîliği Meselesi

Âmentü'nün şartlarından biri de ahirete iman etmektir. Ahirete imana ilişkin ise birçok husus söz konusudur. Bu hususlardan biri de cennet ve cehennemin ebediliği meselesidir. Her iki kavram, Kur'an-ı Kerim'de defalarca geçmektedir. Kur'an-i Kerim'de her iki yer için birçok detaya yer verilmiştir.

Cennetin iman edenler için mükâfat yurdu olduğu cehennemin de ceza yeri olduğu bildirilmektedir. Ve detaya dair geniş bilgi verilmektedir. Yalnız tartışılan yönleri ise şuan mevcut olup olmadığı ve bir sonunun olup olmamasıyla ilgilidir. Her ikisinin de sonlu olup olmamasından kasıt gerek cennettekilerin görecekları nimet, lütuf ve ihsanın ve içindeki sakinlerinin bir gün yok olup olmaması ve gerek cehennem ve sakinlerinin ve görecekları azaplarının son bulup bulmamasıdır.

Müellifimizin ilgili makalesinde üzerinde durduğu nokta daha çok ikinci durumla alakalıdır. Müellifimizin görüşlerine geçmeden önce konuyla ilgili olarak gerek şahıslardan ve gerekse de fırkalardan sadır olan görüşlere yer vermek yerinde olacaktır. Bu da cennet ve cehennemin şu an mevcut olup olmadığı ve sonlarının olup olmaması açısından beş başlık altında incelenecektir.

a. Cennet ve Cehennemin Şu An Mevcut Olduğu Görüşü

Ehl-i sünnet âlimlerinin tamamı cennet ve cehennemin şu an mevcut olduğu görüşündedir. Görüşlerini ispat sadedinde de birçok ayet-i kerime ve hadis-i şerif saymışlardır. Burada bu delillere yer verilmeyecektir. Hemen hemen her akait metinlerinde de cennet ve cehennemin şu an mevcut olduğu ve son bulmayacağı ortak nokta olarak zikredilmiştir.

b. Cennet ve Cehennemin Şu An Mevcut Olmadığı Görüşü

Cehmiyye, Mu'tezile ve Haricîler her ikisinin de şu an mevcut olmadığını ve kıyamet gününde yaratılacağını ileri sürmüşlerdir. Mu'tezile'den bazıları ise şuan için yaratılmış veya yaratılmamış olmalarını da mümkün görmüşlerdir. Her

ikisinin de şu an yaratılmış olmalarını kabul etmeyenlerde bazı deliller sunmuşlardır. Bu grubun delilleri daha çok aklî itiraz kabilindendir.

Konuyla ilgili görüşler bu ikisiyle sınırlı değildir. Daha çok şahıslar bazında dile getirilen bu mesele de, daha başka görüşlerde mevcuttur. Bu üçüncü görüş birinci görüşe daha yakın durmakta ve her iki diyarın da şu an inşa sürecinde olduğunu iddia etmektedir. Şimdi de bu iki, ahiret yurdunun sonlarının olup olmaması açısından meseleyi ele alalım.

c. Cennet ve Cehennemin Fani Olduğu Görüşü

Cehm b. Safvân'dan başka her iki yurdun da ebedi olduğunu inkâr eden kimse olmamıştır. Mu'tezile mezhebinden Ebü'l-Huzeyl el-Allâf (v. 235/849-50)'dan⁴⁴⁰ da böyle bir görüş aktarılmışsa da bu görüşün ona aidiyeti tartışmalıdır.⁴⁴¹ Zira Hayyât (v. 300/913), Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın bu görüşte olduğu iddiasını ve Cehm'e yakınlaştırılmasını reddederek, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın cennetteki nimetlerin ve oradaki nimetlenmenin devamına inandığını belirtmektedir. Hayyât, Allâf'ın kendisine nispet edilen düşüncüyü küfür saydığını da dile getirmektedir.⁴⁴²

Cehm b. Safvân, cennet ve cehennemin yok olacağı görüşünü, “hâdis olanın ebedî olamayacağı” kaziyesiyle temellendirmektedir.⁴⁴³ Yani ezeli olmayan bir varlığın ebedî olması da düşünülemez. Mükâfat yurdu cennet ile ceza yurdu cehennem de ezeli olmadığına göre ebedî de değildirler. Diğer bir delil ise, “O, Evvel ve Âhir'dir”⁴⁴⁴ ayet-i kerimesidir. Ehl-i sünnet âlimleri tarafından her iki delilile de cevaplar verilmiştir. el-Kevserî'nin görüşleri bağlamında bu cevaplara da yer verilecektir. Modern zamanlarda da bu görüşü savunan birçok kişi ve gruplar olmuştur. Bunlar içerisinde el-Kevserî'nin eleştiride bulunduğu kişi ve

⁴⁴⁰ Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf: Basra ekolünün kurucusu Mu'tezilî âlimdir. Cedel ilminin kurucusu kabul edilen Allâf kelâm ilminde önemli bir mevkiye sahiptir. Birçok görüşü ile kendinden sonraki âlimleri etkilemiştir. Metin Yurdağur, “Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/330-2.

⁴⁴¹ Türcan Galip, *Kur'an'da Ahiret İnancı* (Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2006), 297.

⁴⁴² Ebu'l-Huseyn Abdurrahman b. Muhammed b. Osman el-Hayyât el-Mu'tezilî, *Kitabu'l-İntisâr* (Beyrut: el-Matbaatu'l-Katolikiyye, 1957), 18.

⁴⁴³ Sifil, *Sana Dinden Sorarlar-I*, 1/303.

⁴⁴⁴ el-Hadîd, 57/3.

kesimin görüşlerini ve el-Kevserî'nin buna verdiği cevaplar ilgili kısımda ele alınacaktır.

d. Cennetin Ebedi Ve Cehennem Fânî Olduğu Görüşü

Bir fırka olarak bu düşünceyi savunan herhangi bir mezhep söz konusu olmamakla birlikte daha çok bazı şahıslar nezdinde bu görüş dile getirilmiştir. Son zamanlarda da bu görüşü savunan birçok kişi çıkmıştır. Bu şahısların başında da İbn Teymiyye ve onun talebesi olan İbnu'l-Kayyım gelmektedir. İbn Teymiyye önceleri cennet gibi cehennem'in de ebedî olduğu düşüncesinde⁴⁴⁵ iken bilahare bir tereddüt devresi yaşamış⁴⁴⁶ daha sonra da fenâ-i nâr fikrine intikal etmiştir.⁴⁴⁷ İbn Teymiyye kendisine sorulan bir rivayetin⁴⁴⁸ sıhhatiyle ilgili bir soruya cevap verirken orada konuya dair görüşünü şöyle beyan eder: Bu ümmet'in selefi, imamları ve sair Ehl-i sünnet ve'l-cemaat şu itikattadır. Mahlûkat arasında yok olmayacak ve tamamen fena bulmayacak varlıklar vardır. Cennet, cehennem, arş vd. varlıklar böyledir.⁴⁴⁹

Aynı süreç İbnu'l-Kayyım için de söz konusu olmuştur. İbnu'l-Kayyım insanların üç tabaka olduğunu buna göre bunların kalacakları yerlerin de üç çeşit olacağını dile getirir. Daha sonra bu üç yurttan ikisinin fena bulmayacağını ve üçüncüsünün ise fena bulacağını söylemiştir. Allah Teâlâ dilerse günahkâr olan müminler cezalarını çektikten sonra cehennemden çıkacaklardır. Fena bulmayacak olanlar temizlerin yurdu olan cennet ile pislerin yurdu olan cehennemdir.⁴⁵⁰ Buraya kadar yapılan alıntı ve izahlar gerek İbn Teymiyye ve gerekse de talebesi İbnu'l-Kayyım'ın konuyla ilgili düşüncelerinde istihâle yaşamadan önceki görüşleridir. Şimdi de bu konuya dair yukarıdaki yapılan alıntılarının tam aksi istikametteki görüşlerine yer verilecektir.

⁴⁴⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû'*, 18/307.

⁴⁴⁶ Ebubekir SİFİL, *İslamî Bilincin İhyası* (İstanbul: Rihle Kitap, 2009), 80.

⁴⁴⁷ İbn Teymiyye, *er-Redd alâ Men Kâle bi Fenâ'l-Cenneti ve'n-Nâr ve Beyânu'l-Akvâl fî Zâlik*, tah. Muhammed b. Abdillâh es-Semherî (Riyad: Dâru Belensiye, 1995/1415), 52-87.

⁴⁴⁸ “Yedi şey vardır ki bunlar ölmeyecek, fena bulmayacak ve yokluğu tatmayacaktır: Cehennem ve sakinleri, Levh, Kalem, Kürsi, Arş” İbn Teymiyye, *Mecmû'*, 18/307.

⁴⁴⁹ İbn Teymiyye, *Mecmû'*, 18/307.

⁴⁵⁰ Ebû Abdillâh Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ebu Bekir İbnu'l-Kayyım el-Cevziyye, *el-Vâbilu's-Sayyib ve Râfi'u'l-Kelimi't-Tayyib* tah. Abdu'r-Rahmân b. Hasen b. Kâid (Mekke: Dâru İlmi'l-Fevâid, 1425), 42.

İbn Teymiyye, *er-Redd alâ Men Kâle bi Fenâi'l-Cenneti ve'n-Nâr*'da, İbnu'l-Kayyim da *Şifâu'l-Alîl* ve *Hâdi'l-Ervâh* isimli eserlerinde cehennem hayatının inkârcılar için dahi ebedî olmadığı görüşünü olabildiğince detaylı bir şekilde işlemiş ve tartışmışlardır. Her ikisi de bu konuda bir görüş değişikliği süreci yaşamışlardır.⁴⁵¹

İbn Teymiyye'nin eserinin ismi her ne kadar "Cennet ve Cehennemin Son Bulacağını Söyleyene Reddiye" olsa da, eser mütalaa edildiğinde anlaşılan o dur ki, fena bulmak, sadece cehennem içindir. Bu, ehl-i sünnet'in isbat ettiği görüştür. Cehennemin yok olması, bir halden başka bir hale geçerek değişmesi anlamındadır, yoksa Cehm'in dediği gibi tamamen yok edilmesi anlamında değildir. Allah Teâlâ cennet nimetleri hakkında "kesintisiz bir lütuf" buyurduğu halde cehennemliklerin akıbeti hakkında ne dilediğini haber vermemiştir. Sünnet ve hadis uleması bu konuda sahabe ve tabiîn'den çeşitli rivayetler nakletmiştir. Şu halde cehennemin son bulacağına kitap, sünnet ve sahabe sözleriyle ihticac edilirken, cehennem'in baki olacağını söyleyenlerin elinde ne kitap, ne sünnet, ne de sahabe sözlerinden bir delil vardır!⁴⁵²

İbnu'l-Kayyim bu meseleyi, enine boyuna tartışıp, karşıt deliller arasından kâfir ve müşriklerin cehennemde uzun bir azap süreciyle "temizlendikten" sonra azabın sona ereceği görüşünü, mahza şer için ve yaratıcısının bekasınca devam edecek olan azap için bazı nefisler yaratmak, hikmet ve rahmete uygunluğu açık olmayan bir husustur. Her ne kadar ilahî kudretin şümulüne girse de, bu meselenin hikmet ve rahmetin şümulüne girdiği açık değildir. Akıllıların aklının tökezlediği bu meselede nazarın vardığı netice budur sözleriyle ortaya koyar.⁴⁵³

İbn Teymiyye ve talebesi İbnu'l-Kayyim'ın bu görüşe intikal etmelerine sebep olan âmil daha sonra muttali oldukları bazı rivayetler ve ilahi rahmetin, ilahi gazaba sebkate etmesi şeklinde akla gelmektedir. Yalnız istinat edilen rivayetlerin sıhhatine dair itirazların söz konusu olduğu da unutulmamalıdır.

⁴⁵¹ Sifil, *Sana Dinden Sorarlar-I*, 1/312.

⁴⁵² İbn Teymiyye, *er-Redd alâ Men Kâle bi Fenâi'l-Cenneti ve'n-Nâr*, 52-87.

⁴⁵³ Ebû Abdillâh Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ebu Bekir İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, *Şifâ'u'l-Alîl fî Mesâili Kazâ ve'l-Kader ve'l-Hikme ve't-Ta'lîl*, tah. Seyyid Muhammed Seyyid (Kahire: Dâru'l-hadis, 2005), 264.

e. Cennet Ve Cehennemim Ebedi Olduğu Görüşü

Ehl-i sünnet, Hâricî ve Mu'tezile mezhepleri her iki yurdun da ebedi olduğunu savunmuşlardır. Ehl-i sünnet'i, Haricî ve Mu'tezile'den ayıran yön ise şurasıdır. Ehl-i sünnet'e göre günahkâr müminlerin durumu hakkında Allah Teâlâ dilerse onları günahları miktarınca cezalandırır veya dilerse onları affeder. Şayet cezalandıracak olursa cezaları bittikten sonra müminler çıkar, kâfirlerin azabı sonsuza kadar sürer. Ehl-i sünnet'in bu konudaki delili Allah Teâlâ'nın şirkin dışında kalan günahların bağışlayabileceği ayeti⁴⁵⁴ ile müminlerin cehennemden çıkacağını haber veren hadis-i şeriflerdir.⁴⁵⁵

Ehl-i sünnet'in bu kabulüne karşı Hâricî ve Mu'tezile mezhebinin inanışına göre cehenneme giren bir kişinin artık bir daha çıkması söz konusu değildir. Zira Hâricîlere göre kendisinin mümin olduğunu iddia edip de günah işleyen kimse de kâfir kabul edildiği için böyleleri de ebedi olarak cehennemde azaba uğrayacaktır. Mu'tezile mezhebine göre ise böyle biri “el-menziletü beyne'l-menziyeteyn”⁴⁵⁶ dedir. Yalnız tövbe etmeden ölecek olursa artık kâfir olduğu kesinleşerek o da ebedi olarak cehennemde azaba uğratılacaktır.⁴⁵⁷

Ebû Hanîfe cennet ehli cennet'te, cehennem ehli de cehennem'de ebedi kalacaklardır. Zira Allah Teâlâ müminler için “Onlar cennetliklerdir, orada ebedi kalacaklardır”⁴⁵⁸; kâfirler için de “Onlar cehennemliklerdir, orada ebedi kalacaklardır”⁴⁵⁹ buyurmaktadır.⁴⁶⁰ Cennetlik ve cehennemlikler girdikten sonra cennet ve cehennem yok olacaktır diyen kimse de orada ebedi kalışı inkâr ettiği için kâfir olur demiştir.⁴⁶¹

⁴⁵⁴ en-Nisâ, 4/48.

⁴⁵⁵ Buhârî, “Tevhid”, 173; “İmân”, 15; Rikâk, 35; “Fiten”, 13; Tirmizî, “Fiten”, 17; İbn Mâce, “Zühd”, 16.

⁴⁵⁶ El-Menziletü beyne'l-Menziyeteyn: Mu'tezile'nin beş esasından biri olup büyük günah işleyen kişinin bu fiili ile imandan çıkmış olacağı ancak küfrü gerektirecek bir davranış sergilemediği için küfre girmiş olmayacağı, yani mümin veya kâfir olmaksızın bu ikisinin arasında bir yerde bulunacağı anlamına gelmektedir. Topaloğlu & Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 212.

⁴⁵⁷ İrfan Abdulhamid, *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları* çev. Mustafa Saim Yeprem (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 109.

⁴⁵⁸ el-Bakara, 2/82.

⁴⁵⁹ el-Bakara, 2/217.

⁴⁶⁰ en-Nu'mân b. Sâbit el-Kûfî İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe, *el-Vasiyyetu'l-İmâm Ebî Hanîfe*, (İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri içerisinde) çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 69; el-Beyâzî, *el-Usûlu'l-Münîfe*, 134.

⁴⁶¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, 50; el-Beyâzî, *el-Usûlu'l-Münîfe*, 134.

Eş'arî her iki konuda da yani müminlerin cennet'te nimetlendirilmesi ve kâfirlerin cehennem'de azaba uğratılması üzerinde Cehm hariç bütün ümmetin ittifakı olduğunu beyan etmiştir.⁴⁶²

Mu'tezile Mezhebinden Kadı Abdu'l-Cebbâr "*Şerhu Usûli'l-Hamse*" isimli eserinin üçüncü aslı olan "*el-va'd ve'l-va'id*" bölümün alt başlıklarında, cehennem azabının ebediliğini birçok açıdan ele alarak ispat etmeye çalışmıştır.⁴⁶³

f. el-Kevserî'nin Görüşleri

el-Kevserî bir yandan cennet ve cehennemin ebediliği konusundaki delilleri serdederken diğer bir yandan da bu konudaki ehli ilmin görüşlerini aktararak görüşünü teyit eder. Bir başka açıdan bu konuda aykırı fikirde olanları ifşa ederek eleştirir. Şimdi bunların neler olduğuna bakalım.

el-Kevserî cennet mükâfatının da cehennem cezasının da dinde bilinmesi gereken zaruri olan hususlardan olduğunu gerek cennetin ve gerekse cehennemin baki olduğu konusundaki delillerin tevâtür seviyesine ulaştığını ve ümmetin her zaman bu itikat üzere olageldiğini söyler. Kur'an-ı Kerim'de, cennet ve cehennem için, "hulûd ve te'bîd" kelimelerinin yalnız ve birlikte olmak üzere her biri - cennet ve cehennem- için, kaçar kere geçtiğinin istatistiğini verir. Bu ayetlerin birbirlerini desteklemesi ve benzeri ayetlerin varlığı, bu ayetlerin hakiki manasının muradının kesinliğini ifade ettiğini vurgular.⁴⁶⁴

Sünnette -cennet ve cehennemin bekası konusunda- varid olanlara gelince sayılamayacak kadar çoktur. Bu konuda *Usûl-i Sitte*'yi ve "*Mecmeu'z Zevâid*"i anmamız yeterlidir. Bu yüzdende müslümanlar, bu inanç üzerine icmâ etmiş ve bu inancı Hz. Peygamber (s.a.v.)'den alarak seleften halefe aktara gelmişlerdir. Bu husus, Müslümanların fitratına yerleşmiş ve Takî es-Subkî'nin de dediği gibi, dinden olduğu zaruretle bilinmiş bir noktadır.⁴⁶⁵

el-Kevserî, bu meselenin kitap ve sünnet yanında icmâ ile de sabit olduğunu söyler. İbn Hazm ki, icmâ'yı kabul noktasında son derece hassas davranan hatta birçok meselede icmâ'yı reddeden birisi olmasına rağmen bu

⁴⁶² el-Eş'arî, *Makâlât*, 664-5.

⁴⁶³ Kadı Abdu'l-Cebbâr, *Usûli'l-Hamse*, 666-687.

⁴⁶⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, 276.

⁴⁶⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 276.

konuda icmâ'nın olduğunu söylemesi galiba icmâ'nın en yüksek mertebesidir.⁴⁶⁶ O "*Merâtibu'l İcmâ*"nda yer alan icmâ konularından birine muhalefet edenin icmâ ile kâfir olduğunu zikrettikten sonra, hulûd konusunu da hakkında icmâ bulunan konular arasında zikrederek şöyle der. Cennet haktır. Orası ebedî nimetler yurdudur. Cennet ve cennet ehli de sonsuza kadar fena bulmayacaktır. Orası Müslümanlar, önceki nebiler ve onlara hak üzere (nasıl ki, Allah Teâlâ onların dinlerini İslam dini ile nesh etmedenden önce) tabi olanlar için hazırlanmıştır. Cehennem haktır. Orası da ebedî azap yurdudur. Cehennem ve cehennem ehli de sonsuza kadar fena bulmayacaktır. Orası da İslâm dinine ve Hz. Peygamber (s.a.v.) gönderilmeden veya gönderildiği haberi kendisine ulaşmadan önce gönderilen diğer nebilere ve onların bildirdiği haberlere muhalefet eden bütün kâfirler için hazırlanmıştır.⁴⁶⁷ Subkî, şöyle der. Müslümanların itikadı, cennet ve cehennemin fena bulmayacağı şeklindedir. Ebû Muhammed b. Hazm, bu husus üzerinde vuku bulan icmâ'yı nakletmiştir. Bu konuya muhalefet eden kimse, icmâ ile kâfir olur.⁴⁶⁸

el-Kevserî, bu konuda aykırı görüş beyan edenleri de ele alarak onların görüşlerini eleştirir. Cehm b. Safvân'ın cennet ve cehennemin fânî olduğu yönündeki iddiası kitap ve sünneti terk etmek ve bu husustaki yakînî icma'yı parçalamaktır. O, İslâmî fırkaların ittifakıyla ortaya attığı küfre düşürücü birçok bidatin kendisine nispet edildiği bir kişidir. Bu sebeple bu zat, Ehl-i sünnet nazarında terk edilen, Mu'tezile nazarında kendisinden uzaklaşılın, Şîâ, Havâric ve diğer fırkalar nazarında da kendisine karşı kin beslenen biri olmuştur.⁴⁶⁹

Bu konuda Şeyhu'l-Harrânî ve arkadaşı İbn-i Zefîl,⁴⁷⁰ görüşlerinin yarısında Cehm'in yanında yer alarak cehennemin bekâsını inkâr etmekle yaptıkları yakînî icmâ'yı parçalamak ve dinden olduğu zaruretle bilinen kimi hususlarda kuru gürültü çıkarmaktan başka bir şey değildir. Oysa konu hakkındaki kitap, sünnet ve icmâ delilleri cennet ve cehennem ehlinin oralara girdikten sonra

⁴⁶⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 276.

⁴⁶⁷ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *Merâtibu'l-İcmâ'* (Nakzu *Merâtibi'l-İcmâ'* ile birlikte) (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1998/1419), 267-8.

⁴⁶⁸ Ebu'l-Hasen Takiyu'd-Dîn Ali b. Abdi'l-Kâfi es-Subkî'l-Kebîr, *el İ'tibâr bi Bekâi'l Cenneti ve'n-Nâr* (Bu eser, "*ed-Dürretu'l Mudiyye fi'r-Redd alâ İbn-i Teymiyye*" adlı eser içerisinde basılmıştır.) (Şam: Matbaatu't-Terakkî, 1347), 60; el-Kevserî, *Makâlât*, 276.

⁴⁶⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 276.

⁴⁷⁰ İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye.

oralarda belli bir sona kadar kalacakları hususunda değil, bunların ikisinin de bâkî olduğu hususunda sapıkların şüpheyi düşürmelerine imkân tanımayacak şekilde birbirlerini desteklemektedirler.⁴⁷¹

Cennet ve cehennemin ebedî olmadığına dair ileri sürülen delillerden biri de, “o, Evvel ve Âhir’dir” ayet-i kerimesidir. Diğer bir delil ise “ezelî olmayan bir varlığın ebedî olması da düşünülemez” kaziyesidir. Modern zamanlarda da bu görüşü savunanların çıktığından ve bunlar içerisinde el-Kevserî’nin eleştirdiği kişilerin ve kesimlerin olduğundan bahsedilmişti. Zaten el-Kevserî’yi bu konuda cevap vermeye en fazla sevk eden sebep bu görüşlerin tarihte kalmayıp tekrar dile getirilmesidir.

el-Kevserî’nin naklettiğine göre; “ “el-Ezher” dergisinin 1360 yılına ait ikinci cildinin 69. sayfasında, el-Hadîd suresinin tefsirinde şöyle deniyor: “O, Evvel’dir, Âhir’dir, Zâhir’dir, Bâtın’dır. O, her şeyi bilendir.”⁴⁷² el-Evvel: Var olmada (vücutta) bütün varlıkların en önce geleni demektir. el-Âhir: Bütün varlıkların fena bulmasından (yok olmasından) sonra bâkî kalan demektir. Bu anlamdaki “Evvel”in durumu (anlamı) açıktır. Bu anlamda “Âhir” oluşu ise, üzerinde ittifak sağlanmış bir husus değildir. Âlimlerin çoğu, bunun aksi bir anlamını benimsemişlerdir. İnsanlardan (âlimlerden), her şeyin son bulacağını ve yalnız Allah (c.c.)’ın kalacağını benimseyenler bulunmaktadır. Allah (c.c.) mükâfat ehline mükâfatlarını ve azap ehline azaplarını ulaştırır, sonra cennet ve cennettekiler, cehennem ve cehennemdekiler, arş, kürsî, melek, felek, hiçbir şey kalmaksızın her şey yok olur ve Allah (c.c.) ile birlikte kesinlikle bir şey kalmaz, hiçbir şey de bundan sonra hayata döndürülmez. Nasıl ki Allah (c.c.) varken O’nunla birlikte hiçbir şey yoktu; aynı şekilde ilelebet yalnız Allah (c.c.) kalacak ve hiçbir şey kesinlikle O’nunla beraber kalmayacaktır. Eğer sahîhse bu mezhep, el-Âhir’in tefsiridir.⁴⁷³ Buradaki ifadeler el-Merâğî’nin er-Rifâî Camiî’deki verdiği dersin özeti mahiyetinde olup mezkûr derginin işaret edilen yıl, cilt, sayı ve sayfasında yayınlanmıştır.

el-Kevserî, gerek Cehm’in ve gerekse de el-Merâğî riyasetindeki Ezher-i Şerif’in iddialarına şöyle mukabelede bulunmuştur: Mezkûr ayet-i kerime

⁴⁷¹ el-Kevserî, Makâlât, 276.

⁴⁷² el Hadîd, 57/3.

⁴⁷³ el-Kevserî, Makâlât, 205.

Allah'ın (c.c.) varlığı için başlama ve bitmenin söz konusu olmadığına delâlet eder. Muhakkak ki o (c.c), zatıyla kadîm ve bâkî'dir. Hulûd'a delâlet eden muhkem ayetlere mücmel ve muhtemel nasslar mukavemet edemezler. Aksine mücmel ve muhtemel ayetlerin muhkem ayetler ölçü alınarak değerlendirilmesi asıl temeldir ve muhkem ayetlerin delâleti kesindir. Cennet ve Cehennem bekası, zatıyla Bâkî olan Allah (c.c.)'ın onları ibkâsıyla -yani o şeyin var olmasını devam ettirmesiyle- mümkündür. Dolayısıyla Allah (c.c.)'ın, Âhir olmasına ortaklık söz konusu değildir.⁴⁷⁴

el-Merâğî dile getirdiği görüşlerin, İslâm âlimlerinden bir cemaatin görüşü olduğunu ifade eder. Hâlbuki Müslümanların icmâ'ı, cennet ve cehennem ebedî olduğu şeklindedir. Bu icmâ, bu görüşü de gayr-i İslâmî kılmaktadır.⁴⁷⁵

Netice olarak el-Kevserî'ye göre cennet ile cehennem, içindekilerle birlikte ebediyen yok olmayacaklardır. el-Kevserî'nin, başta İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve İmâm Mâtürîdî olmak üzere ehl-i sünnet âlimlerinin görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır.⁴⁷⁶

4. Tevessül Meselesi

Öncelikle tevessülün lügavî ve ıstilahî tanımları üzerinde durulacak. Daha sonra tevessülün çeşitleri ele alınacak. Bunların akabinde de müellifimizin yaklaşımına yer verilecek. Lügate "tevessül", vesile edinmek manasına gelir. Bu da hükümdar yanında sahip olunan mevki ve dereceye, birine ve bir şeye yaklaşımaya, ulaşmaya ve bunları sağlayan sebeplere denir. İstilahta ise "tevessül", bazı zatları aracı kılarak, bunlar ister hayatta isterse de ölmüş olsun fark etmez, Allah Teâlâ (c.c.)'dan talepte bulunmaktır.

İbn Teymiyye ile birlikte tartışılmaya başlanan tevessül mutlak surette reddedilmiş değildir. İbn Teymiyye'nin kendisinin de kabul ettiği tevessül çeşitleri vardır. Onun için bir ayırım yapmak gerekirse; ittifakla kabul edilen tevessül ile üzerinde tartışma olan yani yapılmasında ihtilaf olan tevessül şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.

⁴⁷⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, 277.

⁴⁷⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 205-6.

⁴⁷⁶ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, 57; el-Kevserî, *Makâlât*, 276-7.

a. İttifak ile Kabul Edilen Tevessül Çeşitleri

Tevessülün üç türü vardır ki, bunlar ile tevessülde bulunmaya dair herhangi bir tartışma söz konusu değildir. Üzerinde ittifak sağlanan tevessülün bu türüne dair gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse de sünnette delilleri mevcuttur. Bunlar; Esmâ-i Hüsnâ ile olan tevessül, iman ve salih amel ile olan tevessül ve salih olan kişilerin duası ile olan tevessüldür.

1) Esmâ-i Hüsnâ ile Olan Tevessül

Allah Teâlâ (c.c.)'nın zatı, isim ve sıfatlarıyla olan tevessül üzerinde ittifak edilen tevessülün ilk çeşididir. Gerek Kur'an-ı Kerim'de ve gerekse de sahih olan hadis-i şeriflerde emir ve teşvik edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de uygulamalarında yer vermiştir. Kitaptan delili ise; el-A'râf, 180. ayetinde geçmektedir. Daha başka ayetler de delil olarak kullanılmaktadır. Tekrara düşmemek için, bu ayetlere şuan burada yer verilmeyecektir. Zira müellifimizin görüşlerini ele alırken hem bu ayetlere hem de ilgili ayetleri nasıl izah ettiğine yer verilecektir. Hadis-i şeriflere de aynı şekilde temas edilecektir.

2) İman ve Salih Amel ile Olan Tevessül

Tartışmasız kabul edilen tevessül türünün ikincisi iman ve salih amel ile yapılanıdır. Kur'an-ı Kerim'de iman ve salih amel hemen her yerde birlikte zikredilmektedir. Bu konuda da birçok ayet-i kerime mevcuttur. Bunlardan bir tanesinde Cenâb-ı Hakk (c.c.) müminlerin kendisine şöyle niyaz ettiğini haber vermektedir: “Rabbimiz! Muhakkak ki biz, iman ettik, bu sebeple günahlarımızı bağışla ve bizi cehennem azabından koru!”⁴⁷⁷ Allah Teâlâ (c.c.)'nın müminleri methetme meyanında buyurduğu bu ayet-i kerime ile tevessül talebinin ve aynı zamanda talep edilen şeyin vukuunun söz konusu olabileceği şeklinde müfessirler tarafından tefsir edilmiştir.

Salih amel ile tevessülün kitaptaki delilleri de çoktur. Örneğin “Sabır ve namaz ile (Allah Teâlâ (c.c.)'dan) yardım istememiz”⁴⁷⁸ emredilmektedir. Hadis-i

⁴⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/16.

⁴⁷⁸ el-Bakara, 2/45.

şeriflerdeki örnekler daha fazladır. Maruf ve meşhur olan mağara ehli üç kişinin başından geçenler örnek olarak verilebilir.⁴⁷⁹

3) Salih Olan Kişilerin Duası ile Olan Tevessül

Kur'an-ı Kerim'de ve sünnette duanın ehemmiyetine dair birçok nass varit olmuştur. Bunlara burada tek tek yer verilmeyecektir. Örnek olarak birkaçını zikredecek olursak. Üzerlerine azap çöktüğü zaman, “Ey Musa! Sana verdiği ahit hürmetine bizim için rabbine dua et! Eğer bizden bu azabı kaldırırsan, yemin olsun ki mutlaka sana iman ederiz ve İsrailoğullarını seninle beraber muhakkak göndeririz.”⁴⁸⁰

İsrailoğullarının ilahi gazaba duçar oldukları zaman Hz. Musa (a.s.)'ya müracaat ederek, Allah Teâlâ (c.c.)'ya dua etmesini talep ettiklerini Kur'an-ı Kerim haber vermektedir. Yine aynı şekilde Hz. Yakup (a.s.)'un çocukları Hz. Yusuf (a.s.)'u kıskançlıkları sonucunda kuyuya atmışlar ve babalarına da kurt yedi demişlerdi. Bu yaptıkları otaya çıkınca babalarına hitaben: Ey Babamız! Bizim için istiğfar et! Biz hakikaten suçlu idik dediler.⁴⁸¹ Babaları da onların bu taleplerine şöyle karşılık vermiştir: Sizin için yakında Rabbimden mağfiret dileyeceğim.⁴⁸² Hadis-i şerifte de varit olmuştur ki; Hz. Resûlullâh (s.a.v.) umreye giden Hz. Ömer (r.a.)'e: Ey kardeşim! Duanda bizi an, unutma demiştir.⁴⁸³

b. Üzerinde İhtilaf Olduğu İddia Edilen Tevessül

Yukarıda sayılan üç tevessül dışındaki bazı tevessül ifadeleri vardır ki, bunlara bazı müellifler karşı çıkmışlardır. Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in zatı ve hakkı için diyerek tevessülde bulunmak, Peygamber Efendimiz (s.a.v.) zamanında ondan dua istemek şeklinde te'vîl edilerek cevazına hükmedilmişse de,⁴⁸⁴ gıyabında ve vefatından sonra böyle bir şey bazıları tarafından caiz

⁴⁷⁹ Buhârî, “Enbiya”, 53; “Edep”, 5; Müslim, “Zikr”, 100.

⁴⁸⁰ el-A'râf, 7/134.

⁴⁸¹ Yûsuf, 12/97.

⁴⁸² Yûsuf, 12/98.

⁴⁸³ Ebû Dâvûd, “Salât”, 358.

⁴⁸⁴ Takiyu'd-Dîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Kâide Celîle fi't-Tevessül ve'l-Vesîle* tah. Abdu'l-Kâdir el-Arnâût (Riyad: Riâsetü İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyyeti ve'l-İftâi, 1999/1420), 107.

görülmemiştir.⁴⁸⁵ Buna delil olarak da Hz. Ömer (r.a.) döneminde yaşanan kuraklık hadisesinde, Hz. Ömer (r.a.)'in, Peygamber Efendimiz (s.a.v.) ile değil de, o'nun amcası Hz. Abbâs (r.a.) ile tevessülde bulunmuştur. Bu tür bir tevessülün meşruluğu için ileri sürülen daha başka rivayetlerin ise ya zayıf veya uydurma olduğu iddia edilmiştir. Bunlar sahih olsa bile bunların dua manasında olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁸⁶ Bu iddialara müellif tarafından cevaplar verilmiştir.

c. el-Kevserî'nin Görüşleri

el-Kevserî'yi bu konuda yazmaya iten âmil çevresindeki ilmi ortamda bazı kesimler tarafından tevessül aleyhine yazılanlar olsa gerek. Zira kendisi makalesinin baş kısmında şöyle der. Haşevî taifesi zaman zaman kabirleri ziyaret ve hayırlı kimseler ile Allah Teâlâ (c.c.)'ya tevessül etmeleri sebebiyle ümmetin tamamını küfür ile suçlamaktadırlar.⁴⁸⁷ Bu itibarla Usûlü'd-Dîn imamlarının tevessül meselesindeki görüşlerini zikretmeyi uygun buldum. Çünkü tevhit ile şirk arasında muhtelif yönlerden ne gibi farklılıklar bulunduğunu ortaya koymak onların işidir. Doğru görüşün hakkını vermiş olmak ve cehalet ile ehl-i cehlin önünü kesmek için, Usûlü'd-Dîn imamlarının görüşleri yanında, kitap ve sünnet nasslarının ilim ehli nazarında konuya delalet yönlerini de zikredeceğim. Doğruya ulaştırmak ve başarı vermek Allah Teâlâ (c.c.)'tandır. Yüce Allah Teâlâ'dan yardım dileyerek derim ki: Önceleri, Haşviyye propagandistleri tarafından üzerinde çıkartılan sonuçsuz tartışmaların alabildiğine çoğalmış olması sebebiyle bu meseleyi kurcalamak istemediğim halde -ki bu meselede deliller açık ve tutulacak yol bellidir-, burada, Ümmet-i Muhammed'i şirkle ithamlarının vesilesi olan tevessül meselesi hakkında konuşmak istiyorum.⁴⁸⁸

el-Kevserî'ye göre tevessülün meşruluğu kitap, sünnet, ümmetin kuşaktan kuşağa intikal eden ameli ve aklın hücceti/delili ile sabittir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ İbn Teymiyye, *Kâide Celîle*, 116.

⁴⁸⁶ İbn Teymiyye, *Kâide Celîle*, 57, 116-7.

⁴⁸⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 286.

⁴⁸⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 286.

⁴⁸⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 286.

1) Kur'an-i Kerim Bağlamında Tevessül

Yüce Allah (c.c.) şöyle buyuruyor: “Ey iman edenler! Allah’tan ittika edin ve o’na (ulaşmak için) vesile arayın.”⁴⁹⁰ Buradaki “vesile” kelimesi, umumî anlamıyla hem şahıslarla tevessülü, hem de amellerle tevessülü kapsamına alır. Hatta “tevessül” kelimesinin şer’î kullanımı, -bütün iftiracıların yalanlarının rağmına- her iki tevessül çeşidi hakkında da caridir. Ölülerle tevessülün dirilerle tevessülden farklı olduğu görüşü, ancak -öldükten sonra dirilmeyi inkâra yol açan- “ruhların yok olacağı” akidesi ve nefis (ruh), bedenden ayrıldıktan sonra cüz’î idrak kabiliyetlerinin son bulacağı iddiası -ki bu da, bu konudaki şer’î delillerin inkârını gerektirir- üzerine oturmaktadır.⁴⁹¹

Mezkûr ayette geçen “tevessül” kelimesinin, şahıslarla tevessülü de kapsamına almasına gelince, mücerret bir görüş olmadığı gibi, sadece kelimenin lugavî anlamda umum ifade etmesinden çıkarılmış da değildir. Tersine, bu umumiyet, Ömerü’l-Fâruk (r.a.)’tan rivayet edilmiştir. Hz. Ömer (r.a.), İbn Abdi’l-Berr’in “*el-İstî’âb*” ında da yer aldığı gibi istiskâ da Hz. Abbâs (r.a.) ile tevessülde bulunduktan sonra, “Vallahi bu, Allah azze ve celle’ye vesile’dir”⁴⁹² demiştir.⁴⁹³ Bu olaya, Hz. Ömer (r.a.)’in, -“*Fethu’l-Bârî*”de belirtildiğine göre ez-Zübeyr b. Bekkâr’ın “*el-Ensâb*”ında geçen şu sözünü de ekle: “Onu -yani Abbâs’ı- Allah’a vesile edinin.”⁴⁹⁴ Bu sözün, “Ondan dua isteyin” anlamında olduğu düşünülemez. Çünkü Hz. Ömer (r.a.) ondan dua istemiş ve o da dua etmek için öne çıkmıştır. Müminlerin emirinin kendisinden dua istemesinden ve kendisinin, Hz. Ömer (r.a.)’in talebine icabeten dua etmek için öne çıkmasından sonra Hz. Ömer (r.a.)’in yukarıdaki sözü, “Onunla Allah’a tevessül edin” demiş olmaktan başka bir anlam ifade etmez. Nitekim bizzat Hz. Ömer (r.a.) de böyle yapmıştır. Ancak heva, sahibini kör ve sağır ediyor!⁴⁹⁵

el-Kevserî, İbn Hacer ve İbn Rüşeyd’den de bu konuya -bunun bir tevessül mü yoksa dua mı?- olduğuna dair yorumlar aktarır: “*Fethu’l-Bârî*” de şöyle denir:

⁴⁹⁰ el-Mâide, 5/35.

⁴⁹¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 286

⁴⁹² Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Abdi’l-Berr el-Kurtubî en-Nemerî, *el-İstî’âb fî Ma’rifeti’l-Ashâb* tas. ve thç. Âdil Mürşid (Ammân: Dâru’l-A’lâm, 2002/1423), 557-8.

⁴⁹³ el-Kevserî, *Makâlât*, 286, 292.

⁴⁹⁴ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi Şerhi Sahîhi’l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî* (Riyad: Mektebetü’l-Selefiyye, 1390), 2/494-7.

⁴⁹⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 292.

Hiz. Ömer (r.a.)'in, Hiz. Peygamber (s.a.v.) ile tevessül ettiklerini belirten sözünde, Hiz. Peygamber (s.a.v.)'den kendileri için yağmur duası yapmasını talep ettikleri iddiasına delalet yoktur. Zira her iki durumda da halkın, Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in aracılığına başvurarak Allah Teâlâ'dan yağmur istemiş olması mümkün ve muhtemeldir. İbn Rüşeyd şöyle demiştir: “Yağmur Yağmadığında İnsanların Devlet Başkanından Yağmur Duasına Çıkmasını İstemesi”⁴⁹⁶ tarzındaki bab başlığından maksadı, evleviyet tariki ile istidlaldır. Çünkü onlar Allah Teâlâ'dan, Hiz. Peygamber (s.a.v.) ile yağmur istediklerinde kendilerine yağmur verildiğine göre, o'nu yağmur istemek için öne geçirmeleri daha yerinde bir davranıştır.⁴⁹⁷ Her iki hadis hafızının bu sözleri, Hiz. Peygamber (s.a.v.) ile tevessül, kendisinden dua istenmesinden ibarettir diyen vehim sahiplerinin vehmini mahkûm etmektedir. Dua ile tevessül aynı şey midir? Evet, kendisiyle tevessülde bulunan kişi, tevessülde bulunan için dua eder, ancak bu, ne lugavî ne de şer'î olarak tevessülün karşılığıdır.⁴⁹⁸

2) Sünnet Bağlamında Tevessül

el-Kevserî bu bağlamda birçok hadis-i şerif sayar. Burada bunların bir kısmına ve bunlara getirdiği yorumlara yer verilecektir.

Halk yağmursuz kalıp kıtlıkla karşılaştığında Ömer, Abbâs b. Abdi'l-Muttalib'i vesile ederek yağmur duası yapar ve şöyle derdi: Allah'ım! Biz sana Peygamberimiz ile tevessül ederdik de sen bize yağmur verirdin. (Şimdi de) sana Peygamberimizin amcası ile tevessül ediyoruz. Bize yağmur ver! Enes b. Mâlik, Bunun üzerine kendilerine yağmur ihsan edilirdi demiştir.⁴⁹⁹

el-Kevserî, Hiz. Ömer (r.a.)'in, yağmur duasında, (Hiz. Peygamber (s.a.v.) ile tevessülden sarf-ı nazar edip) Hiz. Abbâs (r.a.) ile tevessüle dönmesini delil göstererek, ölümlerinden sonra peygamberler ile tevessülün cevazını inkâra çalışanlar, muhali gerçekleştirmeye ve Hiz. Ömer (r.a.)'e -söylemesi şöyle dursun- aklından bile geçirmediği bir şeyi nispet etmeye çabalamak olarak görür. Aynı

⁴⁹⁶ Sahîh-i Buhârî'de bab başlığı.

⁴⁹⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 292.

⁴⁹⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 292.

⁴⁹⁹ Buhârî, “İstiskâ”, 3; “Fedâilu Ashâbi'n-Nebî (s.a.v)”, 11.

zaman da bunun, sahih ve sarîh sünneti şahsî görüş ile iptale çalışmaktan başka bir şey olmadığını söyler.⁵⁰⁰

Hiz. Ömer (r.a.)'in davranışı, başka değil, sadece tıpkı Hiz. Peygamber (s.a.v.) ile olduğu gibi, o'nun hayatta olan yakınlarıyla da tevessül etmenin caiz olduğunu gösterir. Hatta İbn Abdi'l-Berr'in "*el-İstî'âb*" ında Hiz. Ömer (r.a.)'in, Hiz. Abbâs (r.a.) ile yağmur duasında bulunmasının sebebi açıklanmakta ve şöyle denilmektedir: Ömer dönemindeki kıtlık zamanında yerde şiddetli bir kuraklık oldu. Hicrî 17 yılıydı. Ka'b'(ul-Ahbâr) şöyle dedi: Ey Müminlerin Emiri! İsrailoğulları böyle bir durumla karşılaşınca peygamberlerin baba tarafından yakınlarıyla (tevessül ederek) yağmur isterlerdi.⁵⁰¹ Bunun üzerine Ömer İşte Resûlullâh (s.a.v.)'ın amcası, babasının kardeşi ve Haşimoğulları'nın efendisi dedi ve ona giderek durumdan yakındı.⁵⁰² Hiz. Ömer (r.a.)'in Hiz. Abbâs (r.a.) ile (tevessülde bulunarak) yağmur istemesinin, Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in, kendisine yönelik seslenişleri duymayan bir ölü olması ve Allah Teâlâ (c.c.) katında herhangi bir makamı bulunmaması gibi bir düşünce taşınması sebebiyle olmadığı şimdi ortaya çıktı mı? Haşa, bu, uydurulmuş bir yalan ve iftiradan başka bir şey değildir!⁵⁰³

el-Kevserî bu durumu Hiz. Peygamber (s.a.v.) dönemi ile sınırlı tutulmasına cevap sadedinde şöyle der: "Tevessül ederdik" sözüne gelince, bu sözde de ilk cümledeki durum söz konusudur. Kaldı ki, Sahabeden birisinin, "Şöyle yapardık" tarzındaki ifadesi, bu ifadenin kullanıldığı zamandan öncesini anlatır ve buradan şu anlam çıkar: Sahabe (r.anhum), Hiz. Resûlullâh (s.a.v.)'in gerek hayatında ve gerekse refik-i a'lâ'ya intikalinden sonra (Hiz. Ömer (r.a.) dönemindeki) kuraklık zamanına kadar Hiz. Peygamber (s.a.v.) ile tevessül ederlerdi. Sahabenin "Şöyle yapardık" tarzındaki sözünün, Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in hayatta olduğu süre ile sınırlı bir durumu anlattığını söylemek, hevedan kaynaklanan bir sınırlama, hadisin metnini tahrif ve delilsiz te'vîldir.⁵⁰⁴

⁵⁰⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 287.

⁵⁰¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 287.

⁵⁰² İbn Abdi'l-Berr, "*el-İstî'âb*", 558.

⁵⁰³ el-Kevserî, *Makâlât*, 287.

⁵⁰⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, 287.

Zat ile tevessülü reddedenlerin bu rivayet için getirmiş oldukları şöyle bir yorum vardır: Bu rivayette hazfedilmiş bir muzâf bulunduğu, yani Hz. Ömer (r.a.)’in, aslında “Peygamberimiz’in amcasının duası ile...” dediği iddiası, herhangi bir delile dayanmayan, tam anlamıyla asılsız bir sözdür. Tıpkı Hz. Ömer (r.a.)’in, -Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat etmiş olduğu için- Hz. Abbâs (r.a.)’a döndüğü varsayımına dayanarak, Hz. Ömer (r.a.)’e, aklından bile geçirmediği bir şeyi söyletme gayretinde olduğu gibi! Oysa tam aksine Hz. Ömer (r.a.)’in bu davranışında, efdal dururken mefdul (daha az faziletli olan) ile tevessülün caiz olduğunun beyanı vardır. Hatta “Peygamberimizin amcası ile...” ifadesinde, Hz. Abbâs (r.a.)’ın, Hz. Peygamber (s.a.v.)’e olan yakınlığı ve o’nun nezdindeki üstün mevkii ile tevessül vardır. Dolayısıyla bu çeşit tevessül de sonuçta yine Hz. Peygamber (s.a.v.) ile tevessül olur!⁵⁰⁵

Ölü olsun, diri olsun peygamberler ve salih kimselerle tevessül, bu ümmetin kuşaktan kuşağa amel edegeldikleri bir husustur ve Hz. Ömer (r.a.)’in istiskâda kullandığı “Peygamberimizin amcası ile sana tevessül ediyoruz”⁵⁰⁶ ifadesi, sahabenin sahabeye tevessülünü açıkça göstermektedir. Bu ifadede tevessülün, Hz. Abbâs (r.a.)’ın şahsı ise tevessülün inşası söz konusudur. Bu cümlede fâide-i haber⁵⁰⁷ yoktur. Çünkü Allah (c.c.) tevessülde bulunanların tevessülünü zaten bilmektedir. Aynı şekilde fâide-i haberin lazımı⁵⁰⁸ da yoktur. Çünkü Allah Teâlâ (c.c.) tevessül edenlerin tevessül ettiklerine dair olan bilgilerini de bilmektedir. Böylece geriye bu sözün sadece şahısla tevessülü inşa maksadıyla söylendiği kalmaktadır.⁵⁰⁹

Bir başka delil ise Osman b. Huneyf (r.a.) hadisidir ve bu rivayette şöyle geçmektedir: “Ya Muhammed! Ben Rabbime seninle yöneldim.” Hz. Peygamber (s.a.v.), (gözlerinin açılması için kendisine gelerek dua isteyen) görme özürülü kişiye böyle dua etmesini öğretmiştir⁵¹⁰ ve burada zat ile tevessül vardır. Bu

⁵⁰⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 293.

⁵⁰⁶ Buhârî, “İstiskâ”, 3; “Fezâilu Ashâbi’n-Nebî”, 11.

⁵⁰⁷ Bir belâğat terimi olarak; cümlelerin içinde yer alan hükmü muhataba öğretmeye faide-i haber denir. Hikmet Akdemir, *Belâğat Terimleri Ansiklopedisi* (İzmir: Nil Yayınları, 1999), 83.

⁵⁰⁸ Bir belâğat terimi olarak; sözü söyleyen kişinin cümlelerin içinde yer alan hükmü kendisinin de bildiğini muhataba bildirmesine de lâzım-ı faide-i haber denir. Hikmet Akdemir, *Belâğat Terimleri Ansiklopedisi* (İzmir: Nil Yayınları, 1999), 83.

⁵⁰⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 287.

⁵¹⁰ et-Tirmizî, “De’avât”, 118; İbn Mâce, “İkâme”, 189.

ifadenin zahirî anlamdan başka tarafa çekilmesi, hevaya uyarak sözlerin tahrif edilmesi demektir. Burada görme özürlü kişinin isteğine, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ayrıca dua etmesiyle mi -ki rivayette böyle bir husus zikredilmiş değildir-, yoksa o kişinin bizzat kendi duasıyla mı icabet edildiğinin bizim için bir önemi yoktur. Zira burada hüccet, Hz. Peygamber (s.a.v.)'den rivayet edilmiş bulunan bu duanın metnidir. el-Kevserî, hadis hafızlarından bir grubun bu hadisin sahih olduğunu açıkça belirttiklerini söyler.⁵¹¹

Fâtıma bt. Esed (r.anha) hadisinde de, ‘senin nebinin ve benden önceki nebilerinin hakkı için...’ ifadesi bulunmaktadır. Bu rivayetin Ravh b. Salâh dışındaki ravileri sika kimselerdir. Bu zat hakkında ise el-Hâkim sika’dır, me’mûn’dur” demiş.⁵¹² İbn Hibbân da onu “*es-Sikât*”da zikretmiştir.⁵¹³ Bu rivayet kendileriyle tevessül edilmek bakımından dirilerle ölüler arasında bir fark bulunmadığını açıkça göstermektedir ve peygamberlerin makamı ile tevessül konusunda sarihtir. Ebû Sa’îd el-Hudrî (r.a.)’nin rivayetini de ölü olsun, diri olsun umumi olarak Müslümanlarla tevessüle delil olarak zikreder. Bu rivayetin senedine yönelik eleştiriye şöyle cevap verir. Bu rivayetin senedinde bulunan İbnu’l-Muvaffak, bu hadisin İbn Merzûk’tan naklinde yalnız değildir. İbn Merzûk’ta Müslim tarafından rivayeti alınan birisidir. Keza aynı senetteki Atıyye’nin birçok hadisini et-Tirmizî hasen olduğunu söylemiştir.⁵¹⁴

Sahabî Bilâl b. el-Hâris (r.a.)’in, Hz. Ömer (r.a.) zamanındaki kuraklık günlerinde Hz. Peygamber (s.a.v.)’in kabrine gelmesi ve “Yâ Resûlullâh! Ümmetin için Allah’tan yağmur iste. Zira onlar helak oldular” demesi ve Hz. Peygamber (s.a.v.)’in, onun rüyasına gelerek, “Ömer’e git, selam söyle ve kendilerine yağmur ihsan olunacağını haber ver” buyurması, hiçbir itiraza mahal bırakmayacak şekilde sahabenin, vefatından sonra bile Hz. Peygamber (s.a.v.) ile tevessülde bulunduklarını açıkça gösteren bir nasıttır. Bu rivayet, “*Fethu’l-*

⁵¹¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 286-7.

⁵¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizânu’l-İ’tidâl fî Nakzi’r-Ricâl* tah. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, t.y), 2/58.

⁵¹³ Ebû Hâtım Muammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân et-Temîmî el-Bestî es-Sicistânî, *Kitâbu’s-Sikât* tah. Muhammed Abdu’l-Mu’îd Hân (Hindistan: Dâiretü’l-Ma’arifi’l-Osmâniyye, 1973/1393), 8/244.

⁵¹⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, 287.

Bârî”de de belirtildiği gibi⁵¹⁵ İbn Ebî Şeybe tarafından sahih bir senetle tahric edilmiştir.⁵¹⁶ Bu da refik-i a'lâ'ya intikal ettikten sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) ile tevessülü caiz görmeyenlerin önünü kesen bir delildir.⁵¹⁷

İmâm Ahmed'in, Ebû Bekir el-Mervezî rivayetinden gelen “*Menâsik*”inde, Allah (c.c.)’a, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile tevessül hususu zikredilmiştir. Hanbelîlerin büyüğü Ebu'l-Vefâ b. Akîl'in “*et-Tezkire*”sinde Hanbelî mezhebine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) ile tevessül tarzı hakkında zikredilenler oldukça uzundur. Biz bu eserdeki ifadeleri, “*es-Seyfu's-Sakîl*”e yazdığımız tekmilede zikrettik.⁵¹⁸ İmam eş-Şâfi'nin, İmam Ebû Hanîfe ile tevessülü, el-Hatîbu'l-Bağdâdî'nin “*Tarih*”inin baş taraflarında sahih bir senetle zikredilmiştir.⁵¹⁹ Hafız Abdü'l-Ganî el-Makdisî'nin (vücudunda çıkan) doktorların baş belası dediği bir çıbanın iyileşmesi için İmam Ahmed'in kabrine sürtünmesi Hâfız ed-Dıyâ el-Makdisî el-Hanbelî'nin ‘*el-Hikâyâtü'l-Mensûre*’sinde mezkûr hocasından bizzat işittiği bir hadise olarak zikredilmiştir. Bu kitap bizzat müellifinin kaleminden çıkmış olarak Şam Zâhiriyye kütüphanesinde mahfuzdur. Şimdi bu kişiler de mi mezarperesttir?⁵²⁰

3) Akıl Delil Bağlamında Tevessül

“Usûlü'd-Dîn sahasının önemli isimlerinden İmam Fâhru'd-Dîn er-Râzî, Allâme Sa'du'd-Dîn et-Teftâzânî, Allâme es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî vb. büyük imamları -ki bunlar, usul-i diyanet konusundaki çetin problemlerin halli için kendilerinden yardım istenen kimselerdir-, diri olsun ölü olsun peygamberler ve salih kimseler ile tevessülün caiz olduğunu açık bir şekilde ifade etmişlerdir.

⁵¹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/95.

⁵¹⁶ Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Şeybe, *el-Musannef* tah. Hamed b. Abdillâh el-Cumaa & Muhammed b. İbrâhîm el-Lahyân (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2004/1425), 11/118.

⁵¹⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 288.

⁵¹⁸ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *es-Seyfu's-Sakîl fi'r-Reddi alâ İbn Zefîl* (el-Akîdetü ve İlmu'l-Kelâm min A'mâlî'l-İmâm Muhammed Zâhid el-Kevserî içerisinde) (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), 2. Baskı, 533-4.

⁵¹⁹ el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 1/445.

⁵²⁰ Mezarperest olarak tercüme edilen “*I'bâdu'l-Kubûr*” terkiibini motamot tercümesi “kabirlere kulluk eden” şeklindedir. el-Kevserî'nin tevessül ile ilgili olan makalesinde bunu kimin için kullandığı anlaşılmamaktadır. Ama başka bir makalesinde, bu ifadeyi kullanan kişinin İbn Abd'il-Vahhâb'a tabi olarak eş-Şevkânî olduğunu söylemektedir. Oradaki ifadeside “kubûriyyûn ve müşrikûn” şeklindedir. Bu ifade de “mezarperest” şeklinde çevirilebilir. el-Kevserî, *Makâlât*, 326, 288.

Ümmet imanı, küfrü, tevhidi, şirki ve halis dini öğrenmek için kendilerine iltica ettiği halde hangi utanmaz küstah, bu zatları kabirlere ibadet ve Allah (c.c.)’a şirk koşmaya davet ile itham edebilir?⁵²¹ el-Kevserî, meselenin aklî veçhesine gelince dedikten sonra böyle bir giriş yapar. Daha sonra ismi geçen mütekellimlerden uzun uzun alıntılar yapar. Şimdi el-Kevserî’nin yapmış olduğu alıntılardan bazıları nakledeceğiz.

Fahru’d-Dîn er-Râzî kendi durumuyla ilgili olarak şöyle söyler: Tahsil dönemimin başlarında küçük bir çocuk iken, ‘havâdisun lâ evvele lehâ/evveli olmayan havâdis’⁵²² meselesini okuyordum. Bir gece rüyamda babamı gördüm. Bana şöyle dedi: Bu konudaki en sağlam delil şöyle demektir: Hareket bir durumdan başka bir duruma intikaldir. Bu ise mahiyetine göre öncesinde bir başka durumun bulunmasını gerektirir. ‘Ezel’ olgusu ise öncesinde başka bir durum bulunması ile bağdaşmaz. Dolayısıyla bu ikisinin (‘öncesizlik’ ve ‘hâdis olma’) bir arada bulunmasının muhal olması gerekir. Sonra musannıf dedi ki: Açıktır ki, bu mesele hakkında söylenenlerin en güzeli bu yaklaşımdır.⁵²³

Keza işittiğime göre şair Firdevsî, Sultan Mahmud b. Sebüktekin’e ithafen “Şehnâme” isimli kitabını yazdığı zaman, Sultan’dan gerektiği gibi karşılık görememiş, bu kitabı dolayısıyla layığı veçhiyle mazhariyete nâil olmamıştı. Bu yüzden Firdevsî’nin canı sıkılmıştı. Bir gece rüyasında Rüstem’i gördü. Rüstem ona şöyle dedi: Sen bu kitabının birçok yerinde benden övgüyle bahsettin. Ben ise ölümler zümresindenim. Dolayısıyla sana hakkını vermeye kudretim yok. Ancak (şu kadarını söyleyebilirim), falan yere git ve orayı kaz. Orada bir gömü bulacaksın, onu al. (Bu olaydan sonra) Firdevsî şöyle diyordu: Ölmüş olan Rüstem’in cömertliği, hayatta olan Mahmud’dan daha fazladır.⁵²⁴

Şu halde şunu kesinlikle söylemek gerekir ki, nefis (ruh), bedenden ayrıldıktan sonra cüz’iyyâtı idrak eder. Bu, ahiret ile ilgili bilgi sahasında kendisinden istifade edilen önemli bir esastır.⁵²⁵

⁵²¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 288.

⁵²² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Huseyn b. Hasan b. Ali et-Teymî Fahru’d-Dîn er-Râzî, *el-Metâlibu ’l-Âliye mine ’l-İlmi ’l-İlâhî* tah. Ahmed Hicâzî es-Sefâ (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1987/1408), 7/228.

⁵²³ er-Râzî, *el-Metâlibu ’l-Âliye*, 7/228; el-Kevserî, *Makâlât*, 289.

⁵²⁴ er-Râzî, *el-Metâlibu ’l-Âliye*, 7/228; el-Kevserî, *Makâlât*, 289.

⁵²⁵ er-Râzî, *el-Metâlibu ’l-Âliye*, 7/262; el-Kevserî, *Makâlât*, 289.

el-Kevserî, er-Râzî'den daha birçok alıntılar yapar. Bu örnekler ile âdetâ şu amaçlanmıştır. Tevessülün teorik olarak olabirliğinin ötesinde vaki olan tevessül örnekleri verilmiştir. Daha sonra müellif er-Râzî'den yapmış olduğu alıntılarını şu şekilde noktalar: İmam Fahu'd-Dîn er-Râzî'nin, kabir ziyaretinde, ziyaret eden ve edilen bakımından ortaya çıkan alış-veriş ve karşılıklı istifade konusundaki görüşlerini okudun.⁵²⁶

el-Kevserî'nin bu konuda görüşlerine başvurduğu ikinci kişi Sa'du'd-Dîn et-Taftâzânî'dir. Ondan yaptığı alıntılar ve onların üzerine yapmış olduğu yorumlar şu şekildedir: Felsefecilere göre, cüz'îyyât'ın idraki için, onların şekillerinin duyularla algılanması şart olduğuna göre nefsin bedenden ayrılması ve duyuların, fonksiyonların yitirmesiyle, şartın ortadan kalkması sonucu meşrut da zarurî olarak ortadan kalkacağı için, cüz'îyyât'ı bilme de ortadan kalkar.⁵²⁷

Bize göre ise, bilgi edinme vasıtaları cüz'îyyât'ın idraki için şart olmadığından -ki bu, ya cüz'îyyât'ın idrakinin, ruhta ve histe (soyut) şekil oluşması suretiyle olmaması, ya da (idrakin), cüz'îyyât'ın (soyut) şeklinin ruhta resmedilmesi suretiyle meydana gelmesindendir-, tersine, İslam kavaidinin açıkça gösterdiği gibi, bedenden ayrıldıktan sonra da ruhta cüz'î idrakler hâsıl olması ve dirilerin -özellikle de ölü ile dünyada iken aralarında tanışıklık olan kimselerin- ahvaline dair bazı cüz'îyyâta muttali olma durumu mümkün olduğundan, kişi, kabirleri ziyaretten istifade elde eder, hayırları celp etmek ve kötülükleri savmak için (ölmüş olan) hayırlı kimselerin ruhlarından yardım ister. Zira bedenden ayrıldıktan sonra ruhun, beden ve defnedildiği kabir ile taalluku vardır. Dirilerden birisi bu kabri ziyaret ettiği ve ruhu o ölünün ruhuna teveccüh ettiği zaman, iki ruh arasında karşılaşma ve karşılıklı istifade hâsıl olur...⁵²⁸

el-Kevserî, et-Taftâzânî'den başka alıntılarda yaparak sözlerini şöyle bağlar: Bu büyük imamın bu mesele hakkındaki tahkiki de budur. O da mı tevhid ile şirki birbirinden ayırt edemeyenlerdendir? Böyle bir şey düşünen kafa kahrolsun! Bu tevessül meselesini ehl-i tasavvufa has zan edenlere de, bu İmam (et-Taftâzânî)'in tasavvuf ile herhangi bir ilişkisi olmadığını hatırlatır.⁵²⁹

⁵²⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 290.

⁵²⁷ et-Taftâzânî, "*Şerhu'l-Makâsıd*", 3/338.

⁵²⁸ et-Taftâzânî, "*Şerhu'l-Makâsıd*", 3/338.

⁵²⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 291.

el-Kevserî'nin görüşlerine müracaat ettiği diğer bir mütekellim ise es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'dir. Allâme es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî de, “*Metâliu'l-Envâr*” haşiyesinin başlarında, şârihin, kitapların başında Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ve âline salat-u selam getirmenin ve feyiz almak için onlarla tevessülün keyfiyet ve açıklaması sadedinde söylediklerini şerh ederken şöyle der: Bu tevessül ancak onların ruhlarının bedenlerinde olduğu zamanla kayıtlı olarak düşünülebilir. Onların ruhları bedenlerinden ayrıldıktan sonra ise kendileriyle tevessül edilemez. Zira bu durumda artık bizimle onlar arasında bir münasebet bulunmasını gerektiren bir cihet kalmamıştır denirse şöyle deriz: Onlar nefisleri bedenlerindeyken yüksek bir himmetle eksik nefisleri kemale erdirmeye müteveccih idiler. Muhakkak ki bunun eseri onlarda bâkîdir. Bu sebeple onların kabirlerini ziyaret basiret erbabının da müşahade ettiği gibi, ziyaretçiler üzerine pek çok nurun feyezane etmesine yol açar.⁵³⁰

Görüldüğü gibi kitap, sünnet, ümmetin kuşaktan kuşağa tevarüs ettiği hususunda tatbikat ve usûlü'd-dîn imamları tamamen mutabıktır. Bu gerçeğe rağmen bu meselede inatçılık eden kimse yoldan sapmıştır!⁵³¹

el-Kevserî tevessül konusunda kelimelerinin görüşlerini naklettikten sonra konuyla ilgili ayet ve hadislerle tekrar döner. Ayetler bağlamında konuya delil olacak başka ayetleri ve onların müfessirler tarafından nasıl anlaşıldığına dair örneklerle yer verir. Tevessülün bu çeşidine karşı çıkan kişilerin zikrettikleri bazı ayetleri ele alır. Onlarında tahlil ve tefsirini yapar. Üzerinde konuştuğu hadislerin ayrıntısına girer. Ayrıca daha başka rivayetlere de yer verir. Konuyla ilgili olarak yazılmış birçok eseri de müellif ve muhtevalarına değinerek tavsiye eder.

el-Kevserî tevessül konusuyla paralel olan “istiğâse ve “isti'âne” meselesine de değinir. Bu kelimelerin hepsinin aynı kapıya çıkacağını söyler. Buhârî'nin rivayet ettiği “şefaât hadisi”nde,⁵³² Âdem ile sonra Musa ile sonra Hz. Muhammed ile istiğâse ederler ifadesi bulunmaktadır, der. Bu, tevessül sadedinde “istiğâse” kelimesinin kullanılmasının caiz olduğunu söyler.⁵³³

⁵³⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 291.

⁵³¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 291.

⁵³² Buhârî, “Tevhîd”, 24.

⁵³³ el-Kevserî, *Makâlât*, 298.

“İyyâke neste’în”⁵³⁴ ayetine gelince, siyak ve sibak karinesiyle bu ayet ibadet ve hidayet bağlamındadır. Nitekim Allah Teâlâ’ya münacat esnasında yapılması uygun olan da budur. Dolayısıyla bu ayette, tabîî-dünyevî sebeplerin ortadan kaldırılması yoktur.⁵³⁵

“Yardım istediğin zaman Allah’tan iste” hadisine⁵³⁶ gelince, “Herhangi bir kimseden yardım istediğin zaman, isti’âne esnasında Allah (c.c.)’tan yardım iste” anlamındadır. Kaldı ki -hakiki anlama hamledilse bile- bu rivayetin bütün tariklerinde gevşeklik vardır. Müslüman sebeplerden bir sebep ile yardım dilediği zaman Müsebbibu’l-Esbâb (c.c.)’ı zaten unutmaz. İşte Hz. Ömer (r.a.)! Hz. Abbas (r.a.) ile tevessül ederek yağmur duası yaptığı zaman dua esnasında “Allahım! Bize yağmur ihsan et” demeyi unutmamıştır. İslâmi edep budur.⁵³⁷

el-Kevserî tevessül konusunda meşru olan tevessül ve meşru olmayan tevessül diye bir ayırım yapmaz. Yalnız o bu konuda dikkat edilmesi gereken bir hususu hatırlatır. O da: Eğer avamdan bazı kimselerin kabir ziyaretlerine veya tevessüllerine kimi bidatler karışmışsa, âlim üzerine vacip olan, onu güzellik ve yumuşaklıkla sünnete irşad etmektir, onun şirkte olduğunu söyleyip, kanının ve malının mübâh görmek değil! Ziyaretçinin, kabre yüz göz sürmesini biz de tasvip etmeyiz; ancak böyle bir sebepten ötürü onu şirkte de atmayız! Aksine Hanbelî âlimlerinden Ebu’l Vefâ b. Akîl, Şam Arşivinde Hanbelî Fıkıh Bölümü 87 Numarada bulunan “*et-Tezkire*” adlı eserinde, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in kabrini ziyaretin Hanbelî Mezhebine göre keyfiyetini anlatırken şöyle der: Eğer hoşuna gidiyorsa minberi ve hannâne’yi⁵³⁸ de meshedebilirsin.⁵³⁹

5. Tekfir Meselesi

Konuyla ilgili olarak el-Kevserî’nin görüşlerine geçmeden önce kelam ulemasının ne dediklerine bakmak yerinde olacaktır. Bundan öncede meselenin ehemmiyetine binaen bazı izahat yapılacaktır.

⁵³⁴ el-Fâtiha, 1/4.

⁵³⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 298.

⁵³⁶ Tirmizî, “Kıyame”, 59.

⁵³⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 289.

⁵³⁸ Hannâne: Hz. Peygamber (s.a.v.)’in, üzerinde hutbe okuduğu hurma kütüğüdür.

⁵³⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 284.

Elbette her bir dinin hatta her bir ideolojinin kendine has kırmızıçizgileri vardır. Bunlar sayesinde din kendisini tahrif ve değişimden korur. Ancak bu kurallar yerli yerinde işletilmediği zaman, kendisiyle amaçlanan hedeften sapılmış olur ve başka problemlerin gün yüzüne çıkmasına sebep olabilir.

Tekfir bir kimsenin herhangi bir söz veya fiilden dolayı küfre girdiğine hükmetmek demektir. Yerli yerinde işletilmediği zaman dünyevî ve uhrevî çok büyük sıkıntılara yol açabilecek bir müessesedir. Günümüz şartlarında bir şey ifade etmese de İslam tarihi, tekfir meselesinden dolayı ümmetin yaşadığı büyük acı ve sıkıntılarla doludur.⁵⁴⁰

Kırmızıçizgilerin yanında istisnai durumlarında söz konusu olduğu bilinmelidir. Zira bunlar beraberce bilinip aynı anda işletildiği zaman hatalardan uzak bir sonuca ulaşılabilir. Bu istisnalarında en önemli ikisi ehl-i kible ve ehl-i te'vîl'in tekfir edilmemeleridir. Aksi takdirde ulaşılacak istenen hedef zıddına inkılap edebilir. Şimdi konuyla ilgili olarak kelam ulemasının görüşlerine geçebiliriz.

a. Kelam Ulemasının Görüşü

Muhammed Enverşâh el-Keşmîrî *“İkfâru'l-Mulhidîn”* isimli eserinde Kadı İyâd'dan, “ehl-i kible'nin tekfiri meselesi akaid/kelâm sahasının neredeyse en müşkül meselesidir”; Ebû Meâ'lî (İmâmu'l-Haremeyn)'ye bu mesele sorulduğunda “bir kâfirin İslâm milletine dâhil edilmesinin de, bir müminin İslâm milletinden ihraç edilmesinin de aynı derecede hassas ve büyük bir mesele olduğunu”; ve ondan önce de el-Bâkılânî'nin “akaid/kelâm imamlarının ehl-i kible'nin tekfirini açıkça telaffuz etmeyip, ima yollu konuşmayı tercih ettiklerini söylediğini” nakleder.⁵⁴¹

İmam el-Gazâlî, *“Faslu't-Tefrika”*⁵⁴² isimli eserinde; “Lâ ilâhe illallâh Muhammedun Resûlullâh dedikleri ve buna aykırı davranmadıkları sürece ehl-i kible hakkında dilini mümkün mertebe tut” der. Buna aykırı davranmak, bir özre

⁵⁴⁰ Sifil, *Sana Dinden Sorarlar-I*, 229.

⁵⁴¹ Muhammed Enver Şâh b. Muazzam Şâh el-Keşmîrî, *İkfâru'l-Mulhidîn fî Darûriyyâtî'd-Dîn (Mecmû'atü Resâilî'l-Keşmîrî* içerisinde), tahrîç: Muahmmmed Rahmetullâh Hâfız en-Nedvî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010/1431), 55.

⁵⁴² Bu eserin ismi bazı kaynaklarda *“Faysalu't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka”* diye geçmektedir.

mebni olsun veya olmasın Hz. Peygamber (s.a.v.) adına yalan uydurmayı caiz görmektir. (Bunu yapmadıkları sürece) Ehl-i kible'nin tekfirinde tehlike vardır. Dilini tutmakta ise tehlike söz konusu değildir.⁵⁴³

Tekfir, şer'î bir hükümdür ki, tekfir edilen kişinin canını ve malını (öldürülmesini ve malının müsaderesini) mübah kılar ve cehennemde ebedî olarak kalacağını ifade eder. Kaynağı, diğer şer'î ahkâmın kaynağı gibidir. Kimi zaman yakinen kimi zaman zann-ı galip ile idrak edilir. Kimi zaman da hakkında tereddüt edilir. Tereddüdün söz konusu olduğu durumlarda tekfirden tevakkuf etmek evladır. Tekfirden acele etmek, cehalete mağlup olmuş kimselerin tabiatlarına hâkim olan bir tutumdur.⁵⁴⁴

el-Gazâlî bir önceki paragrafta geçen ifadelerinin mutlak olmadığını beyan sadedinde de şöyle der: Burada bir diğer kaideye dikkat etmek gerekir. Bazen muhalif, mütevâtir bir nassa muhalefet ve onun müevvel (te'vîl edilmiş) olduğunu iddia eder. Ancak bu te'vîl'in dilde uzaktan ya da yakından bir aslı yoktur. İşte bu küfürdür ve bu te'vîli yapan -her ne kadar te'vîl yaptığını söylese de-, mükezzib (Hz. Peygamber (s.a.v.)'i yalanlayan) kimsedir.⁵⁴⁵

b. el-Kevserî'nin Görüşü

el-Kevserî'nin tekfir konusunda müstakil bir makalesi yoktur. Muhtelif makalelerinin satır aralarında bu konulara temas etmiştir. Şimdi bu satır aralarından yola çıkarak el-Kevserî'nin tekfir konusundaki görüşlerini tespit etmeye çalışalım.

el-Kevserî'nin üzerinde durduğu konuların başında tenzih akidesini savunmak, teşbih ve tecsim akidesinin eleştirisi gelmektedir. Bu meselelerin muhtevası gereği zaman zaman bazı fikir ve düşüncelerin küfrü mucip olduğunu beyan etmiştir. Yine o, nüzûl-i İsa (a.s.) meselesinde Şeltût'a cevap sadedinde, Hz. İsa (a.s.)'ın nüzulünü inkâr etmenin küfür olduğunu, hatta bu konuda “İbn Hazm'ın haber-i ahad bile olsa, kendisine hüccet getirildikten sonra, inkârda ısrar

⁵⁴³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Faslu't-Tefrika (Mecmû'atü Resâilî'l-İmâmi'l-Gazzâlî* içerisinde), tah. İbrâhîm Emîn Muhammed (Kahire: el-Mektebetü'l-Tevfikîyye, t.y), 265.

⁵⁴⁴ el-Gazzâlî, *Faslu't-Tefrika*, 266.

⁵⁴⁵ el-Gazzâlî, *Faslu't-Tefrika*, 266-7.

ve inat eden kişilerin tekfir edileceği görüşünde”⁵⁴⁶ olduğunu nakleder. Yukarıda zikredilen o hususlardan başka ilahi ahkâmın zamana ve zemine göre değişikliğine inanmanın,⁵⁴⁷ cennet ve cehennem her ikisinin veya ikisinden birinin fena bulacağına inanmanın da küfre girmeye sebep olacak bir inanış olarak görülür.⁵⁴⁸

el-Kevserî, ehl-i kible tekfir edilmez. Aksine, bir kişide, küfre delâlet eden 99 hususa karşılık imana delâlet eden bir husus bile bulunsa, o kişinin iman sahibi olduğuna hükmedilir⁵⁴⁹ prensibini izah saadedide şunları söyler: Bu söz, dinî hususlarda zaruretle sabit olan herhangi bir noktayı inkâr etmekte ısrarlı olmayan bir kimsenin kanını dökmekte acele etmemek gerektiğini anlatır. Diğer bir deyişle bu sözün anlamı, böyle bir söz söyleyen kimsenin, Müslümanların temiz inançlarını ifsat etmesine göz yumulması değildir.⁵⁵⁰

Biz, bir şahsın kâfir olduğunu söylediğimiz zaman, onun, dinden çıkarıcı küfür kelimesini söylemiş olduğunu hatırlatırız. Yoksa böyle bir sözü söylemiş olan kimsenin, kâfir olduğunu söylemeyiz. Zira tövbe edip de (amel defterini veya ömrünün sonunu) hayır ile kapatmış olma ihtimali vardır. Amacımız, Müslümanları küfür ve isyan sebebi olan böyle bir kelime söylemekten sakındırmak ve böyle bir söz söyleyen örnek edinmelerinin önüne geçmekten başka bir şey değildir.⁵⁵¹

Görüldüğü gibi el-Kevserî, söylenen sözün küfür olması ile söyleyenin kâfir olmasını ayrı ayrı mütalaa etmektedir. Bunun gerekçesi olarak da sözü söyleyen kişinin, o düşüncesinden rücu edip, tevbe etme ihtimalinin söz konusu olabilmesidir. Amacı ise böyle bir söz ve düşünceden Müslümanları sakındırmaktır.

⁵⁴⁶ el-Kevserî, *Nüzûl*, 46.

⁵⁴⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 207.

⁵⁴⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 203.

⁵⁴⁹ Hemen bütün Ehl-i Sünnet ulemanın (özellikle de müteahhirunun) Kelam ve Fıkıh kitaplarında rastlanılan bir hükümdür. Sifil, *Sana Dinden Sorarlar-I*, 229.

⁵⁵⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 243.

⁵⁵¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 243.

6. Müteferrik Mevzular

Müteferrik mevzuların alt başlıklarında “*Makâlât*”ın tamamı içinde muhtelif makaleler içerisinde el-Kevserî merhumun zaman zaman değindiği konular ele alınacaktır.

Din ve fıkıh ilişkisi yani din ve fıkıh birbirinden bağımsız mıdır? Bu kavramlardan kasdedilen nedir? Fıkıh beşerî midir? Fıkıh zamana ve zemine göre değişiklik gösterebilir? Bu alandaki ihtilafları nasıl anlamalıyız? Bir mezhep taklit edildiği zaman, o mukallit, “dinlerini parça parça edip gruplara ayrılanlar”⁵⁵²dan mı olur? Mukallit olan kişi, “Hahamlarını ve rahiplerini Allah’tan ayrı rabbler edindiler”⁵⁵³ ayet-i kerimesine göre şirke mi girer?

İlk alt başlığımız ile ilgili olarak “*Makâlât*” içerisinde müstakil bir makale mevcuttur. Bu konuya başka makaleler içerisinde de zaman zaman temas etmektedir. Ama diğer konular hakkında müstakil bir makale olarak değil de bazı makalelerin içerisinde temas edilmiştir.

a. Din ve Fıkıh İlişkisi

el-Kevserî günümüzde de aktüel değerini koruyan sabit din-dinamik şariat; din ilahîdir (değişmez) fakat fıkıh beşerîdir (değişebilir/değişmelidir);⁵⁵⁴ geçmiş fukahanın istinbât etmiş olduğu ilahi ahkâm, içinde bulunduğumuz çağın değer yargıları ile çatışmasından dolayı günümüze uyarlanma çabası ve buna benzer modern bakış açısı söylemlerin revaç bulduğu bir ortamda bunların hakikat ile örtüşmediğini, temelsizliğini ve tehlikesini ortaya koymaya çalışır.

Biraz daha detaya inmek gerekirse el-Kevserî, bir dava hassasiyeti gereği bu konularda yazma gereği duymuştur. Zira bulunduğu ortamda önemli mevki ihras etmiş bazı kişi ve kurumlardan zaman zaman yüksek sesle problemli addettiği görüşler ortaya atıldığını dile getirmektedir. Örneğin; “*Seleften Tevarüs Edilen Akide ve Fıkıh*” isimli makalesinin baş kısımlarında şöyle der: Ezher’de

⁵⁵² el-En’âm, 6/159.

⁵⁵³ et-Tevbe, 9/31.

⁵⁵⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, çev. Sifil, Çevirenin notu. 296.

önemli mevkiye gelmiş olan birisinin⁵⁵⁵ muhtelif zaman dilimlerinde ve çeşitli yerlerde dile getirdiği bazı düşünceler söz konusu olmuştur.⁵⁵⁶

el-Kevserî Ezher'in yayın organı olan “er-Risâle” dergisinin 396. sayısında da Merâğî'nin şu fikirlerini nakleder: Faziletli üstaz imam Merâğî'nin yerleştirdiğini duyduğumuz yüce prensiplerden⁵⁵⁷ biri de, din'in, Allah'ın kitabında fıkıh'tan başka bir şey olduğudur. Din, Allah'ın, bütün nebilere emrettiği şeriattir. Muameleleri tanzim, adaleti kurup, sıkıntıyı defetmek için belirlenen kanunlara gelince bunlar, şer'î usullerden yardım alan, zaman ve anlayışların değişmesiyle birbirine muhalif durumlar alan fukaha görüşleridir ki, bu görüşler, milletlerin yaşadıkları değişik hayat tarzlarının gereklerine, olayların ve yerlerin değişikliklerine uygun olarak ortaya konmuştur. Fakihlerin, birbirlerinin görüşlerini, zayıf ve yanlış diyerek bâtlı kabul etmelerine karşın, dinin fıkıhla aynı şey olması caiz olsaydı, şu ayette: “Dinlerini parça parça edip, grup grup olanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur”⁵⁵⁸ anlatılanların kapsamına girmiş olurduk.⁵⁵⁹

Görüşlerini eleştiride bulunduğu kişilerin “din” ile “fıkıh”ın ayrı ayrı olgular olduğunu ispat sadedinde istidlal etmiş oldukları; De ki: “Ey kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah'a ibadet edelim. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâh edinmesin.” Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: “Şahit olun, biz Müslümanlarız”⁵⁶⁰ ayet-i kerime'ye işaret ederek cevaplar verir.⁵⁶¹ Şimdi el-Kevserî'nin, ileri sürülen bu delil ve görüşlere vermiş olduğu cevap ve eleştirilerine bakalım.

⁵⁵⁵ Burada her ne kadar isim zikredilmemiş ise de başka bir makalesinde anlaşılan o dur ki, bu kişi Ezher Rektörü Mustafa el-Merâğî'dir.

⁵⁵⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 203.

⁵⁵⁷ el-Kevserî, *Makâlât*'ında “Modern Ezher'den Yeni Görüntüler” üst başlığıyla sekiz adet seri makale kaleme almıştır. Bu makalelerde Ezher'in fikri yapısında, Ehl-i Sünnet'e ters düşen,” yüce prensipler” dediği meseleleri konu edinmiştir.

⁵⁵⁸ el-En'âm, 6/159.

⁵⁵⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 206.

⁵⁶⁰ Âl-i İmrân, 3/64.

⁵⁶¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 76.

el-Kevserî, “fıkıh”ın “din”den başka bir şey olduğunu söyleyenlerin amacına dikkat çeker. Bu da fukaha’nın fıkına muhalefet edebilmek için kendilerine bir yol açma gayreti içerisinde bulunmalarıdır.⁵⁶²

el-Kevserî, hangi Müslümanın, “Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam’a razı oldum...”,⁵⁶³ “Kim İslam’dan başka bir din ararsa (bilsin ki o din) kendisinden asla kabul edilmeyecek ve o, ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır”⁵⁶⁴ ve “Muhakkak ki Allah indinde din ancak İslam’dır. Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf aralarındaki aşırılıktan ötürü ayrılığa düştüler. Kim Allah’ın ayetlerini inkâr ederse (bilsin ki) Allah, hesabı çabuk görendir”⁵⁶⁵ ayetlerini bilmezlikten gelebilir diye hatırlatır. Bu ayetler muvacehesinde bazı sorular sorar. Hangi uyanık, akli başında kişi, Allah (c.c.)’ın kitabında “fıkıh”ın “din”den ayrı bir şey olduğunu söylemeyi caiz görüp, dinde fıkıhın hürmetine dil uzatılmasını mümkün kılmak için din ve fıkıhı -mefhum olarak, bildirdikleri şeyin doğruluğu ve tahakkuk şekli açısından- mutlak surette birbirinden ayrı ve farklı şeyler olarak telakki edebilir?⁵⁶⁶

Eleştiride bulunduğu kişinin “din” ile “fıkıhın” iki ayrı mefhum olduğuna dair ileri sürdüğü ayete işaret ederek der ki:⁵⁶⁷ “Her kavimden bir cemaatin, dinde fıkıh sahibi olmaları ve kavimleri dönüp kendilerine geldiği zaman (Allah’ın yasakladığı şeylerden) kaçınmaları için onları inzar etmeleri gerekmez mi?”⁵⁶⁸ ayeti, “Allah, bir kul için hayır murad ettiği zaman onu dinde fakih yapar ve kendisine rüşdünü ilham eder”⁵⁶⁹ hadisi ve bunlar gibi daha pek çok ayet ve hadis ortadayken “din”, -“fıkıh” değil- Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ortak olan kelimeden başka değildir, diye iddia etmenin ne kadar da kıt akıllılık olduğunu söyler.⁵⁷⁰

⁵⁶² el-Kevserî, *Makâlât*, 203.

⁵⁶³ el-Mâide, 5/3.

⁵⁶⁴ Âli İmrân 3/85.

⁵⁶⁵ Âli İmrân 3/19.

⁵⁶⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 76.

⁵⁶⁷ Yukarıda da geçtiği üzere bu Âli İmrân, 3/64 ayet-i kerimesidir.

⁵⁶⁸ et-Tevbe, 9/122.

⁵⁶⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 10/464.

⁵⁷⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 76.

el-Kevserî, fikh'ı, din ilminden başka bir şey olmadığını, din ilminin yani fikh'ın, din'den ayrı bir şey olduğu ve bilginin, bildirdiği şeyden (ilmin malumdan) farklı olmasının düşünölemeyeceğini, bunun aksini soyut şeyler şöyle dursun, uyukladığı için somut varlıkları bile birbirinden ayıramayan ve son derece derin bir gaflette olduğu için neyin önce, neyin sonra geldiğini bilmeyen kimselerin ileri sürebileceğini yani dini inkâr etmeden din fikhını inkâr etmenin mümkün olmadığını söyler. Hangi akli başında olan kişinin bir şeyin kendisiyle o şeyin bilgisini birbirine zıt olarak görür, diye sorar? Bunu zekâ geriliğinin son noktası olarak görür.⁵⁷¹

el-Kevserî, kitabullah'taki "din" kavramını "Allah Teâlâ'nın, sahih itikat, salih amel ve güzel ahlak konularında emir buyurduğu şeylere itaat etmektir", şeklinde tanımlar. İmâm Ebû Hanîfe ve Zafer Ahmed et-Tehânevî'nin fikhî tanımlarına yer verir; "Kişinin lehindeki ve aleyhindeki hükümleri bilmesidir"⁵⁷² ve "Beşeri iki dünyada kendisi için hayırlı olana sevk eden ilahi kanundur."⁵⁷³ el-Kevserî buradaki tariflerin, Kur'an'ın "din" tanımındaki üç noktayı da dâhil ettiklerini söyler. Allah (c.c.) şöyle buyuruyor: "O (Allah), müşrikler istemese de (kendi) dinini bütün dinlere üstün kılmak için Resulünü hidayet ve hak din ile gönderendir"⁵⁷⁴ ve "...dini dosdoğru ayakta tutmanızı ve onda ayrılığa düşmemenizi (emir ve tavsiye etti)."⁵⁷⁵ Bu ayetlerde geçen "din" kavramının sadece tasdik edilmesi gereken şeylere iman olmayıp, Allah (c.c.)'ın ibadet, muamelat ve ahlak konularındaki ahkâmına itaate de şamil olduğunu söyler.⁵⁷⁶

el-Kevserî fikhî ihtilafların varlığı gerekçe gösterilerek din ile fikhın birbirinden ayrı ayrı şeyler olduğunu iddia edenlere şöyle mukabelede eder: Din ile fikhî birbirinden ayrı şeyler olduğunu iddia eden kişilerin fukahânın, fikhî meselelerin ¾'ünde ittifak ettikten sonra ahkâm konusundaki delillerin tearuzu ve anlayış farklılıkları sebebiyle fikh bablarının ¼'inde görüş ayrılığına düşmesinin fikhın hürmetine dil uzatmalarına gerekçe teşkil etmeyeceğini tam tersine görüşünde hata eden müçtehidin sorumluluktan kurtulduğunu ve ecir aldığını

⁵⁷¹ el-Kevserî, *Makâlât*, 76.

⁵⁷² Beyâzî, *İşârâtü'l-Merâm*, 15.

⁵⁷³ et-Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1282.

⁵⁷⁴ et-Tevbe, 9/33.

⁵⁷⁵ eş-Şûrâ, 42/13.

⁵⁷⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 77.

isabet eden müctehidin ise ecrinin daha fazla olduğunu nassen belirtenin dinin kendisi olduğunu söyler.⁵⁷⁷ Ayrıca onlar ihtilaf esnasında birbirlerinin görüşlerini “hak” ve “batıl” olarak değil, “doğru” ve “yanlış” olarak değerlendirirler.⁵⁷⁸

Din; inanç, amel ve ahlak konularındaki ilâhî emirlere itaattir. Delille ulaşılan şeylere uymak da Allah (c.c.)’a itaatten başka ve onun dışında bir şey değildir. Şer’î hükümleri, değişen durumlara mutlak olarak boyun eğdirmeye çalışmak da, sonunda şeriatin ilgasına götüren gayri makbul bir tutumdur.⁵⁷⁹

Fıkıh, fukahanın, -itikad, amel ve ahlak konularında Allah (c.c.)’a itaatı emreden- bu temel esasların cüz’iyyâtına ait bilgisidir ki, bu bilgi, Allah (c.c.)’ın bu ümmet için ikame ettiği delillerden çıkarılır. Bu itibarla söz konusu delillerin bildirdiği hükümlere taat dinin bizzat kendisine olmaktadır.⁵⁸⁰

Müellif, din ile fıkıhı birbirinden ayırmanın mümkün olmadığını, bu iki kavramın farklı olduğunu iddia etmenin temelsiz bir şey olduğunu, yalnızca dinin değil aynı zamanda ahkâmın tamamının da ilahî olduğunu, böyle bir ayrımı iddia etmenin ya cehaletten ya da art niyetten kaynaklandığını, böyle kişilerin fıkıhı lağvederek, onun yerine kendi anlayışlarını ikame etmeye çalıştıklarını dile getirmiştir.

b. “Dinlerini Parça Parça Edip Gruplara Ayrılanlar” ve “... dini doğru tutmanızı ve onda ayrılığa düşmemenizi...” Ayet-i Kerimleri Üzerine

Merâğî din ile fıkıhın birbirinden ayrı olduğunu iddia ettikten sonra, görüşünü ispat saadedinde; “eğer dinin fıkıhla aynı şey olması caiz olsaydı, şu ayette anlatılanların kapsamına girmiş olurduk” çıkarımında bulunur. İşeret ettiği ayet-i kerime: “Dinlerini parça parça edip, grup grup olanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur.”⁵⁸¹

el-Kevserî, el-Merâğî’nin, bir camiî dersinde bu konuya dair şöyle bir fikir dile getirdiğini aktarır: Müslümanlar da kendilerinden önce ehl-i kitab’ın düştüğü hataya düşmüşlerdir. Bu hata, onların, inançta ve fer’î konulardaki

⁵⁷⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 76-7.

⁵⁷⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 207.

⁵⁷⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 207.

⁵⁸⁰ el-Kevserî, *Makâlât*, 77.

⁵⁸¹ el-En’âm, 6/159.

gruplaşmalarıdır. Eğer onlar Kur'anî esasları hâkim kılıp, te'vilde herhangi bir zorlamaya başvurmaksızın ihtilaflarını Kur'an ve Sünnet'e arzetselerdi, şüphesiz ki ihtilaf dairesi daralmış olacaktı. Muhakkak ki hevâlar, bu ümmetle oynamış ve bu ümmet de yolunu kaybetmiştir.”⁵⁸² el-Kevserî, el-Merâğî'nin bu ifadelerinden çıkan sonucu şu şekilde özetlemektedir: Ümmetin dalaleti, imamlarının dalalette oluşuyla gerçekleşmiştir. Merâğî mezhepleri ve fikhî ihtilafları bu ayet-i kerimenin kapsamına girmektedir.

el-Kevserî ise bu ihtilafın sebebine ve mahiyetine dair muhtelif makalelerinde açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamalardan bazıları şöyledir: Mezhep imamları ancak delilin çeşitli yönleri ihtimalli olduğu noktalarda ihtilaf etmişlerdir. Bu durumda onların ihtilafı, konunun azimet yönünün mü yoksa ruhsat yönünün mü tercih edileceği yahut da ihtiyata riayet bakımından ağır hükmün alınmasının mı, yoksa kolaylaştırma prensibine dayanarak daha hafif olan hükmün tercih edilmesinin mi uygun olacağı noktasında kendini göstermektedir. Dolayısıyla eğer hidayet imamları, “dinlerini parça parça edip gruplara ayrılanlar”dan ise, günümüze kadar (onlara tabi olan) bütün ümmetin de dalalet içinde olması gerekir der.⁵⁸³ el-Kevserî, el-Merâğî'nin iddiasından çıkan zorunlu sonuca göre metbû' olan delalette ise tabî olanda delalette olması gerekir. Bir konudaki delilin, çeşitli yönleri ihtimalli olduğunda fer'î konularda ihtilaf edilebileceği üzerinde, icma-ı ümmet vardır ve bu ümmet dalalet üzerinde icmâ etmez!⁵⁸⁴ el-Kevserî'nin buna işaret etmesinin sebebi ümmetin hata üzere birleşmesinin muhal olmasına işaret eden nebevî haberdur.

el-Kevserî'ye göre bu ihtilaf, akide hususunda, önemsiz ve tehlikesiz kimi konular dışında ve fer'î konularda da, delillerin, mübah kıldığından fazlasında olmuş değildir. Bu ise ümmete kolaylık ve zenginlik getirmiştir. Zira fer'î konularda delillerden kaynaklanan ihtilaf, şu veya bu şekilde “dinde firkalara ayrılmak” anlamına gelmez. Tam tersine bu ihtilaf, dini ikame etmenin ta kendisidir.⁵⁸⁵

⁵⁸² el-Kevserî, *Makâlât*, 207.

⁵⁸³ el-Kevserî, *Makâlât*, 203.

⁵⁸⁴ el-Kevserî, *Makâlât*, 208.

⁵⁸⁵ el-Kevserî, *Makâlât*, 77.

el-Kevserî mezkûr ayet-i kerime'nin diğ er bir mütevâtir k raatte, nasıl okunduğ unu dikkatlere sunarak, Merâğî'nin bu ayetten          olduğ u sonucun eksiklik ve hata ile mal liyetine işaret eder: Eğ er Merâğî mezkûr ayetin mütevâtir okunu   şekillerinden olan “  arak  d nehum: dinlerinden ayrılıp...” şeklindeki k raat  hat r lasaydı ger eğ e aykırı olarak imamların fer  konulardaki ihtilaflar n  bu ayetin h k m  altına sokmazdı. Mütevâtir k raatlerin aras n  cem etmek bilindiğ i gibi tayin edilmi   bir husustur.⁵⁸⁶

c. “Hahamlar n  Ve Rahiplerini, Allah’tan Ayrı Rabbl r Edindiler” Ay t-i Kerimesi  zerine

el-Kevserî, el-Merâğî'nin imamların fer  konulardaki ihtilaflar n , “dinlerinin parça parça etmek” ile ilgili ayetin kapsamına sokmanın yanında bu durumun aynı zamanda ba lıktaki ay t-i kerime'nin de kapsamına girdiğ ini iddia etmektedir. el-Kevserî, aynı şeyi e - evk n 'nin de yapt ğ n  söyler.⁵⁸⁷

el-Kevserî, e - evk n 'nin tefsirinde mezkûr ay t-i kerime'yi tefsir ederken “dört imam' n tab  lerini tekfir ettiğ ini söylemektedir.”⁵⁸⁸ el-Kevserî bu konuya temas ettiğ i başka bir makalesinde de şöyle der:   te tefsirinde, kendilerine tabî olunan imamların (Allah (c.c.) onlardan raz  olsun) peşinden gidenler için, “Allah dışında papazlarını ve hahamlar n  rabb edinmi  lerdir.” diyen  evk n ...⁵⁸⁹

 evk n  ilgili ayetin tefsirinde   nları söylemektedir: Bu ayette, kalbi olan yahut kulak vererek şahit olan kimseler Allah' n dininde taklitten sak nd r lmakta ve ge mi  lerin söylediklerinin, Kitab-  Azîz ve Sünnet-i Mutahhara'ya tercih edildiğ i anlat lat lmaktadır. Zira mezhep ehli kimsenin, bu  mmet âlimlerinden - nassların bildirdiğ i hükümlere, Allah (c.c.)' n hüccet ve b rhanlarına, g nderdiğ i kitap ve peygamberlerin s ylediğ ine muhalif davrand ğ i halde- sözüne uyup yolundan gittiğ i kimseye bu itaati, Yahudi ve Hristiyanların, haham ve rahipleri Allah (c.c.)'tan başka rabler edinmesi gibidir. Çünkü kesinlikle bilinmektedir ki Hristiyan ve Yahudiler, haham ve rahiplerine ibadet etmemekte, ancak onlara itaat

⁵⁸⁶ el-Kevserî, *Makâlât*, 207.

⁵⁸⁷ el-Kevserî, *Makâlât*, 207.

⁵⁸⁸ el-Kevserî, *Makâlât*, 179.

⁵⁸⁹ el-Kevserî, *Makâlât*, 325.

ederek onların haram kıldıklarını haram, helal kıldıklarını da helal kabul etmektedirler. Bu ümmetin mukallit kesiminin yaptığı da budur. Hatta onlar, haham ve rahiplerini rab edinen Yahudi ve Hristiyanlara yumurtanın yumurtaya, hurmanın hurmaya ve suyun suya benzemesinden daha fazla benzemektedirler.⁵⁹⁰

el-Kevserî'nin bu konuda Şevkânî'ye cevabı şu şekildedir: Oysa İslam'ın ilk dönemlerinden bu yana, bu ümmet, kitap ve sünnet hükümlerinin alınıp şekillerini bilmeyen kimsenin, bunları bilen kimseden soruşturması gerektiği prensibi üzerinde bulunagelmıştır. Sahabe arasında, fetva için öne çıkabilecek kimselerin sayısı oldukça azdı. Kalanlarsa, yeni karşılaştıkları olaylar hakkında bunlardan fetva istiyorlardı. Kitap ve sünnet'ten hüküm çıkarmayı bilmeyen (buna ehil olmayan) kimselerin, bunu bilen kimselere tabî oluşunu Şevkânî onu rabb edinmek olarak görüyor. Allah (c.c.)'ı tesbih ederiz, bu, büyük bir iftiradır! Aksine böyle bir davranış, "...Bilmiyorsanız, zikir ehlinde sorun"⁵⁹¹ ayetinin bir gereği olarak cahil olan bir kimsenin âlim olanın görüşünü/fetvasını alması ve bu fetva doğrultusunda amelde bulunmasıdır.⁵⁹²

eş-Şevkânî'nin sözü, ümmet-i Muhammed'i, yüzyıllardan beri Allah Teâlâ'dan başka rabbler ediniyor kabul etmesi bakımından, rezillğin son noktasıdır! Sanki bütün ümmet, kitap ve sünnet'in sarıh hükümlerini bırakarak, papazların ve hahamların yaptığı gibi hevalarına tabi olmuşlardır da, tek başına Şevkânî, kitap ve sünnet'e tabî olmuştur! Bütün ümmeti toptan tekfir, bu ümmetin âlimi olma sıfatını hak etmiş bir kimseden sadır olmaz! el-Kevserî'ye göre böyle bir yaklaşım ümmeti top yekûn tekfir etmek anlamına gelmektedir. Bir mezhebi taklit eden ile o mezhebin imamı arasındaki ilişki; "hahamlarını ve rahiplerini Allah'tan başka rabbler edinmek" değil, "...Bilmiyorsanız, zikir ehlinde sorun." ayet-i kerime'sinin zorunlu gereğidir.⁵⁹³

⁵⁹⁰ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu beyne Fenni'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2007/1428), 4. Baskı, 567.

⁵⁹¹ en-Nahl, 16/43.

⁵⁹² el-Kevserî, *Makâlât*, 325.

⁵⁹³ el-Kevserî, *Makâlât*, 325-6.

SONUÇ

Muhammed Zâhid el-Kevserî inancını dava edinmiş ve bu dava uğruna her türlü fedakârlığa katlanmayı rahat bir hayat yaşamaya tercih eden bir Osmanlı âlimidir. İslam Dünyası'nın geçirmekte olduğu değişim/dönüşüm sürecinde yaşananları seleften tevarüs edilen dinî-ilmî müktesebat doğrultusunda okumaya ve Vehhâbî hareketi ile yeniden gündeme gelen teşbihçi/tecsimci yaklaşım ve Batılaşma sürecinin tevlit ettiği İslam modernizmi gibi zararlı bulduğu fikrî-itikâdî cereyanlarla mücadele etmeye kendisini adanmıştır.

O dönemde Mısır'da tartışılan itikâdî/kelâmî konuların ve el-Kevserî'nin o konular hakkındaki yaklaşımının tespiti şüphesiz sadece belli bir döneme/kişiye mahsus görüşlerin ortaya konulması bakımından değil, aynı zamanda günümüzde de canlılığını muhafaza eden itikâdî/kelâmî tartışmalara ışık tutacak olması bakımından da son derece önem arz ettiği açıktır. Genel olarak fıkıhçı ve hadisçi olarak bilinse de İslâmî ilimlerin her alanına dair telif ve tahkikatı olmuştur. Belki de onu diğer ilim ehlerinden ayıran en önemli hususlardan biri de bu özelliğidir. Diğer farklı bir yönü ise tenkitçiliğidir.

el-Kevserî, İslam'ı doğru anlamının ve yaşamanın ancak ehl-i sünnet ile mümkün olacağına inanmış ve bunu savunmuştur. Ehl-i sünnet itikâdından asla ödün vermemiş ve bundan zerre miktarı ayrılmamıştır. Ehl-i sünnet inancını savunurken, inter disipliner bir âlim olmasının avantajından yararlanmıştır. Rivayet ve dirayeti beraber işletmiştir. Günümüz eğilimlerini eleştirirken, ehl-i sünnet ile aynı inancı paylaşan diğer fırkaların görüşlerine atıfta bulunmayı ihmal etmemiştir. Ona göre ehl-i sünnet fırkalar içinden bir fırka değil, İslâm'ın ta kendisidir. Ehl-i sünnete aykırı olarak her ne söylenmiş ve her kimden gelmiş ise ayırt etmeksizin eleştirmiştir.

En çok eleştirildiği konulardan biri de üslubudur. Tekdüze bir üslubu olmamıştır. Üslubunun dozajını muarızının yol açtığına inandığı tahrifata göre ayarlamıştır. Bu da yerine göre mutedil yerine göre de sert olmuştur. Üslubundaki sertliğe bakıp da, söylediklerinin hakikat olmadığını veya taassup içerdiğini

söylemek ve toptan reddetmek ilmî bir tutum olmasa gerektir. Gerek ehl-i sünnet için yapmış olduğu müdafaalarda gerekse de karşıt görüşlerin eleştirileriyle ve bunları dile getirirken kullandığı üslup ile derin bir etki bıraktığı inkâr edilemez bir gerçektir. Yazdıklarının aktüalitesi devam ettiğinden dolayı önümüzdeki dönemlerde de kendisinden bahsedileceği açıktır.

el-Kevserî'nin gerçekleştirmiş olduğu bu ameliyenin iyi anlaşılması ve günümüze aktarılması büyük önem arz etmektedir. Zira ilmî olarak içinden geçmekte olduğumuz süreçte öz benliğini ve kimliğini dışarıda arayan bazı zümrenin varlığı inkâr edilemez bir gerçektir. Bir cenah da reformist bir yapı diğer cenah da ise nassların zahirlerini esas alıp da teşbihçi ve tecsimçi bir anlayış benimseyen, kendileri gibi inanmayanları tekfir edenler vardır.

el-Kevserî ihtiyaca binaen yazmış, lüzum görmediği konulara girmemiş, Ehl-i sünnet itikadına aykırı hiçbir şey kendisinden sadır olmamıştır. Ehl-i Sünneti savunurken hem muhaddis gibi rivayete dayanmış hem de kuru nakil ile yetinmeyip usulcû, fıkıhçı ve kelamcı kimliğini ön plana çıkararak dirayetli bir ilim ehli olduğunu yansıtmıştır. Her ne kadar yeni bir şey söyleme gereği duymamış ise de yapmış olduğu savunma, eleştiri ve görüşleri özgün ve isabetlidir. Kendisine yöneltilen eleştirilerin yerinde olmadığı anlaşılmaktadır.

Bu konuda yapılabilecek en önemli bir çalışma belki de ağırlıklı olarak günümüz selefi/vehhâbî kesim tarafından merhum müellife yöneltilen eleştirilerin ilmî bir kritiğe tabi tutulması olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid, İrfan, *İslâm'da İ'tikadî Mezhebler ve Akaid Esasları* çev. Mustafa Saim Yeprem (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 2. Baskı.
- Açıkgenç, Alparslan, "Molla Sadra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/259-265.
- Akdemir, Hikmet, *Belâğat Terimleri Ansiklopedisi* (İzmir: Nil Yayınları, 1999).
- Aydınlı, Abdullah, "DÂRİMÎ, Osman b. Saîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/495-496
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1987).
- el-Beyâdî, Kemâlu'd-Dîn Ahmed b. Hüsâmi'd-Dîn (Beyâzizâde), *el-Usûlu'l-Münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, tah ve çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996/1416).
- el-Beyâdî, Kemâlu'd-Dîn Ahmed b. Hüsâmi'd-Dîn (Beyâzizâde), *İşârâtı'l-Merâm min İ'bârâtı'l-İmâm*, tahric ve haşiye: Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971).
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *el-Câmiu' li Şu'abu'l-İmân* tah. Muhammed es-Sa'îd b. Beysûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000/1421).
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *el-Esmâ ve's-Sıfât* tahkik ve ta'lik: Muhammed Zâhid el-Kevserî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y).
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *el-Câmiu' li Şu'abu'l-İmân* tah. Muhammed es-Sa'îd b. Beysûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000/1421), 10 cilt.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu's-Sahîh (min Hedyi's-Sârî ile birlikte)* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1428/2007).
- el-Buhârî, Abdu'l-Azîz b. Ahmed, *Keşfü'l-esrar an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2009.

- el-Bûtî, Muhammed. Said Ramazan, *Kübra'l-Yakîniyyâtî'l-Kevniyye* (Şam: Dâru'l-Fikr, 1997/1417).
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvufî Terimler ve Deyimler Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Kitapevi Yayınları, 2004).
- Çetin, Abdurrahman, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 2. Baskı.
- Ceydel, Ammâr, “Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Görüş ve Eserlerine Genel Bir Bakış”, *Ulaslararası Düzceli Muhammed Zâhid el-Kevserî Sempozyumu*, 24-25 Kasım 2007, Düzcce Belediyesi, 2007, 35-58.
- Cisrî Efendi, Hüseyin, *Risâle-i Hamîdiyye* çev. Manastırlı İsmâîl Hakkı (İstanbul: Bahar Yayınları, t.y.).
- el-Cürcânî, Allâme Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf, *Mu'cemu'l-Ta'rifât*, tah. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Fadîle, t.y.).
- el-Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Abdu'l-Melik, *el-Kâmil fî Usûli'd-Dîn* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2010/1431).
- el-Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Abdu'l-Melik, *Mugîsu'l-Halk fî Tercîhi Kavli'l-Hak* (Mısır: Mısriyye Matbaası, 1352/1934).
- Çelebi, İlyas, “Sıfat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/100-106.
- ed-Dârimî, Ebû Sa'îd Osmân b. Sa'îd Abdillâh, *Reddu'l-İmâm ed-Dârimî Osmân b. Sa'îd alâ Bişri'l-Merîsî'l-A'nîd* tah. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y.).
- Demirci, Kürşat, “Hulûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/340-342.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar* (İzmir: Kaynak Yayınları, 2009), I-III.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdî (275-889), *es-Sünen*, thk. Muhammed Abdu'l-Azîz el-Hâlidî, (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1996/1416), 3 cilt.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh, *Safahâtü min Sabri'l-Ulemâ alâ Şedâidi'l-İlmi ve't-Tahsîl*, (Halep, Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye), 1992.
- Ebû Hanîfe, en-Nu'mân b. Sâbit el-Kûfî İmâm-ı A'zam, *el-Fikhu'l-Ebsat* (İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri içerisinde) çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 7. Baskı.

- Ebû Hanîfe, en-Nu'mân b. Sâbit el-Kûfî İmâm-ı A'zam, *el-Fıkhu'l-Ekber* (İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri içerisinde) çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 7. Baskı.
- Ebû Hanîfe, en-Nu'mân b. Sâbit el-Kûfî İmâm-ı A'zam, *el-Vasiyyetu'l-İmâm Ebî Hanîfe* (İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri içerisinde) çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 7. Baskı.
- Ebû Hayyân, Esîrû'd-Dîn Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, (Şam: Dâru'l-Fikr, 2010/1432), 11 cilt.
- Ebû Muhammed, Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-İbâne an-Meâni'l-Kirâât*, thk: Abdü'l-Fettâh İsmâîl Şelebî, (Kahire Üniversitesi: Külliyyetü Dâru'l-Ulûm, 2007).
- Ermemiş, Faruk, Kafkas Göçmeni Düzceli İlim Adamı Muhammed Zahid el-Kevseri'nin Yetiştirdiği Sosyo-Kültürel Çevre ve Bu Çevrenin Tarihsel Arka Planını Anlama. I. Uluslararası Düzc'de Tarih ve Kültür Sempozyumu 21-22 Kasım 2014, editör Ali Ertuğrul, Düzc Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 122-130.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl, *Risâletü ilâ Ehli's-Seğr bi Bâbi'l-Ebvâb* tah. Abdullah Şâkir Muhammed el-Cundî (Suudi Arabistan, İslam Üniversitesi, 1413)
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* (Dimeşk: Mektebetü'l-Dâri'l-Beyân, 1990/1411), 3. Baskı.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn* çev. Ömer Aydın & Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019).
- Galip, Türkan, *Kur'an'da Ahiret İnancı* (Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2006)
- el-Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî, *Faslu't-Tefrika* (*Mecmû'atü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî* içerisinde), tah. İbrâhîm Emîn Muhammed (Kahire: el-Mektebetü'l-Tevfikiyye, t.y).
- Goldziher, Ignaz, *Mezâhibü't-Tefsîri'l-İslâmî*, (Mısır: Mektebetü'l-Hancî 1374/1955).
- Gölcük, Şerafettin, "Cehm b. Safvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/233-234.
- Görgün, Tahsin, "Goldziher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996). 105-111.

- Gündüz, Şinasi, “Harrânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/240-242.
- el-Ğumârî, Ahmed b. Muhammed b. es-Sıddîk, Bcyân-u Telbîsi'l-Müfteri Muhammed Zâhid el-Kevserî ev Redde'l-Kevserî alâ'l-Kevserî (Riyad: Dâru'l-Samî'î, 1996/1417), tah: Ali Hasen Abdu'l-Hamîd el-Halebî, 2. Baskı.
- el-Hatîbu'l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdâd)* tah. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001/1422), 1. Baskı, 22 cilt (son beş cilt zeyl).
- Hayrî, Ahmed, *el-İmam el-Kevserî*, (Kahire: el-Mektebetü Ezheriyyeti li't Tûrâs), 1999.
- el-Hayyât, Ebu'l-Huseyn Abdurrahman b. Muhammed b. Osman el-Mu'tezilî, *Kitabu'l-İntisâr* (Beyrut: el-Matbaatu'l-Katolikiyye, 1957).
- el-Heysemî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Bekir Nûru'd-Dîn, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001/1422), 12 cilt.
- el-Heysemî, Nûru'd-Dîn Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988/1408), 10 cilt.
- İbn Abdî'l-berr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh el-Kurtubî en-Nemerî, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb* tas. ve thç. Âdil Mürşid (Ammân: Dâru'l-A'lâm, 2002/1423).
- İbn Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Meâfirî, *Â'rıdatü'l-Ahvazî bi Şerhi Sahîhi't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y), 13 cilt.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Musannef*, tah. Hamed b. Abdillâh el-Cumaa & Muhammed b. İbrâhîm el-Lahyân (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2004/1425), 16 cilt.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî* (Riyad: Mektebetü'l-Selefiyye, 1390).
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fisal fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* tah. Muhammed İbrahim Nasr ve Abdu'r-Rahmân Umeyre (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1985/1405), 5 cilt.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.y), 2 cilt.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *Merâtibu'l-İcmâ'* (*Nakzu Merâtibi'l-İcmâ'* ile birlikte) (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1998/1419).

- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muammer b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Bestî es-Sicistânî, *Kitâbu's-Sikât* tah. Muhammed Abdu'l-Mu'îd Hân (Hindistan: Dâiretü'l-Ma'arifi'l-Osmâniyye, 1973/1393), 1. Baskı, 9 cilt.
- İbn Kudâme, el-Makdisî Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed, *Lum'atu'l-İ'tikâd el-Hâdî ilâ Sebîli'r-Reşâd* tah: Eşref b. Abdi'l-Maksûd b. Abdi'r-Rahîm (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Taberiyye, 1995/1415).
- İbn Sa'd, Muhammed, ez-Zuhrî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, tah: Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetü'l-Hânci, 1421/2001) 11 cilt.
- İbn Teymiyye, Takiyu'd-Dîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm el-Harrânî, *Beyânu Telbîsi'l-Cehmiyye fî Tesîsi Bid'ihimi'l-Kelâmiyye*, tah. Yahyâ b. Muhammed el-Hindî (Medine: Mushaf-i Şerîf Matbaası, 1426), 10 cilt.
- İbn Teymiyye, Takiyu'd-Dîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm el-Harrânî, *Der'u Te'ârudi'l-Akl ve'n-Nakl* tah: Muhammed Reşâd Sâlim (Mekke: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Süûdi'l-İslâmiyye, 1991/1411), 11 cilt.
- İbn Teymiyye, Takiyu'd-Dîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm el-Harrânî, *Kâide Celîle fî't-Tevessül ve'l-Vesîle* tah. Abdu'l-Kâdir el-Arnâût (Riyad: Riâsetü İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyyeti ve'l-İftâi, 1999/1420).
- İbn Teymiyye, Takiyu'd-Dîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm el-Harrânî, *Mecmû'u'l-Fetâvâ Şeyhu'l-İslâm Ahmed b. Teymiyye cem ve tertip: Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım el-Âsımî (y.y: t.y)*, 37 cilt.
- İbn Teymiyye, Takiyu'd-Dîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm el-Harrânî, *er-Redd alâ Men Kâle bi Fenâi'l-Cenneti ve'n-Nâr ve Beyânu'l-Akvâl fî Zâlik*, tah. Muhammed b. Abdillâh es-Semherî (Riyad: Dâru Belensiye, 1995/1415).
- İbn Teymiyye, Takiyu'd-Dîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm el-Harrânî, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye fî Nakzî's-Şîa'til-Kaderiyye* (Y.y: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Süûdi'l-İslâmiyye, 1986/1406), 1. Baskı, 9 cilt.
- İbn Teymiyye, Takiyu'd-Dîn Ahmed b. Abdi'l-Halîm el-Harrânî, *Şerhu Hadîsi'l-Nüzûl* tah. Muhammed b. Abdi'r-Rahmân el-Hamîs (Riyad: Dâru'l-Â'sime, 1993/1414).
- İbnu'l-Cezerî, Şemsü'd-Dîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn*, nşr: Ali b. Muhammed el-Umrân (Mekke, Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1419).

- İbnu'l-Kayyım, Ebû Abdillâh Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ebu Bekir el-Cevziyye, *Muhtasâru's-Sevâiki'l-Mürsele ala'l-Cehmiyye ve'l-Muattala* (Riyâd: Edvâu's-Selef, 2004/1425), 2 cilt.
- İbnu'l-Kayyım, Ebû Abdillâh Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ebu Bekir el-Cevziyye, *Şifâ'u'l-Alîl fî Mesâili Kazâ ve'l-Kader ve'l-Hikme ve't-Ta'lîl*, tah. Seyyid Muhammed Seyyid (Kahire: Dâru'l-hadis, 2005).
- İbnu'l-Kayyım, Ebû Abdillâh Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Ebu Bekir el-Cevziyye, *el-Vâbilu's-Sayyib ve Râfi'u'l-Kelimi't-Tayyib* tah. Abdu'r-Rahmân b. Hasen b. Kâid (Mekke: Dâru İlmi'l-Fevâid, 1425).
- İşpirli, Mehmet, “Ders Vekâleti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/183-184.
- Kadı Abdu'l-cebbâr, Ebu'l-Hüseyin Abdulcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedâni, *el-Muğnî fî Ebvabi't-Tevhîd ve'l-Adl* thk: Heyet. (Mısır: ed-Dâru'l-Mısıriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1382/1962), 20 Cilt.
- Kadı Abdu'l-cebbâr, Ebu'l-Hüseyin Abdulcebbâr b. Ahmed b. Abdi'l-Cebbâr el-Hemedâni, *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâ'in* (Y.y: Mektebetü'n-Nâfize, 2006).
- Kadı Abdu'l-cebbâr, Ebu'l-Hüseyin Abdulcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedâni, *Şerhu Usûli'l-Hamse* tah. Abdu'l-Kerîm Osmân (Kahire 1408/1988).
- el-Kâfi, Ebubekir, “Şeyh Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Sünnet Hakkındaki Çalışmaları, Sunum ve Değerlendirme ”, *Ulaslararası Düzceli Muhammed Zâhid el-Kevserî Sempozyumu*, 24-25 Kasım 2007, Düzcce Belediyesi, 2007, 321-347.
- Kandemir, M. Yaşar, “Fehrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/297-299.
- el-Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh b. Muazzam Şâh, *İkfâru'l-Mülhidîn fî Darûriyyâtî'd-Dîn* (*Mecmû'atü Resâili'l-Keşmîrî* içerisinde), tahriç: Muahmmmed Rahmetullâh Hâfız en-Nedvî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010/1431), 1. Baskı.
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *Altun Silsile* (İrğamü'l-Merîd fî Şerhi'n-Nazmi'l-Atîd li Tevessülü'l-Mürîd bi Rıcâli't-Tarîkati'n-Nakşibendiyyeti'l-Hâlidîyyeti'd-Dıyâiyye adlı eserin çevirisi), çev. M. Vehbi Şahinalp ve Zahid Kalfagil (İzmir: Silm Matbaası, 1983).

- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *es-Seyfu's-Sakîl fî'r-Reddi alâ İbn Zefîl* (el-Akîdetü ve İlmu'l-Kelâm min A'mâli'l-İmâm Muhammed Zâhid el-Kevserî içerisinde) (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), 2. Baskı.
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *et-Tahrîru'l-Vecîz fîmâ Yebteğîhi'l-Müstecîz* (Kahire: Matbaatu'l-Envâr, 1360).
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *Hanefî Fıkhnın Esasları*, çev: Abdulkadir Şener, M. Cemal Sofuoğlu, Yeni Pars Matbacılık, 1982.
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *Hüsni't-Tekâdî fî Sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî* (Kahire: Matbaatu'l-Envâr, 1948/1368).
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *Makâlât*, çev. Ebubekir SİFİL (İstanbul: Rihle Kitap, 2014).
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *Makâlâtü'l-Kevserî*, (4. Baskı) (Kahire: Dâru's-Selâm 2015/1436)
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *Nazratün Âbira fî Mezâ'imi Men Yünkiru Nüzûle Îsâ aleyhi'sselâm Kable'l-Âhire*, (“*el-Akîdetü ve'l-İlmu'l-Kelâm min A'mâli'l-İmâm Muhammed Zâhid el-Kevserî*” isimli eser içerisinde), (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009).
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *Nüzûl-i İsa (a.s) Meselesi* çev. Abdulkadir Yılmaz (İstanbul: Rihle Kitap, 2011).
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *Nüzûl-i İsa (aleyhisselâm) Meselesi*, (“*Nazratün Âbira fî Mezâ'imi Men Yünkiru Nüzûle Îsâ aleyhi'sselâm Kable'l-Âhire*” isimli eserin tercümesi).
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *Te'nîbu'l-Hatîb alâ mâ Sâkahû fî Tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-Ekâzîb*” *et-Terhîb bi Nakzi't-Te'nîb* ile birlikte (yer yok: 1990/1410).
- Kılavuz, Ahmet Saim, “Berbehârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 476-477.
- Koçkuzu, Ali Osman, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988).
- el-Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kurân* tah. Abdullah b. Abdi'l-Muhsin et-Türkî (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2006/1428), 24 cilt.

- Kutlu, Sönmez, “Kerrâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/294-296.
- Ma'luf, Lûyis, *el-Müncid fi'l-Lügati ve'l-Alâmi* (Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkıyyetü, 1986), 35. Baskı.
- Malik, Ebû Abdillâh, *el-Muvatta*, tah. Muhammed Fuâd Abdu'l-Bâkî, (Beyrut: Dâru't-Türâsi'l-Arabî, 1985/1406)
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Kitâbü 't-Tevhîd* çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İsam Yayınları, 2003).
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* çevirenler: Bekir Topaloğlu (1, 2 ve 17. ciltler), Yunus Vehbi Yavuz (3 ve 8 ciltler), S. Kemal Sandıkçı (2, 4, 5, 7, 12, 13, 14 ve 15. ciltler), Fadıl Ayğan (6 ve 11. cilt.), İbrahim Tüfekçi (9 ve 16. ciltler), Mehmet Erdoğan (10 ve 17. ciltler), (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018). 17 cilt
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî, *Sahîhu'l-Müslim*, tahkik: Muhammed Fuâd Abdu'l-Bâkî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991/1412), 5 cilt.
- en-Nesâî, Ebû Abdî'r-Rahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Sinân b. Bahr el-Horâsânî, *Sünenü'n-Nesâî* tahriç. Sıdkî Cemîl el-Attâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005/1426).
- en-Nesefî, Ebu'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed, *Tebsîratu'l-Edille fi Usûli'd-Dîn* tahkik ve ta'lik: Muhammed el-Envâr Hâmid Îsâ (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2011), 2 cilt.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyî'd-Dîn b. Yahyâ b. Şerîf b. Mürrî, *el-Minhâc fi Şerhi Sahîhi'l-Müslim b. Haccâc* (Riyad: Beytu'l-Efkârî'l-Devliyye, 2000/1421).
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyî'd-Dîn b. Yahyâ b. Şerîf b. Mürrî, *Kitâbu'l-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb li's-Şîrâzî*, tah. Muhammed necîb el-Mutî'î (Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, t.y.), 23 cilt.
- Öz, Mustafa, “Ca'd b. Dirhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/542-543.
- Öz, Mustafa, “Kurrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/445-446.

- Özcanoglu, Muzaffer, “Muhammed Zâhid el-Kevserî ile Yaşadığım Kırık Anılarım”, *Ulaslararası Düzceli Muhammed Zâhid el-Kevserî Sempozyumu*, 24-25 Kasım 2007, Düzce Belediyesi, 2007, 755-763.
- el-Pezdevî, Fahru'l-İslâm Ebu'l-Yusr Ali b. Muhammed, *Usûl-i Pezdevî (Kenzu'l-Usûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl)* (Karaçi: Mir Muhammed Kütüphane, t.y).
- el-Pezdevî, Fahru'l-İslâm Ebu'l-Yusr Ali b. Muhammed, *Usûlu'd-Dîn* tah. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003/1424).
- er-Râzî, Fahrudîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Huseyn b. Hasan b. Ali et-Teymî, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkh* tah. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Ulvânî (Beyrut: Müessesetü'Risâle, t.y), 6 cilt.
- er-Râzî, Fahrudîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Huseyn b. Hasan b. Ali et-Teymî, *el-Metâlibu'l-Âliye mine'l-İlmi'l-İlâhî*, tah. Ahmed Hicâzî es-Sefâ (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987/1408), 1. Baskı, 9 cilt.
- er-Râzî, Fahrudîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Huseyn b. Hasan b. Ali et-Teymî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1981), 32 cilt.
- er-Râzî, Fahrudîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Huseyn b. Hasan b. Ali et-Teymî, *Kitâbu Esâsi't-Takdîs fî İlmi'l-Kelâm (Kitâbu'd-Dürreti'l-Fâhire*, Molla Abdurrahmân el-Câmî ile beraber), (Mısır: Kürdistânü'l-İlmiyye, 1328).
- Sabri Efendi, Mustafa, *Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemîn ve İbâdihi'l-Mürselîn*, (Beyrut: Dâru't-terbiye, 2007/1427).
- es-Sâbûnî, Nûreddîn Ahmed bin Mahmûd bin Ebî Bekr, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, çev. Bekir Topaloğlu, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 4. Baskı.
- Saraç, Emin, “Emin Saraç Hocaefendi'yle İlmi Yakın Geçmişe Dair”, *Rihle Dergisi*, Mülakat, Yıl 2, sayı 8, Ocak-Mart 2010.
- es-Sehâvî, Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Abdi'r-Rahmân, tah. Abdu'l-Kerîm b. Abdillâh b. Abdi'l-Kerîm el-Hudayr-Muhammed b. Abdillâh b. Fûheyd Âli Fûheyd, *Fethu'l-Muğîs bi Şerh Elfiyyeti'l-Hadîs* (Riyad: Dâru'l-Minhâc, 1426), 5 cilt.
- es-Siczî, Ebû Nasr Ubeydullâh Sa'îd b. Hâtim, *er-Redd alâ men Enkera'l-Harf ve's-Savt* tah. Muhammed b. Kerîm b. Abdillâh (Medîne: el-Meclisu'l-İlmî, 1413).
- Sifil, Ebubekir, “Muhammed Zahid b. Hasan b. el-Kevserî”, *Ehl-i Sünneti Müdafaa ve Bid'atları Tenkid- Makaleler, İncelemeler*, (İstanbul: Bedir Yayınevi), 2014.

- Sifil, Ebubekir, “Muhammed Zâhid el-Kevserî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/80-81.
- Sifil, Ebubekir, *Çağdaş Dünyada İslami Duruş*, (Ankara: Alperen, 1999).
- Sifil, Ebubekir, *İslam ve Modern Çağ* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2004), 3 cilt.
- Sifil, Ebubekir, *İslamî Bilincin İhyası* (İstanbul: Rihle Kitap, 2009).
- Sifil, Ebubekir, *İstikamet Yazıları* (İstanbul: Rihle Kitap, 2012), 2 cilt.
- Sifil, Ebubekir, Muhtasar Tahâvî Akidesi Şerhi (İstanbul: Rihle Kitap, 2016), 17, (3. Baskı).
- Sifil, Ebubekir, *Sana Dinden Sorarlar I-II* (İstanbul: Rihle Kitap, 2015), (4. baskı), 2 cilt.
- Sinanoğlu, Mustafa, “Küfür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/533-536.
- es-Subkî'l-Kebîr, Ebu'l-Hasen Takiyu'd-Dîn Ali b. Abdi'l-Kâfi, *el İ'tibâr bi Bekâi'l Cenneti ve'n-Nâr* (Bu eser, “*ed-Dürretu'l Mudiyye fi'r-Redd alâ İbn-i Teymiyye*” adlı eser içerisinde basılmıştır.) (Şam: Matbaatu't-Terakkî, 1347).
- es-Suyûtî, Celâlu'd-Dîn Abdu'r-Rahmân, *el-Âyetu'l-Kübrâ fî Şerhi Kıssati'l-İsrâ* (Şam: el-Mektebetü'l-Arabiyye, t.y).
- Şa'bân, Zekiyüddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkḥ)*, çev. İbrahim Kâfi DÖNMEZ (Ankara: TDV Yayınları, 2014).
- eş-Şeltût, Mahmûd, *el-Fetâvâ Dirâsetü'l-Müşkilâti'l-Müslimi'l-Muâ'sari fî Hayâtihi'l-Yevmiyye ve'l-Â'mmeti* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2001).
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu beyne Fenni'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2007/1428), 4. Baskı.
- et-Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1997/1417), 22 cilt.
- et-Tabatabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1997). 2 cilt.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk tah: Muhammed Ebu'l-Fadl* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, t.y), 11 cilt.
- et-Tabersî, Emînü'l-İslâm Ebû Alî el-Fazl b. el-Hasen, *Mecma'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Murtaza, 2006/1427), 10 cilt.

- et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Haneî el-Mısırî *Beyânu Akâdeti Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâati* (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1995/1416).
- et-Tahhân, Mahmud Tahhân, *Yeni Hadis Usûlü* çev. Cemal Ağırman (Rağbet Yayınları, 2010).
- et-Teftâzânî, Sa'du'd-Dîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseîyye* çev. Talha Hakan Alp (İstanbul: Rihle Kitap, 2011).
- et-Teftâzânî, Sa'du'd-Dîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-Makâsıd* tah. Abdu'r-Rahmân U'meyre (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1998/1419), 5 cilt.
- et-Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu Istilâhâtı'l-Funûn ve'l-Ulûm* tah. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü'l-Lübnân, 1996), 1. Baskı, 2 cilt.
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre, *es-Sünen*, (Beyrut: Dâru't-Te'sîl, 2014/1435), 5 cilt.
- Topaloğlu, Bekir & Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015).
- Üzüm, İlyas, "Mücessime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/449-450.
- Yavuz, Salih Sabri, "Mi'râc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/132-135.
- Yavuz, Salih Sabri, "Tahâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/388-389.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Lafzıyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 48.
- Yurdağur, Metin, "Ebû'l-Hüzeîl el-Allâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/330-332.
- Yücel, İrfan, "İhtilâf-ı Metâli" ("Hilâl" maddesi içerisinde) *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/1-11.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakzi'r-Ricâl* tah. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y), 4 cilt.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *Esâsü'l-Belâğa* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998/1419), 2 cilt.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *Tefsîru'l-Keşşaf an Hakâiki Ğavamidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, ter. ve tas. Muhammed Abdu's-Selâm Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995/1415), 4 cilt.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Mehmet Emin Yavuz		
Doğum Yeri ve Yılı			
Medeni Durumu			
Öğrenim Durumu	Başlama – Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lisans	2014-2016	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	
Yüksek Lisans	2017-2020	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	
Çalıştığı Kurum		Başlama – Ayrılma Yılı	
Diyanet İşleri Başkanlığı		2012	
İletişim (e-posta)			